

HOLMI

XXIV. évfolyam 6. szám

2012. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Gergely Ágnes: Éjfél után • 675
Tizenkilenc kérdőjel • 675
Nádasdy Ádám: Nyírj a hajamba • 676
Két kemény este • 677

• Száz éve született Szabó Zoltán •

Nádas Erzsébet: Levél Szabó Zoltánról • 678
Szabó Szekeres Zsuzsa: Otthonok és szállások • 679
„...így kezdődöm én a Névtelen Jegyzőnél” (I)
Szabó Zoltán levelei *Ortutay Gyulának*
(Közéletesi *Varga Katalin*) • 689
Szabó Zoltán levelei *Marsovszky Miklósnak* (Közéletesi
Bibó István [ifj.]) • 702
Argejő Éva: „Itt London”. Szabó Zoltán
a magyar állambiztonsági szervek
célkeresztjében • 709
Noszkai Gábor: Szellemi életre kelni... • 721

• • •

Tóth Krisztina: Inferno letterario, avagy a költő Paul Virilio
kíséretében alászáll • 734
Petrik Iván: mind a ketten másfelé néztünk éppen • 737
mihezkezdés-nullfokok • 738
Folyosónyi • 739
Józsa Márta: A mangálok földjén • 740

- Farkas Arnold Levente*: Történet • 745
 Olyan rossz • 745
 Csak kevesen • 746
- Balaskó Ákos*: A csónak • 746
 Paranoia • 747
- Miklya Zsolt*: Féltékeny lennék • 748
- Márkus György*: A pénz és a könyv: Kant és a német felvilágosodás válsága (II) (*Erdélyi Ágnes fordítása*) • 750
- Bernard Comment*: Egy fiú (*Vizkeleti Erzsébet fordítása*) • 767
- Karsai György*: Egy klasszikus-filológus az Állambiztonsági Szolgálatok hálójában (Sarkady János, 1927–2006) • 771
- Szabó Sándor*: Epilógus • 788

FIGYELŐ

- Szalai Júlia–Sárközi Máttyás*: Két bírálat egy könyvről (Szabó Zoltán: Nyugati vártán I–II) • 790
- Kocsis Zoltán*: Amit mindenkinek hallania kell (Václav Talich Live, 1939) • 806

A Holmi postájából

- Bánfi Tamás*: Cseppnyi adalék és korrekció Radnóti Miklós elkobzott verseskötetéhez • 816
- Ferencz Győző*: P. H. • 819

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
 Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
 Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
 Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
 (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
 További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
 Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
 Előfizetési díj fél évre 3500, egy évre 7000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
 Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Gergely Ágnes

ÉJFÉL UTÁN

Hegyfokon áll a szobra
lenéz az álmainkra
a delejes hajókat
szélcsend öblébe fogja

gyökere nő a kőnek
a tornyok sorra dőlnek
a kéz a falra írja
csontházát a jövőnek

a padlón ring a gyermek
a koporsók betelnek
az egyensúlyhiányért
a holtak nem felelnek

szótól és sebtől fáradt
kapitány orvos dajka
sebezhetetlen csillag
vigyázz az álmainkra

TIZENKILENC KÉRDŐJEL

„És szólt: »A választás szabad.«”
(W. H. Auden)

Azt, hogy a választás szabad,
Te mondtad-e?
Ha az erdőben pandúrt látsz,
elmégy vele?

A vadászpuska eldörren,
megvárod-e?
A tölgyes egyszer felgyullad,
eloltod-e?

Csavargó vagy és büszke vagy,
kibírod-e?
A rád zúduló száralmat
megérted-e?

Azt, hogy az ember rabtársa
a szájalom?
s mint a szőrcsuha, összeér
a vállakon?

S azt érezteti, védve van,
ha ázik is?
Tudod, hogy éppoly szájalmas
a másik is?

Hogy elkorhadtak alattunk
a századok?
a szolgák, a közömbösek,
a lázadók?

Korhadjunk el, mint a kövön
az ékírás?
vagy ássunk mélyre, úgy, ahogy
csak Shakespeare ás?

Vagy szórja széjjel mindenki
az életét?
S az ítélet a gonoszé,
vagy a Tiéd?

S a félelem, az árulás
gyalázat-e?
Azt, hogy a választás szabad,
elvárod-e?

S kit koronáz a becsület
érvényesen,
ha a halottnak nem marad
még híre sem?

Nadasdy Ádám

NYÍRJ A HAJAMBA

Kérlek, gyere vissza. Tenyerelj
a napomba, szükség, hogy igazodjak.
Ne hagyj az utcán butaságokat
beszélni (mi van velem, hát mi lenne)

megállás nélkül, kérlek, gyere vissza,
rontsd el a szúnyoghálós terveket,
amiket ablakomba applikálok,
moss ki az aljzatomból, lassú víz,
hogyan legyen újra szégyellnivalóm.
Ne hagyd, hogy fölül álljak mindenem,
állítsd a kapucsengőt Marseillaise-re,
vagy ABBA-ra (van olyan kapcsoló?),
nyírj a hajamba, majd ha visszajöttél,
átlósan széles sávot, hogy ne tudjak
feltűnés nélkül újra elvegyülni.
Légy mellettem, hogy botránykő legyek,
hogy levakarhassam a tetveket.

KÉT KEMÉNY ESTE

Cuppogó csend. Kétoldalt vak sövény,
a keskeny aszfaltcsík alighanem
köztük dülöngélt, púposan, de inkább
a lábunk mondta ezt, mint a szemünk.
Voltak száraz helyek, aztán bokáig
cuppogó csend megint. Végre, a fa!
Magasra fölvezeti a szemet,
ahol a holdnak kéne lennie.
Egyedül áll, és szíveket erősít
a sötétben.

Harsogó zenekar. Kábít a *tutti*,
része vagy, mondja, a produkciónak,
hiába hallgatsz, itt vagy a jegyeddél,
itt vagy a jegyeseddél, ülsz feszülten,
és szolgáltatod az energiát.
A zenebona mikor véget ér,
marad egy síp, egy vékony, remegő,
legyőzetlenül és ártatlanul,
míg észre nem veszi magát, és ő is
elhallgat.

• Száz éve született Szabó Zoltán •

Nádas Erzsébet

LEVÉL SZABÓ ZOLTÁN RÓL*^{*}

Mozdonyvezető nagyapa és lakatos apa, anyai részről cipésmester nagyapa. Törekvő anyja azonban nagyszerű nevelést biztosított neki: a piarista rend gimnáziumába írátták. A hírneves piaristák között is különösen kiváló tanárok keze alatt nevelkedett. Nem vált a szó szoros értelmében vallásossá, de mélyen katolikus volt, az egyház igazi voltát, értelmének mélységét magáévá tette. Számára ez alaphelyzet volt a világ megértéséhez.

Osztálytársai arisztokraták és nagypolgárok gyermekei. Ez neki, a szinte a nyomor szélén élőknek szintén meghatározó volt. Minden élményt felkészült, tiszta elmével, beépítőkészséggel dolgozott fel. Mindez meghatározta tartását és magatartását. Csendes főlényt biztosított számára – a messze látótét.

Zoltán fontos szerepet játszott a 30-as évek szellemi életében. A Kenedi–Gyurgyák készítette kiváló bibliográfia bizonyára megvan Anyádnak, műveiről ezért itt nem írok.

Alapító tagja volt a Márciusi Frontnak. A szociális elmaradottságot tárták fel, és elhatárolódtak a német orientációtól. Fáradhatatlanul járta a falvakat és városokat. Helyzetükről szól *A TARDI HELYZET* és a *CIFRA NYOMORÚSÁG*. Ezek ma már a sociográfia klasszikusainak számítanak. Ezt tudod.

A háború elején felmentették a katonai szolgálat alól mint újságíró, majd amikor ezt már nem lehetett meghosszabbítani, a Mátrában rejtőzködött, szerencsére sikeresen.

Mihelyt lehetett, átment Debrecenbe, és jelen volt a kormányalapításon 1944. december 21-én. 1945. április 11-én jött fel a kormánnyal Pestre.

Több fontos posztot ajánlottak fel neki, de nem akart a politikában tevőlegesen részt venni. Ezért csak a *Magyar Közlöny* szerkesztését vállalta el, ami egy jellegtelen foglalkozás volt. Így vált lehetségessé, hogy később kulturális attasé legyen a párizsi magyar követségen.

Pontosan olyan nyurga, elegáns megjelenése volt fiatalon, mint amilyennek te ismerted. A legnagyobb ruhás ruhák is előkelő külsőt kölcsönöztek neki. Találkozásunkkor, 1935-ben, nem hivalkodó, komoly magatartása már akkor, huszonhárom évesen jellemző volt rá. Nemigen tréfálkozott, humora inkább elmés-keserű volt. Mindig olyasvalaki benyomását keltette, mint aki fölötté áll minden gyarlóságnak. Nem voltak szenvedélyei – hacsaknem később a francia gasztronómia és egyáltalán minden, ami francia. Azt hiszem, ebben és önmagában való törhetetlen hitének kialakulásában nekem is volt szerepem.

Szeretett választékosan öltözködni, amikor már tehetette, környezetének kialakítását is biztos ízléssel, gondosan megtervezte.

* Nádas Erzsébet, Szabó Zoltán első felesége, az író harmadik házasságából született lányának, Ágnesnek a kérésére írta ezt a rövid életrajzot, jellemzést. A kéziratot Szabó Ágnesztől kaptuk. (*A szerk.*)

Talán meg kell említenem azt is, hogy szelleme a mindennapi életben nyomasztó volt. Roppant kicsinek érezte magát az ember mellette. Nem sok köze volt az egyes emberhez. Lehet, hogy ebben én voltam a hibás.

Tragikusnak tartom, hogy emigrálása után, akármennyire szellemi vezető szerepe volt odakinn, egyénisége teljes mivoltában nem bontakozhatott ki, nagy vesztesége ez a magyar irodalomnak.

Abban a szituációban, akkor, nem tehetett másként. Nagyon veszélyessé vált a helyzet itt. De bölcsessége talán megküzdött volna az irdatlan nehézségekkel, és elérte volna – hitem szerint –, hogy másként bánjanak az irodalommal. Fontos szerepe lett volna különleges adottságai miatt, de roppant nehéz élete.

Számára, hogy Josselinben élhetett és halhatott meg, nagy adománya a sorsnak.

Íme, ennyi az egész. De többször elővettem újra meg újra, hogy hitem szerint megközelítem a valóságot.

Remélem, sikerült.

Sajnos ellenőrizhetetlen.

Balatonfüred, 2003. július 14.

Szabó Szekeres Zsuzsa

OTTHONOK ÉS SZÁLLÁSOK

Valamikor a 90-es évek elején, jóval Zoltán halála után, Ádám eljuttatott hozzánk egy csomagot Párizsba. Rengeteg keresztlevél volt benne, valamint elbarnult képek sok-sok ismeretlen emberről: kötött fürdőruhákban homokos strandon, szalmakalapban füves lejtőkön, bajszos urak, akik egy asztalnál ultizás közben fröccsöt isznak, és türelmetlenül néznek a kamerába.

Gyakran szerepel – kemény kartonképeken, amelyeknek alján kacskaringós betűkkel „visit-portrait” vagy „souvenir” olvasható – kicsit erőltetett pózban egy dús hajú, kalapos, napernyős hölgy és egy vékony, szelíd tekintetű bajszos úr is. Sejtettük, hogy ők lehettek Zoltán szülei.

A csomagban volt egy bélyegző is (Szabó Lajos – Mérnök – Budapest), ott volt Szabó Lajos szakszervezeti igazolványa, villamosbérlete, egy újságkivágás, amelyben mérnöki tanácsadását hirdeti. Előkerült váratlanul egy Erdei Ferenc aláírásával ellátott orosz–magyar nyelvű „laissez-passer” 1945-ből, mely szabad mozgást biztosít Zoltánnak a Vörös Hadsereg által felszabadított területeken, meg egy-két igazolványból kiemelt gye-rekkori kép Zoltánnak abból a korából, amikor oly szenvedélyesen szerette a halakat, hogy a villamoson hazafelé menet minden antikváriumot akváriumnak olvasott az üzletek homlokzatán.

Számunkra mindez rejtélyes és véglegesen elmúlt múlt volt, így pihentek az iratok, a pecsét és a képek egy fiók fenekén sokáig. Mindaddig, míg Ágnes lányom el nem határozta, hogy megpróbálja feleleveníteni apját a maga számára, nem annyira az irodal-

mi munkáin keresztül, mivel ő, aki már Franciaországban született, ezekhez nehezebben kapcsolódott, hanem inkább az emberek segítségével, akik ismerték, valamint a különböző helyszíneken és lakásokon keresztül, ahol Zoltán az életét leélte.

Készségesen mellé szegődtem mint kutató asszisztens, bár számomra, aki ugyancsak külföldön nevelkedtem, szintén *terra incognita* volt az ország és a kor, amit szemügyre vettünk.

Ágnes filmje elkészült, szép lett, de más, mint aminek eltervezte. Sok minden kimaradt belőle, és most azt, ami a filmbe nem fért bele, ebben a kis írásban próbálom összefoglalni.

Nem fértek bele a keresztlevelek. Sok volt belőlük, több példányban, az egyiken szerepel egy Csík János – még Johannesnek feltüntetve. Gyönyörűen írt betűk és számok, s először ezekkel a dátumokkal kellett megbarátkozni: Ágnes dédszülei valóban 1861-ben és 1863-ban születtek volna? A kiegyezés *előtt*? Időben oly messze, mint ahogy Párizsból nézve térben is. Beregsurány, Beregdéda. Hol lehetnek ezek a falvak? Számomra olyan ez, mint a Far West, reménytelen megtalálni egy térképen. De a Google Earth földgömbje elkezd forogni, nagyobbodik, behozza először Észak-Magyarországot, majd Beregsurányt a rétjeivel, kétfasoros főutcájával. Kisvártatva az ukrán határ másik oldalán előbukkant Beregdéda is Deyidának álcázva, s nini!, ott egy nagy tó is, körvonala főntről úgy néz ki, mint a berlini medve, biztosan itt fényképezték le azokat a kötött fürdőruhás embereket. Szóval ez mind létezik, ezek valóságos helyek, tehát a múlt nem múlt el, mert ott vannak a rétek, az erdők, a falvak elágazó utcái, a tó s kis szerencsével a diófa is, amely alatt a nyári ultizás folyt.

Zoltán keresztleveléből az is kiderült, hogy szülei hol laktak, amikor megszületett: Budapest, Váci út 144. Amikor odamentünk, üres grund állt ott magas kék kerítéssel elkerítve, mely nagy fehér betűkkel hirdette: irodák kiadók / offices to let.

Nem alkalmas hely az emlékezésre. Messze attól a tájtól, melyet oly szépen írt le a SZERELMES FÖLDRAJZ-ban. De ez a könyv mégis nagy segítségünkre volt a nyomozásban. Nemcsak hogy megelevenedik benne a vidéki rokonság, a mozdonyvezető nagyapa, az akkori lipótvárosi környezete, de egy utcát is megnevez: Visegrádi utca, harmadik emelet.

Az Ádám által küldött csomag több gyerekkori képet is tartalmazott – hol tirolai kalapban, hol matrózsapkában, hol hajadonfőtt – egy rács előtt. Gang, mondtam én, bal-kon, mondta Ágnes, s a képpel a markában, égnek szegezett orral, végigjárta a Visegrádi utcát.

A bérházat megkímélték a bombázások. A balkonrács a harmadik emeleten ugyanaz, mint a képeken, de elég bizonyíték-e ez? A SZERELMES FÖLDRAJZ fejezetei nem mondanak többet.

Viszont egy másik írás 1943-ból – AHOL GYERMEK VOLTAM: BUDAPEST – biztató: „*Falusi gyerekeknek fogalma se lehet arról, hogy mi minden rejtőzik egy nyolcvankét lakásos bérkaszárnnyában, mely öt emelettel és három sötét udvarral hirdeti a haladás diadalát. Az alkalmi játék igénye szerint lehet belőle föld alatti várfolyosók szövetségének (ehhez megvan a sötétség), fellegrvár (ehhez megvan a magasság) vagy királyi palota (ehhez megvan a terjedelem). Nem tudok róla, hogy volt-e még egy olyan hatalmas király, akinek trónusához annyi lépcsőt kellett megmászni, mint az enyémhez: brokátjai az ötödik emelet legfelső lépcsőfokára hullottak. A valóság minden égi mása pompás tanyát talált e házban is. A polgári és kispolgári lakók nem akadályoztak meg abban, hogy a hűbéri középkorban éljünk. Az ellenség állandóan feltünedezett a különböző utcasarkokon, s a hírnök csakugyan pihegve jött jelenteni a veszedelmet. Pihegését az izgalmon*

kívül a százhuszonöt lépcső is indokolta. Ha jelentése túlerőről számolt be, a legfelsőbb fellegvárba vonultunk. Ez a gangok és folyosók zúrzavaros szövevényén át megközelíthető padlás alatti helyiségek bozótja volt. Legvédehetőbbnek néhány használaton kívüli mosókonyha bizonyult. Pártitásra a három udvar nyújtott lehetőséget, a modernebb szabadtéri küzdelmekre a Duna-parti grund lövészárkai. [...] A ház, amelyben éltem, ugyancsak megvan. Szorongó érzéssel léptem be, betekinttem az udvarokba, gyufalángnál végignéztem a lakók névtábláját. Sok-sok új név. A régiiek elköltöztek más negyedbe, más városba, más világba.

A régi városrész maga is elköltözött.

Egy percre irigyeltem azokat, akiket túlél a szülőföldjük, akik ifjúságuknak legalább a helyét megtalálják. Az anyém elmúlt végérvényesen, fővárosi szülőföldemet maga a főváros falta fel. [...] A városrésznek tíz-egynéhány fiatal évet köszönök és egy öreges tanulságot. Azt, hogy a városban a tájak is elolvadnak, a semmibe vesznek. Mint a hó vagy az ember.”

Ágnessel úgy éreztük, hogy megtaláltuk ifjúságának helyszínét, mely olyan nagyon nem is változott meg, s nagy öröm volt, hogy az emléke nem veszett a semmibe, s nem olvadt el, mint a hó: ma egy szép emléktábla jelzi a házat, amelyben Zoltán felnőtt. De azért megkönnyebbültünk, amikor a piarista archívumokból előkerült bizonyítványain feltüntetett lakcím megegyezett a balkonrácsos bérházéval.

Zoltán különbséget tett szállások és otthonok között. A Visegrádi utcai lakás otthon volt, de utána szállások következtek, amelyekről nem tudunk sokat, illetve az egyikről csak annyit, hogy korai egyetemistaévei alatt, amikor a gazdasági krízis miatt az apai vállalat tönkrement, a család kényszerszállása a volt üzem lett. Ez a nehéz, bizonytalan korszak, amikor édesapjától kunyerált pénzből egyenként vásárolta a cigarettákat, egybeesett a pályaválasztás habozásaival, addig, amíg A TARDI HELYZET sikere el nem döntötte sorsát.

A következő ismert otthon a Gül Baba utca 24. alatt lévő ház lett. Feleségével, Lille – Nádas Erzsébettel, akit 1936-ban vett el – költözött oda 1939-ben. Itt született fiuk, Ádám is. A legszebb fiatalkori Zoltán-képek is innen származnak. Nem sok látszik a lakberendezésből ezeken a képeken. Prominensen szerepel egy komplikált, lombikszerű üveggömbökből álló kávéfőző-szerkezet és sok-sok könyv a polcokon; ez utóbbi a későbbi lakásaira is jellemző volt.

A házat Thoroczky Wigand Edétől bérelte, akit a KORSZAKVÁLTÁS-ban említ. Leírja, hogy a háború után futólag gondolt arra, „hogy a Gül Baba utcai házat talán meg lehetne venni, ez arra birt rá, hogy felmenjek a várba, ahol Thoroczky Wigand Ede élt, a ház tulajdonosa. A székely népművészet e szász rajongója a nagyobb Úri utcai házban lakott Kalevalából kilépő, csontvázzá zsugorodott, szívós aggastyánként, feleségével. A ház teljesen ép volt, teljesen üres. Üres és elhagyott. Az ostrom után az érintetlen tölgyfa kaput a szomszédok törték fel. A ház belül is sértetlen volt; nem tört be senki; se katona, se más. A ház urát, a feleségét is holtan találták. Az ágyon, karcolás, sebesülés nélkül. Volt közöttük egy orvos, aki megállapította, hogy mindketten éhen haltak. Thoroczky Wigand a saját szájából is sajnálta a falatot. Egyetlen szenvedély kormányozta, akár Balzac hőseit s Molière tragikus vígjátéki figuráit. Ez a szenvedély a fukarsága volt. A legveszettebb harcok középpontjában, ahol bomba nem érte, katona ki sem rabolta, amíg körülötte dühöngő csata folyt, az öregúr csendesesen éhen halt, teli kamrája mellett. A válság és a veszély kihozta belőle természetének uralkodó vonását. A nyolcvanadik éve felé közeledő ember a felhalmozott élelmiszerhez nem nyúlt, szenvedélye feleségét is koplalásra szorította. Így lett a fukarság hősi halottja, Budán, a várban, az ostrom alatt.”

A Gül Baba utcai ház gyakran fel-felbukkant Zoltán elbeszéléseiben: Illyés Gyulával kapcsolatban is, aki nem messze lakott. Együtt mentek hazafelé, beszélgettek. Hogy az

eszmecsere félbe ne szakadjon, Zoltán, aki az utca alsó részén lakott, elkísérte Gyulát az utcán felfelé, de odaérve, a beszélgetést nem lehetett még félbehagyni, így Gyula visszakísérte Zoltánt; s hogyha a téma még mindig kitarzott, akkor Zoltán megint felkísérte Gyulát... és így tovább.

Zoltán egész 1944-ig a Gül Baba utcai házban lakott, és ez nagyon gazdag periódusa lehetett az életének szellemileg és anyagilag egyaránt. Itt írta a SZELLEMI HONVÉDELEM rovatot, innen ment ki ösztöndíjként Párizsba 1940 kora tavaszán, s lett a francia „összeomlás” szemtanúja s krónikása, itt született meg hazatérése után a SZERELMES FÖLDRAJZ, amiért egy évvel később a Magyar Tudományos Akadémia Kőrössy Flóra jutalmát kapta. A jutalmat arra költötte, hogy a házhoz tartozó kis kert végén, amelyet a Rózsadomb sziklás lába zárt le, óvóhelyet vágasson: *„A barlangféle, amit a kőműves vágott a Wigand-házhoz tartozó hátsó sziklafalba óvóhelynek, nem volt szabályszerű. A sziklafülkében elfért egy lóca, a lócán elfért két felnőtt és egy gyerek, ha egyikük se kövér. Bombaszilánkok ellen aligha védte volna meg azt, aki odahúzódott. De hát nem is erre a célra vágattam. A barlangüreg a Wigand-ház telkén óvóhelyektől megóvó hely volt. Mentésített az alól a kötelesség alól, hogy légiriadó esetén lemenjek a Gül Baba utcai házak lakosainak kijelölt nyilvános óvóhelyre.”*

Zoltán tömegfóbiájának két német katona fizette meg az árát: felfedezték az óvóhelyet, behúzódtak oda, s orosz kézigránátok áldozatai lettek. A ház megrongálódott, de nem omlott össze. Később bontották le, s ma egy jellegtelen ház áll a régi helyén. A jelenlegi lakók nem járultak hozzá, hogy Ágnes ott filmezzen, pedig szerette volna megnézni, hogy legalább az az óvóhely ott van-e még a sziklában, és hogy a Gül Baba sírja tövében tisztelegessen a múltnak...

1944. március 19-én Zoltán biztonságba helyezte családját szülei diósi házában, a könyveit is átvitette oda a bútorok egy részével, majd illegalitásba vonult. Először még Budapesten bujkál, majd október 15-én kelet felé, vagyis a front felé indul el. Ismét csak szállásokról tudunk: Pásztó, Parádfürdő, majd Erdei Ferenc kanapéja a Bika Szállóban, Debrecenben, később a hivatalos lap szerkesztősége Budapesten, ahol egy szobát rendezett be magának...

Ebből a szerkesztőségből indult el 1945 októberében a romba dőlt Európán keresztül egy ifjúsági delegáció élén Londonba, a háború utáni első világifjúsági kongresszus meghívására. Ennek a rövid látogatásnak a naplójegyzete ANGLIAI VÁZLATKÖNYV címmel 1946-ban jelent meg, s legmegdöbbentőbb jellemzője számomra az volt, hogy ugyan semmi sem derült ki belőle az út céljáról és körülményeiről, de az igen, hogy tökéletes empátiával ráérezett a bonyolult angol társadalmi valóságra, ami biztos hozzájárult ahhoz, hogy később *„szabadabb-szélesebb levegőt keresett és talált Angliában”*, ahogyan a reformerek, akikre a könyvecske előszavában utal. Hogy konkrétan ez az út miként zajlott le, azt véletlenül egy interneten talált írásból tudtuk meg, kontextusba helyezve azokat a valószínűtlennek látszó anekdotákat is, melyeket ismertünk. Szerzője, Nagy András, sajnos meghalt, mielőtt emlékeit egy formális beszélgetés keretében rögzíteni tudtuk volna.

Talán ez a szinte tudat alatti angoltropizmusa határozta meg a lakásválasztását Párizsban, mely egyben a következő otthona is lett: 8 Villa Léandre, Montmartre. Ma ez a csendes kis zsákutca, mely az avenue Junot-ból nyílik, az egyik legdrágább környéke a 18. kerületnek: apró kertes, angol ihletésű, színesre festett kis villák vannak benne, 1920 körül épültek arra a területre, amelyet a szélmalomok lebontása felszabadított.

Aki az avenue Junot-ból ide befordul, azt tapasztalja, hogy nem Párizsban van, hanem átkelt a csatornán, és egy más világba került. Sziget a szárazföldön. Furcsa és egyáltalán

nem praktikus választás ez a lakhely olyasvalakinek, aki odalent dolgozott a rue de Berry-i magyar követségen, a Champs-Élysées mellett. Gondolom, szüksége volt arra, hogy naponta és szimbolikusan elutazzon. De azért ez komplikálta az életét, és panaszkodott is. A minisztériumnak küldött egyik hivatalos jelentésében, mely 1948. július 19-én kelt, így ecseteli a párizsi követség kulturális szolgálatának általános helyzetét: *„Ezt az apróságot csak azért mondom el, hogy érzékeltessem, mennyire támasz és segítség nélkül áll a párizsi követség fogalmazói kara, ha valami kifelé irányuló egyszerű elintézőnivalója van. Hozzáteszem, hogy a Követ után, a dolgok természete és a párizsi kulturális események sokasága miatt a legtöbb reprezentációs kötelessége, reprezentációs költség-többlet nélkül, a kulturális attasénak van. Ez néha egy délután folyamán négyszeri helyzetváltoztatást kíván egy igen kiterjedt városban, ahol taxi déli egy és három óra közt, továbbá esti hat és kilenc óra közt gyakorlatilag nem kapható, mert ebben az időben a sofőrök nem a kliens rendeltetési helye, hanem a saját ebédjük és vacsorájuk irányában haladnak. Más közlekedési eszköz viszont az idő szűkössége miatt fölhasználhatatlan. Mindezeket a nehézségeket megoldhatatlanul fokozza, ha teszem azt a hivatali kötelesség előírja, hogy egy koncerten a kulturális attasé a követséget képviselje, ami átöltözés, vagyis hazatérés nélkül nehezen képzelhető el, ami az időhiány miatt alig megoldható. »Az idő szűk, az országok elszegényednek, a szerencse állhatatlan« – Zrínyi e mondata annyiban érvényes, hogy az idő, a nap ébren tölthető ideje kevés lévén, az anyagi eszközök szintén kevesek lévén, az állhatatlan szerencse dolgává válik, hogy az ember minden aznapra eső kötelességét elláthatja-e egy napi tizenhat órás elfoglaltsága folyamán.»*

A 8. szám alatti kis villa legfelső emeletén volt a lakása. Meredek lépcsőn kellett fölmenni, s az icipici lakás két kis szobája a párizsi szürke bádogtetőkre, a többnyire szintén szürke párizsi égre nézett, és ezt a szürkeséget vertikálisan sok-sok apró vörös cserépkémény törte meg. Este valószínűleg a csillagokat is lehetett látni. Nem maradt kép arról, Zoltán hogyan rendezte be ezt a lakást, az egyetlen fénykép üresen ábrázolja, egy felismerhető tárggyal: azzal a világos fából faragott karcsú aktszoborral, amelyet Szervátiusz 1936-ban szignált, s amely több lakásának lett a későbbiekben díszítőeleme, s hol a lépcsőfordulóban, hol a telefonkisztal mellett bukkant fel.

A berendezés nagyon gondos lehetett, Zoltán talán ekkor kezdetett árverésekre, bolhapiacokra járni, szép, de javításra szoruló tárgyakat beszerezni. Egyszer Fejtő Rózi említette is, hogy többször járt ott, s milyen szép és kigondolt volt az a lakás, *„de már szinte túlzás”*. Csak akkor nem jutott eszembe megkérni, hogy írja le.

Hasonló megjegyzést Örkény István is tett a kew-i házzal, illetve az ottani fürdőszobával kapcsolatban, mivelhogy a WC fölé egy szépen faragott szekrény volt beépítve, ahol az orvoságokat tartottuk, s amellyel ő szembenézett: *„itt még pisilni sem lehet esztétikai élmény nélkül”*.

A Villa Léandre-i lakásban ma egy spanyol származású jós lakik, aki Anita Sol névre hallgat, s aki sajnos csak a jövőbe tud látni, a múltba nem. Ő mesélte azonban, hogy milyen események zajlottak le a házban 1942-ben. A szomszédban, a 8/b szám alatt volt a lengyel „Interallie” ellenállócsoport illegális főhadiszállása, ezeket az ellenállókat a londoni lengyel emigráció irányította. Vezérüket, Roman Czerniawskit saját barátnője, Mathilde Carré – aki a „La chatte” fedőnéven lett ismert – elárulta a Gestapónak. A németek november 16-án kiszálltak, a csoport lebukott. Czerniawskinak sikerült a razzia közben átmásznia a szomszéd házba, és Zoltán későbbi lakásának ablakából a háztetőkön át elmenekült.

Zoltán otthonteremtési-díszítési hajlamát s ezzel kapcsolatos ízlését Párizsban nemcsak a lakásán gyakorolhatta, hanem a követségben az általa létrehozott Foyer Culturel be-

rendezésében is. A kulturális attasé karrierjének ez első nagy kihívása volt. A fent említett jelentésben leírja az indulás körülményeit: „*A kiérkezésem óta (1947. október 15.) eltelt kilenc hónapban személyem és a kulturális szolgálattal kapcsolatos akták, folyóiratok, hírlapok, könyvek, propaganda- és ajándék nyomtatványok három ízben költöztek [...] A kulturális szolgálattal gyakorlatilag mindeddig ágyrajáró módon kellett vegetáljon az éppen megürülő és időlegesen fölszabaduló valamelyik helyiségben, ami a berendezkedést, a rendcsinálást éppen a legnagyobb materiával dolgozó munka számára tette lehetetlenné. Mindez végső kihatásában azt eredményezi, hogy az ember körülbelül oly nehezen tudja munkáját végezni, mint az a gátfutó, akinek kánikulában rövidnadrág helyett irhabundát adnak futás előtt, vagy az az úszó, akit utcai ruhában küldenek versenyzni a medencébe. Ez a helyzet a kulturális foyer létesítéséig meg nem változtatható, s a kulturális foyer csak akkor létesítendő, ha az útlevélosztály által nyomorult állapotban hátrahagyott helyiségek rendbe hozhatók, ami pénzkérdés; ha ezek berendezhetők, ami pénzkérdés. Hiába van könyv, ha nincs polc hová tenni, s hiába érkezik jeles propagandaanyag, ha nincs mód elhelyezni.*”

A mai olvasó számára, akinek más képze van a hivatalos jelentésekről, talán meglepő ez a személyes hang az egyébként igencsak hivatalos és precíz 22 oldalas jelentésben:

„*Mindezekhez a topográfiai jellegű nehézségekhez hozzájárul a követség adminisztratív szemlézetének elégtelensége. A követség fogalmazói karának három gépirónó áll rendelkezésére, ezek egyike a tavasz folyamán általában beteg volt, a nyár folyamán általában szabadságon lesz. Ilyenformán két gépirónó áll rendelkezésre. Futárrindítás előtt ezek munkaejeje teljesen lefoglaltatik Nagy tanácsos és Havas titkár által. Ha a követségen valamely kulturális program van, amelyre meghívók küldendők ki, jelentés és levelezés céljára a gépirónók közül kettő több napra nem vehető igénybe, mert a legcsekélyebb többletmunka teljesen abszorbeálja erejüket. Az altiszti kar nem áll hivatala magaslatán. Köztük olyanok is vannak, akiknek értelmi képessége egy levélfeladásnál nagyobb feladat előtt teljesen csődöt mond. Hogy erre példát, tragikomikus mivolta miatt említsek, elmondom a következő megtörtént esetet annak ellenére, hogy nem szigorúan kulturális ügyről van szó:*

Hivatalos óra végeztével, a telefonoskisasszony távozáva, a fölmondásban lévő portás sem lévén jelen, a hivatali szobákban telefonkönyv nem lévén, az inspekciós altiszttól megkérdem a Grenouille vendéglő címét egy meghívással kapcsolatos ügyben. A rue Montpensier-t mondja be. Bizonyos mértékig gyanús nekem az utca, megkérdem a telefonszámot. Egy Passy számot jelent be. Tekintettel, hogy a szóban forgó vendéglő a Latin-negyedben van, ahol Passy telefonszámok nincsenek, felhívatom vele a telefonkönyvet, ahol saját feje szerint értesüléseit merítette. Kiderül a következő.

Először is megkereste a címet. A szakmák szerinti névsorban talált egy Grenouille-t (nem a keresett) rue Montpensier cím alatt. A telefonszámot illető kérdés után megnézte a betűrendes névsort, s Montpensier név alatt megtalálta a Passy telefonszámot. Azt, hogy a Montpensier az utca neve, s utcának nincs telefonja, az, hogy a Montpensier szó után ott állt „duchesse de”, az ő lelkinyugalma nem zavarta meg, s egészen tiszta lélekkel jelentette a Grenouille vendéglő telefonszáma gyanánt Montpensier hercegnő telefonszámát. Hogy a történet egészen humoreszké váljék, ahhoz csupán az hiányzott, hogy felhívja Montpensier hercegnőt, s közölje vele, hogy a magyar köztársaság követe négy személyre asztalt foglal nála ma estére.”

A nehézségek ellenére a Foyer Culturel terve halad. A jelentésekből árjavesztések, kerettűllépések derülnek ki, de az is, hogy a rendelkezésére álló két helyiség berendezésének minden részletét kézbe vette. Mosolyognom kellett, amikor a lista első bekezdését olvastam: „*4 db. 0,40 m magas asztallámpa, réz gyertyatartó alappal, lámpaernyőm Budapest reformkori képeit ábrázoló metszetekkel*”, mert később is állandóan baja volt az üzletekben található lámpákkal, lámpaernyőkkel. A lámpáink gyertyatartókból lettek

átalakítva, ernyőiket ő csináltatta méretre, s gyakran díszítette metszetekkel, ami hangulatossá tette a fényt, bár az olvasást nem mindig könnyítette meg. A berendezési terv leírásában szerepel még: „1.) A Csontváry-képek közül a három nagyméretűhöz a keretek elkészítése 2.) 5 db Louis XIII. szék újrakárpitozása 3.) A II. sz. helyiség szőnyegezése 4.) 5 db földig érő függöny az ajtókra és az ablakokra 5.) ülőalkalmatosságok és különösképpen kisméretű egyszerű karosszékek előadások céljára, legalább 15 db.”

Amikor ezt a jelentést írja, akkor „A kulturális foyer e főhelyiségének falait már részben ráházva érkezett, részben időközben vakrámával ellátott Csontváry-képek díszítik (u. m. Tátra, Zsidók panaszfala, Üdvözültek körtánca, Jajczai villanyművek, Tengerparti sétalovaglás, Marokkói tanító, Hortobágyi vihar)”.

Avégeredményről, a Louis XIII korabeli bútorokkal berendezett és Csontváry-képekkel díszített Foyer Culturelről lélegzetelállítónan szép képek készültek, amelyeket a levéltár őriz. A megnyitásra 1948. december 20-án került sor. Valaki – talán Fejtő Feri, aki abban az időben mint sajtóreferens dolgozott a követségen, de az is lehetséges, hogy Zoltán saját maga, önmagáról harmadik személyben írva – így számol be az eseményről:

„Tegnap este Szabó Zoltán bemutatta a magyar kultúra párizsi otthonát a párizsi irodalmi és művészeti élet kitűnőségeinek. Ebből az alkalomból a falakra Csontváry képei kerültek, a szomszédos szobát pedig Derkovits Dózsa-metszetei díszítették. Az asztalokon könyvek. A magyar képzőművészet és magyar művészi könyvkiadás színvonaláról tanúskodó művek.

Láttam, amint Eluard, a kitűnő költő elmerülve nézte Csontváry misztikus cédrusát, hallottam a képzőművészeti kritikusok elragadtatott nyilatkozatait Csontváry Panaszfala előtt. Charles Morgan, a Les Lettres Françaises című irodalmi hetilap szerkesztője és Tristan Tzara, az ismert író, Derkovits rajzai előtt állapították meg a magyar képzőművészeti kultúra eredetiségét és nagy értékeit. Ott láttam a különböző államok párizsi követségeinek kultúrattasait, a British Council képviselőit, a művészeti lapok műkritikusait, több ismert író és művészettörténészt. Ott volt a francia rádió nemzetközi osztályának egyik főnöke és a francia külügyminisztérium kulturális osztályának két főtisztviselője.

És szó se volt a szokásos követségi fogadások ismert feszes, hűvös unalmáról, ahonnan az emberek legfeljebb a jó buffet emlékével távoznak. Szabó Zoltánnak sikerült úgy a meghívottak megvalogatásával, mint a képek és a könyvek által teremtett hangulattal elérnie azt, hogy vendégei egy órát vagy másfél órát nem egymással, hanem a magyar kultúrával foglalkoztak.”

Ezt a hangulatteremtési képességét Zoltán más lakásaiban, otthonaiban is gyakorolta: sok-sok órát töltött barkácsolással, régi, rozoga tárgyak javításával, átminősítésével, faragott fák kifelhérvítésével, hogy majd ezekkel a falakat beburkolja. Az íráshoz szüksége volt az esztétikailag kielégítő, meleg környezetre, s gyakran több időt töltött e környezet formálásával, mint magával az írással. Ha ezt szemére vetették, azt mondta mindig, hogy míg ő fúr, farag, gyalul, addig gondolkozik is, ez, úgymond, az íráshoz szükséges „előfázis”. Erre persze nem lehetett ellenérvet találni.

Talán a Foyer Culturel sikere sugallta Zoltánnak – egy amerikai milliomos hölgy ugyanis az egész berendezést úgy, ahogy volt, meg akarta venni, és át akarta szállítani Amerikába –, hogy amikor nem is oly sokkal később kultúrattasából munka nélküli menekült lett belőle Angliában, három új foglalkozás közt habozzon: lakberendező, fényképész és nádfedeles háztető javítója...

Angliában első szállása feleségének, Károlyi Judithnak a nővérénél volt, a Bath közeli Corshamban. A háznak angol szokás szerint neve is volt: Longacre. Judith már jóval korábban, állapotosan a nővéréhez, Évához költözött; itt született gyermekük, Kristóf 1949. április 26-án, és Judith Évánál várta ki azt, hogy Zoltán a még hivatalosan „sza-

badságnak” kivett napokat velük töltse. A valóságban már rég el volt döntve, hogy menedékjogot kér, mihelyt Angliába érkezik, és nem térnek vissza Párizsba. 1949. június 24-én Corshamból tudatja Kállai Gyula külügyminiszterrel, hogy „*lelküismereti okokból*” lemond külügyi megbízatásáról. Longacre-ből kelt június 25-én az UNESCO vezérigazgatójához, Thorez Bodet-hez intézett levele is, amelyben az UNESCO-beli magyar képviselétéről is lemond.

Július 1-jén politikai menedékjogért folyamodik az Egyesült Királyság Belügyminisztériumához, s novemberben meg is kapja a „hontalan” státust. Egészen a hetvenes évek közepéig, amikor kérésre az angol állampolgárságért folyamodott, ezzel a hontalan státussal élt, és a vele járó Nansen-útlevéllel utazott.

Az új élet keservesen kezdődött: a nyelv ismerete nélkül munkát kellett keresni, szállást találni. Átmeneti megoldásként a chelsea-i Markham Streetre költöztek egy olyan házba, amely Judith szüleinek a tulajdonában volt. Itt derült ki Zoltán számára, hogy Kristóf nem fejlődik úgy, ahogy kellene: üres tekintete folyton két kis tenyerét bámulta, és más reflexei sem működtek rendesen. A szülők abban reménykedtek, hogy egy operáció majd rendbe hozza, de nem így lett. A helyzetet csak súlyosbította, hogy Judith szülei felszólították őket, hagyják el a lakást, holott nem volt hova menniük. Próbáltak lakbért felajánlani (Judith már dolgozott), de a szülők kérlelhetetlenek maradtak. A formális kilakoltatás előtt sikerült Kristófit állami gondozásba helyezniük, őket pedig Buday György fogadta be műtermébe, szintén Chelsea-ben. Erről a korszakról sem Zoltán, sem Judith nem beszélt szívesen. Komoly trauma volt ez kettejük életében, s Judithnak szakítást is jelentett az apjával, akit imádott. Soha nem látta többé. Az anyjával való szakítás kevésbé zavarta, őt nem szerette. Vele később újra találkozott.

Buday György műterméről csak azt emlegette Zoltán, hogy viszonylag kis helyiség volt, és két nagy kutyával kellett megosztaniuk. A kutyák a londoni utcákon sétáltak, séta közben gyakran megáztak, és otthon száradtak – csendesen beillatozva a műtermet. Nem tudom, meddig tartott ez az átmeneti állapot, talán nem túl sokáig. Judith, aki De Gaulle hadseregében szolgált a háború alatt, és akit az angol hadsereg járművezető-oktatóvá képezett ki, elég sok katonai kapcsolattal rendelkezett. Az ő segítségével először egy hajdani istállósoron kialakított, elegáns észak-londoni lakásba költöztek, majd nagyon előnyösen bérelték azt a lakást South Kensingtonban, amely később legendássá vált az 1956-ban érkezett fiatalok körében. A Roland Gardens és a közeli Hades kávéház korszaka következett.

A Roland Gardens-i lakás egy patinás vöröstégla-épület legfelső emeletén helyezkedett el. Bár sohasem jártam ott, a lakás fényképei ismerős hangulatot árasztanak: a berendezés tárgyai közt sok-sok ismert elem: beépített könyvespolcok, amelyeket középkori faragott faburkolat zár le, gyertyatartó lámpák metszettel ellátott ernyőkkel, gondosan kifehérített, háromlábú faragott parasztszékek, a hordozható escritoire súlyos vasfogantyúival, a hatalmas Szent Jakab-szobor a falon, szépen faragott göndör szakállával, a barokk tükör. Ezeknek a tárgyaknak némelyike most is körülvesz... A Roland Gardens-i lakásban írta 1956-os tudósításait és a KÍVÜLRŐL-t is.

Ennek a naplójegyzetnek az elején leírja, hogy mit lát az ablakból: „*Az ablakból fákra látni. Az eget párhuzamos kéményfalak tagolják; tizenhét cserépcső füstöl mindegyikben. A szemközti házhoz a múlt század rossz ízlése hatszögletű donjont ragasztott: a toronyszobákban háromfelé néző ablakokból keresztezi egymást a fény. Háttal a fényeknek egy szikár asszony dolgozik délutánokon: könyvet vezet, levelet ír és őszül. Lejjebb tágas szobákban elaggott hölgyeket ápolnak*

középkorú apácák; vasárnaponként reggel csönget a pap, mert e házban mindenki katolikus. A háttérben anglikán templom tornya, tetején berozsdált szelkakas keleti szelet jelez örökösen. A házak szakadékaiban vasárnaponként ódon autókat javítanak körszakállas fiatal emberek jól nevelt nadrágos lányok társaságában, roppant csöndesen. Az utcának a két végén más-más neve van, mert e telkeknek 1850-ben más volt a birtokosa.”

Nem tudom pontosan, miért költözött el a központi South Kensingtonból a városon kívül eső Richmondba. Talán mert házat szeretett volna venni, és ez csak a központtól messze volt lehetséges. Én imádtam azt a helyet és azt a házat, amit megvett: a kew-i királyi botanikus kertnek a munkásai részére épült ez az icipici házsor, amelyet csak egy gyalogösvényen lehetett megközelíteni. A házak tipikus „terraced” házak voltak, „two-up two-down” berendezéssel. Ez egymáshoz ragasztott, egyforma házakból álló házsort jelentett, ahol mindegyik épület két földszinti és két emeleti szobával rendelkezett. A házhoz tartozott elől egy csöppnyi kert, a ház mögött pedig egy második, keskeny, hosszúkás kis kert is, amelynek hátsó kapujához a tejes minden reggel leszállította a tejet, míg elől a postás mindennap bedobta az újságot. Ezt a gyalogutat „Thetis Terrace”-nak hívták, de nevét nem Achilles mamája miatt kapták, hanem egy csatahajó után nevezték el így. Két házzal arrébb kezdődött a Temze töltése. Amikor dagály volt, a túlsó parti Strand on the Green XVIII. századi pubjai és házai úgy néztek ki, mint egy Canaletto-festmény. A folyón hajnalban darvak halásztak, sirályok keringtek, evezősök edzettek; virágzaskor a sok bodzabokor illata keveredett a tengeri iszap szagával, s a szellő hol a városi közlekedés moráját hozta közelebb a kew-i hídról, hol valamelyik temzei hajó rekedt kürtjét. Néha felbukkantak a királynő öfelsége tulajdonában lévő hattyúk is. Mozdulatlanul ereszkedtek le az árral Richmond felé. A fenti hálószoba tükrözött falán pedig a játszótér mögötti kew-i hídon közlekedő emeletes vörös autóbuszokat láthattuk végigvonulni újra és újra.

Ha a gyalogösvény másik irányába indult el az ember, kijutott a zöld kew-i réthez, amelyet az „Agár”, „A csónakház”, a „Korona” nevű kocsmák öveztek, majd az ősrégi sírkövekkel körülvett kew-i templomot megkerülve a botanikus kert aranyozott, kovacsoltvas kapujához érkeztünk, ahová egy akkor még tenyérnyi méretű, nagy, barna pennyért be is lehetett jutni.

Amikor 1968-ban ideérkeztem, Zoltán a kew-i házat már átalakította: kastélyt varázsolt egy gyufaskatulyába. Annak ellenére, hogy viszonylag messze volt Kew, sokan jöttek ki. Kezdő háziasszonyi buzgósággal belelendültem a főzésbe. Nemrég kezembe akadt egy könyvelési piros füzet, amelyben a háztartási költségeket vezettem, s néha azt is felírtam, hogy ki jött vacsorázni. 1971-ben felírtam Prof. Györffy, Révai Bandit és Robin Chancellort többször, Halda Alizt, Székely Beátát és a mamáját, Tóbiást, aki Zoltán kézíratait gépelte, s lámpaernyőit, párnáit gyártotta, Bács Gyurkát, aki Zoltánnak az elemiben volt az osztálytársa, Hugh Seton-Watsont és feleségét, Neményi Ninont a férjével, Elliott Leaderrel, Radnóti Zolít a BBC-ből, George Urbánt, Cs. Szabó Lászlót sokszor (ő volt az, aki egyszer elutasította a vacsorára kínált articsókát azzal, hogy „magyar író nem kecske”), McCartney Elemért, Sárközi Mátyást, Boldizsár Ivánt, Illyés Gyulát és Flórit, Krassó Miklóst, George Charaire-t és Veronkát... De emlékszem Pilinszky Jánosra is, Ferenczy Erzsire és az első erdélyi látogatókra Lászlóffy Aladárral az élen, s persze a törzsvendégekre, Sándor Andrisra, Huszár Lacira és a híres Iker klub tagjaira: Czigány Magdára és Lórirra, Siklós Mariettára és Istvánra. Sok vidám estét töltöttünk a pirinyó szalonban a kandalló tüze mellett.

S egyszer csak valami megpattant. A '74-es olajkrízis dermesztően hatott addigi élénk társadalmi életünkre. A londoni távolságok hirtelen megnőttek, komplikált lett kimozdulni.

Ekkor ajánlott fel Zoltánnak a SZER egy korai nyugdíjazási lehetőséget egy kisebb végkielégítési összeg fejében. Kapva kapott a lehetőségen, s ezen a szerény összegben vettünk meg Bretagne-ban egy XVI. századi paplakot jó romos állapotban. Több éven keresztül minden nyáron Londonban roskadásig felpakoltuk az autót festékkel, számmal, építkezési felszereléssel, s indultunk Josselinbe, hogy nyaralás címszó alatt a házon dolgozzunk, lakhatóvá tegyük a romos házat. Zoltán, mint mindig, mindent felhasznált: a félig elkorhadt szép gesztenyepadlózat használható részeiből kellő kezelés után érdekes, patinás konyhapolcok lettek, a számtalan kis szoba lerombolása után megmaradt öt-hat ajtó képezte a fürdőszoba burkolatát stb.

Ennek a háznak, szemben a kew-ival, minden olyan természetes adottsága megvolt, ami Zoltánnak kellett: egy méter vastag falak, hatalmas méretű faragott kőkandalló, szép nagy gerendák és fa tetőszerkezet, egy szolid, baltával faragott fa csigalépcső, amely alulról kecses legyezőhöz hasonlított, gránit mosogatókagyló... Itt nem annyira változtatni kellett a ház lényegét, mint inkább lehámozni róla a rárakódott modernizálás maradványait.

A ház nagy volt, egy kis domb oldalán sok-sok fával körülvéve. Csendes hátsó udvarából füves teraszra lehetett feljutni. A teraszt széles bástyafalak tartották, s innen át lehetett látni a Rohan hercegek középkori kastélyára, amely mögött félkör alakban húzódtott a kis város a „Bozótbeli Szűz Mária”-nak szentelt bazilika magas tornyával.

Amikor 1979-ben Ágnes lányunkkal teherbe estem, elhatároztuk, hogy feladjuk Angliát, és véglegesen Josselinbe költözünk. Ennek több gyakorlati oka is volt (a növekvő londoni rezsi, az elhaló társadalmi élet, a bor és a cigaretta ára), de főleg az döntött, hogy Zoltán vidéki nyugalomban írni akart. Egy Chateaubriand jellegű önéletrajzon gondolkozott már régóta (amit a KORSZAKVÁLTÁS-ban részben meg is valósított), s erre a célra a josselini paplakot alkalmasabbnak tartotta, mint a kew-i házat.

Öt évet éltünk együtt itt. Talán ottlétünk harmadik évében bekopogott hozzánk Francis, a városi rendőr, nekitámasztotta kerékpárját a boltíves bejárati kapunak, s kicsit zavartan közölte, hogy a „patron”-nal, a főnökkel akar beszélni. Zoltán el is vonult vele, előkerültek a borospoharak, papír kellett és toll, s egyre vidámabban folyt a tárgyalás. Egy idő után Zoltán érzékeny búcsút vett Francistól, én meg kíváncsian vártam a magyarázatot. A következő derült ki: a régi paplak egy nagyobb egyházi birtok része volt. Hozzá tartozott a mögöttünk lévő „Prioré”, amelyben annak idején barátok laktak, de ezt a forradalom alatt lerombolták, hogy majd egy polgári nagy házat építsenek a köveiből. Hozzá tartozott egy XIII. századbéli kápolna is, körülötte csöpp temetővel, ahol ezek a régi barátok és a Ste. Croix-negyed néhány lakosa nyugszik. Egy szép, nagy gazdaság is járt vele. A házunkat a kápolnától és a kis temetőtől talán száz méter sem választja el. Francis azért jött, mert egyetlenegy „concession”, vagyis sírhely megüresedett a temetőben, épp a szélén, és az nagy érték. „Je pensais que vous allez l'apprécier: il y a une belle vue. Vous serez bien là!” (Azt gondoltam, hogy értékelné, mert szép a kilátás. Jó helye lesz ott.)

Zoltán nagyra értékelte a gesztust, valóban szép a kilátás onnan, s azt hiszem, valóban jó helye van ott.

„...ÍGY KEZDŐDÖM ÉN A NÉVTELEN JEGYZŐNÉL”¹ (I)

Szabó Zoltán levelei Ortutay Gyulának

Közzéteszi Varga Katalin

Szabó Zoltán első írásai tizenkilenc éves korában a *Fiatal Magyarország* 1932. áprilisi és a nemzedéki szerveződés jegyében született *Névtelen Jegyző* 1932. májusi számában jelentek meg. „Mellettem egy aktatáskában két folyóirat cikkeinek, verseinek, novelláinak kéziratai” – írta ekkor a FIATALSÁG MÉRLEGEN² című cikkében. Ortutay Gyulának küldött, sokszor izgatott hangvételű leveleiből kitűnik, hogy egy év múlva, 1933-ban már nagy múltú lapok, a *Napkelet*, majd a *Magyar Szemle*, a *Magyarország* is helyet adott verseinek, irodalmi recenzióinak és társadalomkutatással kapcsolatos írásainak. Az említett orgánumok megújulásuk reményében szintén a fiatalság felé nyitottak az idő tájt.

1932 májusában *Névtelen Jegyző* címmel egy éjfékete borítójú, szépirodalmi, művészeti és kritikai folyóirat látott napvilágot, melyet főszerkesztőként Rózsahegyi György, szerkesztőként Bethlen – később Boldizsár – Iván,³ Hegedüs Géza⁴ és Szabó Zoltán jegyezték. A bevezető megírására – 1931 végén vagy 1932 elején – Karinthy Frigyesérték fel a fiatalok. A negyvenöt éves, országosan ismert író 1932 májusában FIUK! című, atyai hangvételű előszavában nemcsak a lapot bocsátotta irodalmi útjára, hanem úgy tűnik, nevet is adott neki, sőt a fiatalokkal való találkozását is rekonstruálhatóvá tette. „Irodalmi lapot szeretnétek alapítani – húszéves köztetek a legidősebb. Pénztek nincs, hirdetési ügynökök sincsen. Micsodátok van hát, az Istenért, kérdezné bármelyik szerkesztő úr, olyan arccal, mintha telek nélküli házépítésről beszélne valaki. Körülbelül ez a helyzet. Néhány verset és novellát és cikket tettek asztalomra, az

első szám tartalmát. Ez volna a léghajó, ami alá épülne a lakóhely, hogy a telkek és házak fölött lebegve hirdesse létjogosultságát. Már ez így van a szellemvilágban. | Irodalompolitika, kultúrpolitika kerül szóba, miközben beszélgetünk. Kérdésemre azt felelitek: világosan látjátok a kort, amiben élünk – éppoly világosan, mint közülünk azok, akiket mintaképpül választottatok. Irodalomról van szó, főként úgynevezett szépirodalomról, a szépirodalom nyelvéhez kötött művészet, a nyelv nemzetéhez, a nemzet országához, az ország hazához – mi más lehetne hát a követendő irány, mint a magyar kultúra fejlesztése, folytatva ott, ahol elődeink abbahagyták, lépést tartva a nagy nyugat-európai mozgalmakkal, figyelve az életet, fülébe harsogva a világnak a magyar gyászt, a magyar bánatot. | Hm... fiúk... furcsa ez. Honfibu... elégikus hangulat... nem egészen értem, mikor ti emlegetitek. Csodálkozva néztek rám. Lehet-e magyar költő más hangulatban – Trianon után? Mohács után, Világos után is így volt. | Trianon? Mit tudtok róla, fiúk – hiszen alig éltetek még Trianon napján. Talán mégsem egészen azonos ez a Trianon Moháccsal és Világossal. És különösen a ti számotokra nem. Az én számomra – nem mondom. Én tulajdon szememmel láttam s kezemmel tapintottam még a régi Magyarországot... Azazhogy, várjunk csak. Azt a régit mi hívjuk csak Magyarországnak. Odakint, Európa nyelvén, ami oly fontos nektek, ez volt a neve: Osztrák–Magyar Monarchia. És inkább osztrák, mint magyar. | Mohácsról, Világosról beszéltek? Mindkettő után egészben veszett el az ország, nem darabolták le tagjait, az egész testét fektették sírba. | Trianon irgalmatlan volt valóban, koldussá és nyomorékká tett: de ugyanakkor ledöntötte körülöttünk a börtönfalakat, kicsike lett az ország s gyámol-

talán, de ugyanakkor, ötszáz esztendő, félezer esztendő után először elismerten szabad és független ország, szabad és független országok között! A kézen vezetett, pártfogolt, felemás, bár hatalmas gyermek kicsike és szegény emberré serdült, de emberré serdült mégis, felnőtt, viszszaakapta örendelkezését. | Ti már ebbe a kicsike országba születetek bele, nem szebb, bátrabb, életteljesebb, dicsőbb, költőnek valóbb inspiráció örülni ez újjászületett csecsemőnek, mint azon keseregni, amit osztrák–magyar apátok elveszített? Koldussá lettetek apátokkal együtt magatok is, de nem tetszik nektek jobban a fillér és ritka pengő mindkét oldalán magyar felirattal, mint a régi bankó Janus-arca kétféle szöveggel, kétféle szellem és akarat nyomán? | Talpalatnyi hely, de egészen a tietek. S hol a tagadás lábát megveti... Különben is, hiszen ti szellemet akartok idézni – a Művészet szellemét –, attól féltek most, kishitűek, hogy csonkán jelenik meg a szellem is, mert testét megcsonkították? Szavakat vártok, a lélek kútjából felmerülőt, s előre aggodtok, hogy sirató, keserű szó lesz – de miért? Mit veszített a ti országotok, magyar igék birodalma – ki bántotta a ti egyetlen kincseteket, a magyar szókincset? Én jól ismerem ama gyászos szerződés feltételeit – nem emlékszem rá, hogy egyetlen jelzőt, egyetlen igekötőt, egyetlen névelőt is odaigértünk volna nyelvünkéből, reparáció fejében. | Ezt a kincset egészen örököltétek, mint szétvert zsidók a Szentírást. | S most kevésnek érzitek ahhoz, hogy bizakodó és reménykedő és vidám programmal induljatok a lapalapításnak? | Arpád úrnak kevesebb kellett hozzá, hogy országot alapítson. | Új honalapítók a szellem birodalmában, talán nem véletlenül került tőlük hegyére ama valódi honalapító. Névtelenek vagytok, de a szemetek, fületek nyitva van, s kezeitekben ott az íróvessző. Mint annak, aki a honfoglalás történetét megírta. Nevezzétek el ezt a lapot Névtelen Jegyzőnek.”⁵

Jóval később A SIÓ TÖLTÉSÉN (ILLYÉS GYULÁRÓL) című köszöntőjében⁶ Szabó Zoltán felidézte, hogyan vitték bemutatni a Névtelen Jegyző első számát Szabó Dezsőnek a Philadelphia kávéházba, „...néhányan folyó-

iratot alapítottunk; ezt természetesen saját tulajdonrészt lírai műveink hordozójának szántuk; biztonság kedvéért azért kértünk írást néhány élemedett korú írótól is, például Illyés Gyulától,⁷ aki akkoriban már elmúlt huszonkilenc éves. [...] Erős nyakkendő-huzigálás közben kerültünk át az ajtón, s jutottunk óvatos vargabetűvel az asztalához. Egyikünk előadta, hogy lapot hoztunk. »Üljének le!« – mondta szigorúan. Részleteztük lapunk célját, és előadtuk azt az óhajunkat, hogy a Mester műveinket olvassa el, aztán fogadjon bennünket újra, és adja tudtunkra véleményét tehetségünkről. Szabó Dezső nem szólt, kinyújtotta a kezét, átvett egy példányt, fellapozta. Majd felhőrdült. – »Hát ezt nem maguk írták!« – dörögte Zeneakadémiába való hangon: a többi törzsasztal mellől a Krisztinaváros békés polgárai mind felénk néztek, süllyedni kezdtünk. – »Itt egy kis Karinthy k..., itt egy kis Illyés k...« – harsogta, a hang a négybetűs szavaknál különösen fölemelkedett, hogy mindenki megértse, mit mond, az egész Philadelphia. – »Azt akarják maguk, hogy én, Szabó Dezső, Illyés Gyulát a maguk lapjában olvassam!« – Határozottan süllyedtünk. – »A Mester nincs jó véleménynyel Illyés Gyula költészetéről!« – próbálkozott egyikünk kissé idétlenül. A Mester harsogva hahotázott. »Illyés Gyula! Nekem róla egy nagy hajú fiatalember jut eszembe. Olyan, akinek a haja már a homlokánál hullámos, ondolált, aztán tovább ondulalódik a feje búbján túl is...«”

1930 nyarán – éppen, amikor Szabó Zoltán befejezte tanulmányait a budapesti piarista gimnáziumban – jelent meg a FIATAL MAGYARSÁG – ESMÉK ÉS ELSZÁNÁSOK című, ZÖLD FÜZET néven híressé vált brosúra, melyet minden cserkészcsapathoz eljuttattak. A kollektív szerzőségű útmutatóban Sík Sándor, Teleki Pál és még sokan⁸ – felvázolva a világháború és Trianon utáni, gazdasági válság sújtotta ország helyzetét – kísérletet tettek egy magyar szellemiségű, előítéletektől, ideológiáktól és politiká-

tól mentes, szociális odafigyelésen alapuló program felvázolására. Károsnak minősítették a MAGYAR HISZEKEGY-et gépiesen recitáló, nem-nem-soházó „szavaló irredenták” tevékenységét, délibábos álmodozásnak tartották a turánizmust, a nemzetközi kihatásra vezető internacionalizmussal szemben az egészséges nemzeti szellemre, tudatra épülő, nemzetek közötti testvéri egységet állítottak elérendő célnak, rámutattak arra, hogy az áhított demokrácia helyett az ideológiákból rendszerint csak a tömegek megosztása és pártcélokra való kihatása valósul meg. Az ifjúság tájékozódásának támogatására írott füzet húsz pontba foglalt ajánlással, cselekvési normával zárul. Ez a nyomtatvány volt közvetlen szellemi elődje a *Fiatál Magyarorság* című orgánumnak, a magyar cserkészférfiak, az öregcserkészek lapjának, amely 1931. március 1. és 1943. október 21. között tizenhárom évfolyamot ért meg.⁹

Bethlen Iván és Szabó Zoltán neve szerkesztőbizottsági tagként ugyan csak 1934-től szerepelt a címlapon, de a lap megreformálásának munkáját gimnáziumi tanáruk, cserkészvezetőjük, Sík Sándor biztatására már 1932–1933 körül megkezdték. „*A Fiatál Magyarorság nem szabad hogy szaklap legyen, az öregcserkészlet köreiben történt események krónikája: krónika, semmi más. Ma eszmék és berendezkedések ütközőpontjában, mikor minden találmány politikai, és minden közgazdász és üzletember politikát lát és csinál, a cserkészlet – amely hiszünk, hogy egy fiatalságot, egy emberebb ember és magyarabb magyar és európaibb európai fiatalságot teremt – nem vonhatja ki magát a világ nagykérdéseinek vállalása alól.*”¹⁰ Tehát nem csupán egy lap szerkesztéséről gondolkodtak, hanem tágabb összefüggések figyelembevételével egy stabil, szellemileg és érzelmileg felkészült generáció építésére is koncentráltak. 1932-ben megalakult a Fiatál Magyarorság Szemináriuma, 1933-ban propagandaszerveket létesítettek – így például a szociális ügyek kezelésében

élen járó Pécselt Fiatál Magyarorság klub alakult¹¹ –, 1934-ben pedig megkezdte munkáját a Fiatál Magyarorság Szociográfiai Munkaközössége. Kapcsolatot kerestek a kor fiatal magyar mozgalmaival, így többek között a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával, Buday Györggyel, Ortutay Gyulával. A lap 1934. novemberi, a szegedi fiatalokkal közösen írott, szociográfiai számában a falvak és tanyák kérdőíves felmérésének munkájára szólították fel a fiatal magyarorságot.¹² A szociográfiai munka addigi elméleti és gyakorlati tapasztalatait A FIATAL MAGYARSÁG TÁRSADALOMKUTATÁSI MUNKÁJA című tanulmányában összegezte Szabó Zoltán a HONISMERET KÖNYVE¹³ számára. 1935-ben csak elvétve, 1936-tól meg már egyáltalán nem jelent meg írása a lapban.

Szabó Zoltán a *Magyar Szemlé*ben és a *Napkelet*ben 1933 áprilisában, illetve májusában, júniusában közölt először írásokat, a recenziókban éppen Ortutay Gyula betyár- és juhásznótagyűjtését méltatta. Hogy egy huszonegy éves fiatalember hogyan kerülhet ilyen jelentős lapok szerzői közé, az nyilvánvalóan tehetség kérdése is. Ezen kívül szerepet játszhatnak még véletlen adottságok, mint például a szerkesztő személye vagy események, mint éppen egy szerkesztőváltás, avagy aktuális szerkesztőségi igény valamiféle újításra, megújulásra. A *Magyar Szemlé*nél – ahogy ez Szabó Zoltán A HISTORIKUS HALÁLHÍRÉRE című, 1955-ben írott emlékezéséből is kiderül – a szerkesztő, Szekfű Gyula nyitottsága és világlátása tette lehetővé a csatlakozást. „*Szekfű Gyula az időben Bethlen István folyóiratának, a Magyar Szemlének volt a szerkesztője, s az, akit csak pozíciója érdekelt, a rendszer támaszának, oszlopának nézhetett őt. A jelek azonban arra vallottak, hogy Szekfű ennek a nem restaurálásra, hanem lebontásra szoruló építménynek nemcsak oszlopa, hanem Sámsona is volt. A korszak uralkodó hibáinak szókincsét a Három Nemzedékkel ő*

fogalmazta meg. A két háború közti magyarországi társadalmat semmi sem ítélte el oly határozatosan, mint az a jelző, amivel Szeffő szolgált, a száraz és még csak nem is szerfelett ironikus: „neobarokk”. [...] Az, amit Szeffő a nemzeti múlt felől parvenünek és hamis pénznek ítelt, megegyezett azzal, amit az ifjabb értelmiség a nép jövőjét keresve akadálynak tekintett. Ez magyarázza a különös és majdnem akadálymentes rokonszenvet, amely a konzervatív idősebb tudós és a radikális fiatalok között kialakult. Ez magyarázza, hogy a Választ leszámítva egy sajtótermék se munkált oly eredményesen a változás előkészítésén, mint Szeffő Gyula Magyar Szemléje. E folyóirat – Szeffő Gyula személyes jóvoltából – a parasztkérdés forradalmi szóba hozását nem ellenezte, hanem kezdeményezte. A szerkesztő Szeffő becsülését és támogatását olyanoknak tartotta fenn, akik a nép ügyét gátlás és ideológia nélkül tették szóvá, noha ezek céljaikban merőben különböztek tőle.” A *Napkelet* 1933. júniusi szerkesztőváltása és az új koncepció, a fiatalok megnyerése a közölt levelekben részletesen megismerhető.

Szabó Zoltánnak 1933 és 1935 között évente egy-egy tanulmánya és néhány könyvismertetése jelent meg a *Magyar Szemlé*ben, míg a *Napkelet*ben egy tanulmánya, két verse és tizennégy könyvismertetése látott napvilágot. Ezek a számok csekélynek tűnnek a következő évek terméséhez képest, amikor is a *Válasz*, az *Élet*, az *Új Élet*, a *Korunk Szava*, a *Jelenkor* és a *Magyar Nemzet* sokat foglalkoztatott munkatársa lett. Szabó Zoltán életében a *Szemle* és Tormay Cecile lapjának a jelentősége valószínűleg az íróvá avatódásban rejlik.

Az 1939 tavaszán írott utolsó két levél a Magyar Munkaközösséggel kapcsolatos, melyről viszonylag keveset tudunk. A Munkaközösség 1938 őszén alakult, sok jelentős kortárs értelmiségi támogatásával – akik közül Ortutay Gyula, Szabó Zoltán, Borbély Mihály, Schöpflin Gyula igazgatósági tagságot is vállalt –, Keresztes Károly és Hont

Ferenc kezdeményezésére. „A Magyar Munkaközösség a fiatal magyar írók, művészek és a közönség szövetkezete. Célja, hogy közös munkában egyesítse a magyar kultúra haladó szellemű képviselőit, biztosítsa számukra alkotói tevékenységük zavartalan folytatását és a közönség tagjai részére színházi és tudományos előadásokat, hangversenyeket, folyóiratokat, könyveket stb. kedvezményes árban vagy díjmentesen juttasson. Jegyezzen üzletrészt! Egy üzletrész 20 P. és 50 fillér beíratási díj. – Aki üzletrészt jegyez, a Magyar Munkaközösség tagja lesz. [...] Néppel egyggyé forrott, öntudatos, szabad magyarság és európai színvonal – erre törekszik a Magyar Munkaközösség! – A Magyar Munkaközösség színháza a Független Színpad.”¹⁴

Az elképzelések szerint a Munkaközösségnek tudományos, zenei, színházi, írói és gazdasági tagozata volt, külön-külön tervek alapján, de egy gazdasági keretben működtek. Például az 1938. november 5. és 1939. január 21. közti időszakban tíz társadalomtudományi témakörben meghirdetett előadást ígértek szombat estére a Társadalom-egészségügyi Múzeum nagytermébe, Kovács Imre, Katona Jenő, Erdei Ferenc, Veres Péter, Gál István, Ortutay Gyula, Sárközi György, Cs. Szabó László, Passuth László, Gáspár Zoltán előadásában. A zenei szeminárium keretében az 1938. november 11. és 1939. április 21. közötti időszakban tizenkét előadást rendeztek péntek esténként a Plank-féle hangversenyteremben. A hazai, európai és szomszéd népzenejéről, illetve kortárs zenéről, hanglemez-bemutatóval vagy fiatal hangszeres előadók közreműködésével tartott előadások Veress Sándor, Bartók Lajos, Lajtha László, Szabolcsi Bence, Lükő Gábor, Molnár Antal nevéhez fűződtek, sor került egy Kodály–Bartók-estre is. A Hont Ferenc irányította Független Színpad – melynek eredete a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában található – az 1938. december 2. és 11. közötti időszakra Madách Imre A CIVILIZÁTOR-ra, a HÁROM

KÖRÖSZTYÉN LEÁN drámai példázatra és a KOCSONYA MIHÁLY HÁZASSÁGA énekes-táncos bohózatra invitált a Zeneakadémia kamaratermébe.

Az ígéretes, nagy léptékű tervekhez és eseményekhez képest 1939 tavaszára kiderült, hogy a szövetkezet gazdasági és erkölcsi válságba jutott, hogy még a cégjegyzékbe sem vetették fel, tehát hivatalosan meg sem alakult. A tagdíjból és a rendezvények belépőjéből befolyt pénz kezelése nem volt tisztázott, tartozások és adósságok halmozódtak fel, fokozódó személyi ellentétek tették lehetetlenné a rendteremtést. Szabó Zoltánnal egy időben, külön-

külön a többi igazgatósági tag is lemondott, ezzel azonban a szövetkezet mégsem szűnt meg, részben a felvett kölcsönök visszafizetése miatt további tervek születtek a fenntartására, például baráti társaság formájában.

A levelek¹⁵ a Széchényi Könyvtárban Ortutay Gyula még feldolgozatlan hagyatékában találhatóak. Köszönettel tartozom Szabó Zsuzsának, hogy támogatta a kutatást, és Ortutay Tamásnak, mert engedélyezte a hagyaték átnézését, és hozzájárult a levelek közléséhez.

Varga Katalin

1

Bp., 1933. január 26.

Mélyen tisztelt Uram!

Most megjelent nb könyvről¹⁶ annak idején a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának¹⁷ előfizetési fölhívását megkapván első kollegiális kötelességünknek tartottuk, hogy a kötetről még megjelenése előtt lapunkban megemlékezzünk.¹⁸ Tettük pedig ezt azért, mert meggyőződésünk, hogy tiszteletreméltó és fiatal munkájuk mindenben egyezik a mi célkitűzéseink irányával. Most, hogy a kötet megjelent, fogadják ezúton is szimpátiánk és nagyrabecsülésünk kifejezését.

Mint hogy föltétlenül kötelességünknek tartjuk, hogy a megjelent kötetről lapunkban ismertetést és kritikát hozzunk, tisztelettel kérem, hogy egy példányt nekünk recenzióra megküldeni szíveskedjék. Vagy szerkesztőségünk címére (IV. Királyi Pál u. 5.) vagy – mivel a kritikarészt én írom – egyszerűség kedvéért az én címemre (Szabó Zoltán Budapest V. Visegrádi u. 43.). Szívességéért fogadja előre is köszönetünket.

Egyben nagy köszönettel vennénk, hogyha következő munkájukat nekünk vázolni méltóztatna, és esetleg annak lehetőségeire rámutatna, hogy lapunkkal miben lehetünk nagyra becsült munkájukban segítségükre és támogatásukra.

Nagy megtiszteltetésnek vennők, ha Ön vagy Buday György munkatársra lapunk számára egy cikkben lenne szíves a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának mibenlétét és célkitűzéseit vázolni egy-két oldalnyi terjedelemben.¹⁹

Nagyon kérem, hogy erre vonatkozólag válaszát címemre küldött levélben mielőbb megadni szíveskedjék, és ha mozgalmukban valami módon segítségükre lehetünk, készséggel állunk rendelkezésükre.

Fáradságát előre is köszönöm, és fogadja nagyrabecsülésem kifejezését
kész tisztelettel

Szabó Zoltán

A Fialat Magyarság szerkesztőbizottsága nevében

Kedves Barátom,

nagy örömmel és köszönettel vettem a kötetedet²⁰ és leveledet. Mind a kettő nagy gyönyörűségemre szolgált, a könyv önmagáért, a leveled külön azért, hogy megtudtam: közülünk való vagy, és a Fiatalságot a „mi lapunknak” nevezed.

Remélem, hogy mi is a mi lapunk állandó munkatársának nevezhetünk, és hogy ezzel a Fiatalság nyer, arra a könyvedhez írt előszó kitűnő bizonyíték.

Nagyon kérek, hogy azt az említett cikket, hacsak lehet, küldd úgy mégis, hogy esetleg ebben a számban kijöhessünk vele. Azt nem gondolom, hogy baj lenne, hogy a recenzió is, a cikked is egy számban jöjjön... sőt.²¹ Ebben a számban ugyanis például az ifjúsági egyesületekről is szó esik, és szeretném, ha az egyetlen produktív fiatal egyesülésről, rólatok is szó esnék.

Egyébként, ha nem okoz Nektek különös nehézséget, nagy örömmel venném, ha az eddig megjelent kiadványaitokat is megküldenétek. Egyrészt akkor lenne ürügyem és alkalmam rá, hogy a *Reflektor* című rovatunkban egy összefoglaló cikkben emlékezzek meg eddigi működésekről. Természetesen, ez a cikk értékelő lenne, és szépen egészítené ki a te ismertető cikkedet. Másrészt a Te könyved után egész működések nagyon érdekel, és itt nem nagyon tudok a kiadványaitokhoz hozzájutni. Tehát, ha nem okoz különösebb nehézséget, nagyon kérek, hogy ez irányban intézkedni szíves légy, valószínűleg a Fiatalságon kívül is tudok majd írni rólatok valahová. Nektek se árt, nekem se.

Ha Buday György szívét felénk tudnád hajlítani egy Fiatalságnak csinálendő szignet²² vagy címlap erejéig, az igen nagy öröm lenne mindnyájunk számára, ugyanis ezt a mostani címlapot sehogy se tudom jó szemmel nézni. És nem tudjuk jó egyenlőn fiatalok.

Eddig az „üzlet” volt, azaz inkább *nobile officium*. Most következik a líra. Amihez van érzéked, amint az előszavadból látom.

A könyveddel kapcsolatban csak annyit szeretnék megjegyezni a kritikán kívül, hogy noha én a szó szoros értelmében laikus vagyok, mégis nagy lelkesedéssel olvastam, igaz, hogy csak mellékfoglalkozásként vagyok laikus. Egyébként „fejjelem meg a falnak”, azaz lírikus lennék. Szóval a „hivatalos” kritikán kívül, amiben kénytelen leszek nagyon dicsérni a könyvedet, és nemcsak a szándékáért, hanem a kiviteléért is, csak annyit, hogy kedvet kaptam tőled Pesten itt valami szociográfiát mívelni Angyalföldön vagy egyebütt. Valószínű ugyan, hogy majd bevisznek mint kommunistát, de ez, gondolom, Veled is csaknem megtörtént.

Szóval laikus vagyok, meg nem is vagyok laikus. Máté András [!] gazdalegénytől ugyan nagyon elfajzottam városivá, viszont rajtam van az elemi csapás, hogy lírikus mivoltom miatt nagyon tud érdekelni minden, ami magyar és Magyarország, ha ez a Magyarország sokszor nem is egészen a mi kedvünk szerint való.

Amint látod, már benne vagyok a lírában, és pedig nem is egészen véletlenül. Ugyanis az üzleti összeköttetésen kívül tudnék örülni, ha Veled barátságba keverednék, minek következtében szeretnék megismerni azon túl is, amit egy könyvben és egy levélben adsz magadból.

Tehát magamon kezdem:

Vagyok: pályámra nézve műegyetemi hallgató, hivatásomra nézve lírikus és publicista és minden, aminek egy mai fiatalnak, aki érzi a felelősséget magáért az országért és az országa nyelvéről lennie kell.

Most van talán egy éve, hogy elkezdtünk csinálni egy fiatal irodalmi folyóiratot Névtelen Jegyző címmel, gondolom, nem ismered, mert többen állították már, hogy nem helyes irodalmi lapot annyira a nyilvánosság kizárásával vezetni, mint mi tettük.²³ De hát pénz, pénz, pénz. Majd megküldöm Neked a megjelent öt számot.

Hogy a Fiatal Magyarorságot is bemutassam neked: ugyancsak most van egy éve, hogy néhányan jelentkeztünk fiatalok, mikor a Fiatal Magyarság már a válság legszélén állott, egyszerűen azért, mert intenzív közönnyel kezelték a fiatalok. Azóta tettünk egyet-mást azért, hogy a lap valójában is fiatal legyen, és legalább ne egész terjedelmében csapatparancsnokok érzelmes visszaemlékezéseit közölje, hanem reprezentálja azt, hogy a fiatal magyarság, azaz az öregcserkész mint fiatal és férfias mozgalom is tud valamit hozni, ami tényező lehetne a magyar életben. Azóta mint fiatal szerkesztőbizottság működünk a háttérben néhányan, és céljainkat talán legjobban megvilágítom azzal, hogy meglehetősen intenzíven dolgozunk azon, hogy valami olyan épkezláb fiatal tettel és fiatal értékek sorozatával lépünk ki a magyar élet terére, mint Ti azt művészeti téren tettétek. Éppen ezért a cikken kívül is érdekelne, hogy miket műveltek Szegeden, és ha fáradságot vennél magadnak, hogy nekem ezekről a dolgokról külön is írj, az nagy örömömre szolgálna. Ugyancsak szívesen és hálával venném, ha beleegyezésedet nyilvánítanád egy veled való állandó levelezésbe.

Egyszóval az a lényeg, hogy Pesten is történik valami, Szegeden is. Nem látom okát, hogy ne segítsünk egymásnak, ti se lehettek túlságosan gazdagok. Mi sem vagyunk sem emberekben, sem értőkben, sem munkatársakban, ti is fiatalok vagyok, mi is. Egy ugyanazon magyarság és fiatalság súlyával és egy ugyanazon bizalmatlansággal minden vonalon. Ezért örültem nagyon, hogy az első, akire közületek találtam, közülnök való, és *tevel* lehet szólni hozzá, amint fiatalokhoz és egy úton járókhoz illik.

Ne csudálkozz ezen a furcsa és először talán indokolatlanul bizalmasnak látszó levelelem. Ahogy én nem csudálkoztam a rapszodikus-lírikus előszavadon, és nem is mentegetőzném a helyedben érte. Ma fiatal csak ilyen előszóval írhat könyvet, ha őszinte akar lenni.

Ma fiatal csak ilyen levéllel válaszolhat az olyan becsületes kitűnő könyvre, mint a tiéd, ha igazán fiatal. Azért hát ne keresd ennek a hangnak az okát a leveledben, magadban vagy bennem. Az ok: Vince András béreslegény és Máté Sándor [!] gazdalegény, akik bemutatnak minket egymásnak. Tartom szerencsémnek.

Szervusz
Szabó Zoltán

Leveledet és a cikket várom.

3

1933. február 28.

Kedves Barátom

most kaptam meg a levlapodat, s azonnal meg is válaszolom. A dolog úgy áll, hogy nem a Te leveled kallódott el, hanem az én válaszom. Ehun a rémregény: levlapoddal együtt kaptam egy méltóságos ajánlott levelet a M. Kir. Postaigazgatóságtól, melyben erősen fenýítenek, mivel a Névtelen Jegyzők csomagjába egyszerűen beletettem egy négyol-

dalas levelet Neked. A jóemberek fölbontották és visszatartották, ezért a hallgatásom. Még jó, hogy fölírtam magam feladónak, mert most Téged zavarnának.

Jelenleg még fogalmam sincs, micsoda feltételekkel lesznek hajlamosak eltovábbítani Neked a csomagot. Mindenesetre a közeljövőben (holnap v. holnapután) remélem, tudok küldeni levelet vagy az eredetit vagy második kiadást. Jegyzők ugyanakkor mennek.

Addig is: cikked biztos jön ebben az FM számban (pár nap és ezt is megkapod). Az én kritikám nem biztos, hogy belefért.

Könyveddel kapcsolatban röviden a következő tippjeim vannak: Magyar Szemle, Napkelet, Erdélyi Helikon. Mindezekben valószínűleg tudok kritikát hozni vagy hozatni Rólad. Napkeletnek (VII. Rózsa u. 13.) küldj egy recenziópéldányt!!

Mindezeket a levelemnek nem helyébe, hanem elébe írom. Csak ma még nem tudok leülni egy levél idejéig, viszont nem akarom, hogy tovább értesületlenül maradj. Ha eddig nem is miattam, de mindenesetre az én hibámból így is történt sajnós. Bocsánatodat kérem.

Nem állom, hogy nagyon szép, őszinte leveled itt is, amennyire a hely engedi, megköszönjem. Így gondoltam én is, és nagy öröm volt nekem a leveled. Remélem, hasonlóan válaszolhatom. Addig is vedd baráti kézszorításomat: Zoltán

4

Bp., 1933. március 6.

Kedves Öregem

nem tudom, megkaptad-e amaz elkallódott leveletem, amelyről a legutóbbi levelezőlapomon is emlékeztem. Ugyanis a postát én kifizettem, de az azért megint kérdés, hogy a posta továbbította-e. Ha nem kaptad meg, írd meg kérlek, és akkor újra megpróbálom megírni Neked mindazt, amit abban a levélben mondtam.

Most rettenetes sok dolgom van. Jelenleg – példának okáért – bútorterveket is rajzolok, azonkívül, hogy szemináriumi előadásra is kellene készülnöm. Azért írok Neked ilyen rövid lélegzetű levelet.

Fodor persze nem hozta le sem a cikket, sem a kritikámat ebben a számban. Helyszűke és egyéb ilyesmik ürügyével. Valószínűleg azért is, hogy véletlenül se sikerüljön valami átfogó képet adni a mai fiatalság tömörüléseiről. Eredetileg ezt szerettem volna, hiszen ezért csináltattam a két interjút „helybeli” ifjúsági egyesületeink „díszével”. Hogy sötét háttérül szolgáljanak a Ti becsületes munkátok mögé.

Talán csudálkozol, hogy a FM-al kapcsolatban ilyen kulisszatitkokat felfedően őszinte vagyok, de... nincs értelme, hogy titkolózzunk egymás előtt. Meg nagy undorom is van az ilyen közönséges világtól. Persze a dolog csak annyit jelent, hogy a cikk a következő számra maradt. De kell megírnom neked, hogy az a bizonyos cserkészszolidaritás gyakorlatban nem sokat számít, és az öregek eredménnyel fiatalok helyettünk – sőt ellenünk!

Az úgy borzasztóan bosszant. Nem is a Te cikked miatt, hanem sok más még ilyennebb ilyesmiért. Apró féltékenységek és minden eredményes terv elgáncsolás gyönyörűen folyik cserkészberkekben is. Szövetségtől Fiatalmagyarságig [!]. Aki ember az egész társaságban: Sík Sándor²⁴ nincs itt. És ha itt van, nagyon fáradt ember. Múltkoriban beszéltem vele egy keveset. Rólad is szó esett.

Most részletes levelet nem tudok írni Neked. Ha eddig nem kaptad meg a múltkorit a Jegyzőkkel, írd meg, és leveled vétele után azonnal összekaparom újra, ami lényegest mondani szeretnék.

A Napkeletnek írok kritikát a könyvedről.²⁵ Szekfű Gyulának már írtam,²⁶ és lehetséges, hogy a Magyar Szemle Figyelő rovatában írhatok rólatok. Ez esetben persze az egész Kollégium kiadványairól lenne szó. Ha ez a dolog eldül, azonnal írok Neked, és ebben az esetben nagyon kérlek, hogy a cikk érdekében összes kiadványaitokat próbáld meg majd sürgősen megküldeni. Az csaknem biztos, hogy – ha ez a figyelőbeli részletes cikk nem is sikerül – recenziót sikerül hozatnom a könyvről.

A hét végére föltétlenül tudok majd részletesebb levelet indítani a címedre.

Talán, nagyon talán sikerül feltámasztani a Névtelen Jegyzőt. Erre az esetre szeretném, ha Kollégiumotok csatlakozna hozzánk. Persze elsősorban írói minőségben. Ha valami propagandát Szegeden kifejtenétek, az jó lenne ráadásnak. De nem erről van szó. Hanem arról, hogy kevesen vagyunk. Ha gondolkoznál, milyen munkatársakat adhatnátok Ti egy esetleges reinkarnáció esetére, hálával venném. De ez még nagyon a jövő zenéje. Várom a válaszat, és szeretettel köszöntelek:

Szabó Zoltán

5

Budapest, 1933. április 10.

Gyuszikám,

ne haragudj, hogy olyan nagy idők óta nem írtam, de pocsékul sok dolgom volt az utóbbi időben, most is akkora levélrestanciám van, hogy kétségbe kell esnem, ha rá-gondolok. Leveleim illetékessége Jeruzsálemtől Starý Smokovecig, illetve Berlinig terjed, szóval még csak közép-európai relációkban sem tudnék pillanatnyilag megállni. Képzelheted, mit jelent ez egyrészt időben, másrészt – hogy ne vágjak fel – portókölt-ségben is.

De mindent félretéve megpróbálok egy helyes kis levelet rittyenteni Neked, és ne haragudj, ha most csak a legszükségesebbekre tudok szorítkozni. Üzlet, üzlet és üzlet. Fiatalságom miatt lehetőleg csupa nobile officium. Olyan előkelő vagyok ebből a szempontból, mint egy Grál-lovag, és olyan szegény, mint egy sarutlan karmelita.

A Szemlében jött kritikához csak annyit, hogy ott nemigen lehetett szívem szerint írnom, amint azt szerettem volna, ha a könyvedről van szó. Honi konstruktív berkeinkben még e dicséretben is az arany középút az egyetlen bevezető és közölhető műfajforma. Buday Gyurkának is sokkal nagyobb platinaérmét tűztem a mellére, de Szekfű, úgy látszik, egyéni véleménye miatt rézzé csökkentette. Viszont több is veszett Mohácsnál. Megkaptad a tiszteletpéldányt az áprilisi Szemléből? Én ugyan szóltam nekik, de mit lehessen tudni? Ha nem, írd meg, és azonnal küldök Neked egyet.

Fiatal Magyarorságot gyanítom, megkaptad már régen. Itt kedvem szerint való szubjektív micsodát írhattam a könyvről, cikketet is lehozták végre, mikor már úgyis meg volt hiúsítva, hogy egy számban adjuk a fiatal egyesülések keresztmetszetét.

Hogy cikketet a tördeléssel mennyire elrontották, arról ne szóljon ajakam. A Fiala Magyarorság tördeléséről egyáltalán nem szeretek beszélni. Mert az erről egyetlen lehetséges hangnemet nem tűri a keresztény nemzeti alap. Non mea culpa. Persze ráírtam arra a kis micsodára, amit a programotokból csináltam, hogy a cikked alá tördelendő, de hát errefelé nem a szellem az irányadó, vagy az összhang, hanem a milliméter.

Mindamellet örültem, hogy a Fiala Magyarorság neveddel nemesedett. És a magam, továbbá az itten dolgozó néhány fiatalok nevében kérlek, hogy ne álljunk meg ennél a cikknél. Jó lenne, ha a következő szám részére is írnál valamit. Persze ezt gyorsan kel-

lene, hogy legkésőbb tizennyolcadikára megérkezzék hozzám. Gondolok arra, megíratnád, hogy látod Te mint etnográfus, folklorista, egyetemi hallgató és elsősorban mint intelligens fiatal, mint nem frázis magyar a falujárást, és ha az öregcserkész-kezetekben ilyesméről mint programról szó esik, milyennek látja az irányt a tefajta. Aki nem Nagyon lelkes és tiszteletreméltó érzelmi magyar, hanem azon túl is valami.

Vagy szól ebben a számban, ha Isten és a Fodor is úgy akarja, néhány cikk a revízióról.²⁷ Ha erről eszedbe jut valami, persze nem általánosságban, hanem külön szemzőg kapcsán, azt is nagyon szívesen venném.

Apropos revízió. Aki Erdélyi Fiatal Magyar jelisével ír cikkeket a FM-ba, fenn volt Pesten. Nagyon okosat beszélgettünk vele a Kecskeméti sörözőben, s aztán végig a városon. Majd alkalomadtán szólok Neked erről.

Mikor jössz te Pestre? Jamboree-ra feljössz?²⁸ Milyen beosztásban leszel? Akkor szeretnék Veled néhány beszélgetőestét kiszakítani a ramazuriból. Ha egyszer fölvetne a pénz, meglátogatnálak benneteket valami filléres gyors alkalmi boldogságát használván ki.

Radnóti könyvét²⁹ nagyon köszönöm. Megint szép ízléssel dolgoztatok, mint rendszeren. A Szemlében a kritika most egy ideig nehezen megy, egyszerűen azért, mert csak minden harmadik-negyedik számban hoznak könyvismertetést mellékletben, és verseskötet amúgy is a lehető legkedvezőtlenebb helyen kap helyet. Írni mindenesetre fogok róla, lehet, hogy a Napkeletbe a te könyveddel megpróbálom egy kalap alá fogni, mint két új szegedi kiadványt a kettőt.

A kötet különben olyan, mint Radnóti lírája általában. Jó, de ez nem a versek jósága, nem témaké, nem gondolatoké, hanem a stílusé. Radnóti az Illyés Gyula-féle költők közé tartozik, nem ver... nem rázza meg az embert, viszont olvasni jó. Stílus dolga és költő dolga. Tőlem ez a fajta költészet elég idegen, ami nem jelenti azt, hogy ne tudnám értékelni vagy éppen nagyra becsülni. Más, amint ír az ember, és más, amint olvas.

Írj nekem öregem minél előbb, és tégy le arról a téveszméről, hogy engem zavarsz a leveleddel, ha már rég nem tudtam írni. Erről szó sem lehet. Viszont meg kell bocsátanod, ha néha ennyire is elkésem, mint most teszem.

Magánélet... a legjobb lenne erről írni Neked. Azt hiszem, elég érdekeset tudnék neked mondani. Van egy infámis tulajdonságom, hogy a legtöbb ember, akivel összekerülök, rögtön a sötét és bizalmas dolgaival is megmutatkozik nekem. Ez a művésznek jó, az embernek rossz. Többet éltem ilyen szekundér módon, mint amennyinek a tizedét egy átlagember éli az élete folyamán. Persze hivatalosan huszonegy éves vagyok, mint ember.

Most az utóbbi időben a magánéletet nagyon éltem ahhoz, hogy írni tudjak róla. Ma pedig annyi a dolgom és ideám, ami nem vág szorosán egy magánélet érdekszféráiba, hogy teljesen elhanyagolható vagyok, mint ember.

Ezért, és mert nem futja időből, most megint elvágom a levélírást, mert különben sohasem fejezem be.

Stop. Küldj verseket tőled, jó. Vince Andrást most már úgy-ahogy ismerek, viszont Ortutay Gyula lírájáról nem sokat tudok az előszaván kívül. Ámbár lehet, hogy az esszé a leglírikusabb műfaj.

A Névtelen Jegyzőről nagyon szeretném egész őszinte és ha lehet, részletes észrevételeidet. Persze semminemű szépítésnek helye nincs. Magam is tudom a Jegyző helyét a nap alatt, és helyét az én tetteim között, de szeretném tudni, hogy látod Te Szögedéből.

Ugyancsak kérem véleményedet a Jegyzőben megjelent két tanulmányaimról (Pugnans és Urbanus),³⁰ továbbá a nagyobb számú verseimről, amelyeknek különben, ha részedről is megvan a hajlandóság, kéziratosságot folytatása következik.

Írj és szervusz

Zoltán

6

1933. május 15.

Kedves Öregem,

ne haragudj, hogy olyan nagy idők óta nem írtam Neked, de május elsejével beütött nálunk otthon a ménkű és a költözködés, minek következtében jelenleg másutt lakom én, és másutt lakik az íróasztalom stb.

Szóval jelen pillanatban igen bizonytalan állapotban leledzem, és ez a pillanat tart már csaknem két hete.

E mellett természetesen a szokásos elfoglaltságaim megvannak, és teljesítendő, hát gondolom, nem olyan nagyon vétkes mulasztás tőlem, hogy lapodra ekkora időig nem válaszoltam, és hogy most is meglehetősen keveset és inkább üzletszerűségeket tudok csak Neked írni.

Azt hiszem, már említettem neked, hogy a kötetedről a Napkeletbe is megpróbálok valami recenziót elhelyezni. Már ott van, kiszedték, és a következő (június) vagy legrosszabb esetben júliusi számban jön.

Radnóti-val most a közeljövőben nem tudok mit csinálni. Szemlében csak minden negyedévben emlékeznek meg, és akkor is mindenről inkább, mint verseskötetokről. Napkeletben állítólag már jött róla kritika, ámbár nem emlékszem rá.³¹ De majd megkísértek valamit.

Mondd, feljössz a jamboree-ra? Szeretnék Veled valahogy látásbeli ismeretségbe is keveredni. Lenne beszélni- és vitatnivalóm elég, úgy hiszem. Olyan is, ami így levélce nehézkesen megy, sok elszánást és portoköltséget igényel. Próbálj meg valamit, ha eddig nem lenne biztos, hogy megjelenj Gödöllőn, mert szeretnék valami rendesebb társaságot összehozni a Fiala Magyarok köré. Erre a jamboree soha vissza nem térő alkalom, és Téged semmiképpen nem akarnálak kihagyni.

Ha nyár folyamán valami isteni csuda révén pénzes ember lennék, és menne valami filléres gyors vagy ilyen alkalmatosság, akkor nagy sietséggel lemennék Szegedre, még úgysem voltam, és ily módon is találkozhatnánk esetleg.

De gyere inkább Te a jamboree-ra, mert az hosszabb...

Egy konkrét kérésem volna irányodba. Ha tudsz szólni hozzá, tedd minél előbb. A Napkelet helyettes szerkesztését most átvette Németh Antal, nagyon rendes ember, kiváló fej, és most azzal foglalkozik, hogy átszervezi a Napkeletet fiatalra. Egyébként nálatok Szegeden rendezett hosszú ideig.³²

Mármost:

Van neki egy terve, mely több zeneakadémiai előadást irányoz elő jövő őszre (ezt sub rosa mondom Neked, senkinek se beszélj róla, és ne áruld el, hogy tudsz róla, mert nekem esetleg kellemetlenségem lehetne emiatt). Az előadások néhány magyar tájegységeket venne elő témának, az onnan elszármazott értékeket venné számon és kutatná, hogy tulajdonképpen mi is az, amivel az illető magyar tájegység hozzájárul ahhoz, amit

magyarságnak nevezünk, és amit még nemigen fogalmaztunk meg, hogy micsoda tulajdonképpen. Szóval ezek az előadások vagy vitaestek lennének az összetevők, és a nemzeti lényegnek tulajdonképpen mi volt a kellene, hogy előjöjjön ezekből eredőnek.

Ezek az előadások pedig nem lennének szokásos sablon szerint megcsinált, unalmas felolvasások, esetleg kevés szavallattal tarkított szintelenségek. Hanem mindegyik számára olyan formát kellene találni, ami maga is hangsúlyozza és aláhúzza a téma lényegét és a vita eredményét.

Szóval kellene egy olyan formát találni egy két-két és fél órás előadásra, amely az Alföld lényegét, értékeinek kitermelődését, értékeinek milyenségét önmagában is megpróbálja adni. Téged, mint folkloristát is, mint szegedi diákot is megkérnélek tisztelettel, ha tudsz ehhez az éppen elég nehéz problémához valamit mondani, vagy lenne valami ötleted, azonnal írd meg nekem. Körülbelül annyit kérnék ezzel kapcsolatban, hogy valamelyik sétádon gondolkozz ezen egy kicsit, és azonnal írd meg nekem, ha valami, akármi eszedbe jut. De lehetőleg hamarosan. Próbáld meg.

Egyébként szeretném megtalálni a módját, hogy a lassanként majd kialakuló fiatal gárdában Te is benne légy. Ez ugyan csöppet se lesz nehéz.

Még egyszer: az előadástudógról senkinek se szólj! Ha valakivel meg akarsz beszélni valami idevonatkozót, beszélj meg, mint általánosságot.

Küldj verseket. Magam csak azért nem küldtem, mert összes kézirataim az íróasztal fiókjában pihennek, és most nem tudok Neked semmit előkotorni.

Írj vonatkozás és kímélet nélkül a Névtelen Jegyzőről. Én is tudom a helyét a nap alatt, de szeretném tudni, te hogyan látod.

Válaszolj minél hamarabb, mi újság nálatok, mit hoztok ki legközelebb, írj valamit arról, hogyan vagytok ti együtt ott Szegeden, mi az, ami összetart a könyvkiadó-ambíciókon kívül, magad hogy vagy?

Várom a válaszodat, az anyémnél bővebb leveledet és szervusz

Z.

(Folytatása következik.)

Jegyzetek

1. Az 1933. május 24-én kelt levélből.
 2. *Fiatall Magyarorság*, 1932. április.
 3. Boldizsár Iván (1912–1988) író, újságíró. Többek között Szabó Zoltán, Örkény István, Thurzó Gábor iskolatársa a budapesti piarista gimnáziumban. 1932 során Szabó Zoltánnal együtt szerkesztették a *Névtelen Jegyző* című, nemzedéki szerveződésű irodalmi lapot, majd 1934-től szerkesztőbizottsági tagok voltak a *Fiatall Magyarorság* című öregcserkész-organumnál. 1936 és 1938 között a Szolgálat és Írás Munkatársaság könyveit szerkesztették, a sorozatban jelent meg Szabó Zoltán A TARDI HELYZET és a CIFRA NYOMORÚSÁG című szociográfiája. 1945 és 1948 között az *Új Magyarország* szerkesztője volt, a lap ki-

adásában látott napvilágot Szabó Zoltán angliai úti élménye, AZ ANGLIAI VÁZLATKÖNYV 1946-ban.
 4. Hegedüs Géza (1912–1999) író, költő, újságíró a Markó utcai Berzsenyi Dániel Gimnáziumban Vajthó László tanítványa volt, a lap alapításának idején a Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatója. A *Névtelen Jegyzőről* többször is megemlékezett, többek között irodalmi arcképcsarnokában, a *Tiszatáj* 1995. márciusi számában és egy a Petőfi Irodalmi Múzeumnak adott interjújában is.

5. A lapalapítók vegyes érzelmekkel vehették tudomásul, hogy Karinthy a nekik szánt írást – az utolsó bekezdés nélkül és némi módosításokkal ugyan – IRODALMI LAPOT ALAPÍTANAK. ÉN-

TÖLEM KÉRNEK TANÁCSOT címmel már 1932. február 21-én megjelentette a *Pesti Napló*-ban.

6. *Új Látóhatár*, 1962.

7. Továbbá Tersánszky Józsi Jenőtől, Kárpáti Auréltól, Fenyő Lászlótól.

8. Aradi Zsolt, Batiz Dénes, Buczkó Emil, Éri Emil, Faragó Ede, Fodor Ferenc, Gacs János, Major Dezső, Molnár Frigyes, Oláh György, Szőke Imre, Vidovszky Kálmán, Zsembery Gyula.

9. A lapot Fodor Ferenc, Teleki Pál tanítványa és asszisztense, a gazdasági földrajz tudósa szerkesztette, Sík Sándor mellett főmunkatársak Faragó Ede, majd Batiz Dénes, 1934-től pedig Hilscher Zoltán voltak. 1934-től feltüntették a lapon a szerkesztőbizottság tagjait is, akik kezdetben Bethlen [Boldizsár] Iván és Szabó Zoltán voltak, 1937-től Boldizsár Iván, Fábíán István, Kovács Imre és Varga László.

10. Szabó Zoltán: HÁBORÚ UTÁNI EMBER. *Fiatál Magyarorság*, 1933. június. 113. k.

11. Szakmai látogatásáról a *Magyarország* 1934. április 7-i számában, az *ÚJ SZOCIÁLIS VILÁG PÉCSÉTT* című írásában számolt be Szabó Zoltán, aki Nendtvich Andor és Esztergár Lajos városvezetők országos viszonylatban példamutató szociálpolitikájának ismertetésére későbbi írásaiban is visszatért.

12. 1935-ben a *Fiatál Magyarorság*, a *Magyarország* és a *Katholikus Szemle* oldalain kezdtek megjelenni a felmérések adatai, eredményei, értékelései: Szabó Zoltán: A SZOCIAGRÁFIAI MUNKAKÖZÖSSÉG KÖZLI, A MINDENNAPI KENYÉR AKTÁIBÓL, A KÖNYV ÉS A FALU stb. A vizsgálat alá vett falvak között volt Tard község is.

13. Szerkesztette Bodor Antal (Magyar Társaság Falukutató Intézete, 1935).

14. Egy 1938. november elején Ortutay Gyulának kézbesített kismotyvatvány szövege szerint.

15. Az 1., 2., 6., 7., 8., 10., 12. levél a *Fiatál Magyarorság*, a 4. a *Névtelen Jegyző* fejléces papírján.

16. MONDOKTA VINCE ANDRÁS BÉRESLEGÉNY, MÁTÉ JÁNOS GAZDALLEGÉNY. NYÍRI, RÉTKÖZI, BETYÁR- ÉS JUHÁSZNÓTÁK. (Bev., gyűjt. Ortutay Gyula, Buday György fametszeteivel. Szeged, 1933.)

17. A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma 1932 nyarán alakult a nagy múltú Bethlen Gábor Kör egyetemi szervezet művészeti tagozataként. Tagjai fiatal írók, művészek és szakemberek – többnyire egyetemisták –, akik célul tűzték ki a magyar sorskérdések szólammentes ismertetését, tudatosítását a tudomány, a művészet és a

gyakorlati terepmunka eszközeivel. A csoporthoz tartozott többek között Baróti Dezső, Buday György, a kollégium elnöke, ideológusa, Erdei Ferenc, Gáspár Zoltán, Hont Ferenc, Kárász Judit fotóművész, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, Reitzer Béla titkár, Tolnai Gábor művészeti titkár. Szép megjelenésű kiadványaikról, szociális és falukutató tevékenységük, néprajzi és szociográfiai munkájuk alapján hamar híressé váltak itthon és a határon túl.

18. A *Fiatál Magyarorság*.

19. Ortutay Gyula A SZEGEDI FIATALOK MŰVÉSZETI KOLLÉGIUMA. *Fiatál Magyarorság*, 1933. április 1. 75.

20. Lásd 6. jegyzet.

21. Ortutaynak a 9. jegyzetben említett cikkén kívül ugyanebben a számban, a 79–80. oldalon jelent meg Szabó Zoltán ismertetője a MONDOKTA VINCE ANDRÁS BÉRESLEGÉNY... című kötettről.

22. Szabó Zoltán szerkesztésének idején, az 1934. januári számtól már új grafikai arculattal jelent meg a lap, feltételezhetően Buday tervei szerint, de ezt a tényt a lapon nem tüntették fel.

23. A *Névtelen Jegyző* 1932 májusa és októbere között öt számot ért meg. A lap decemberben közös számot jelentett meg a *Perspektíva* című orgánummal, de a következő évre beharangozott együttműködésből nem lett semmi. A *Névtelen Jegyző* megszűnt, a *Perspektíva* 1934-ben jelent meg legközelebb, de már más szerkesztésben.

24. Sík Sándor (Gödöllő, 1889. január 20.–Bp., 1963. szeptember 28.) piarista szerzetes, költő, műfordító, egyetemi tanár, a hazai cserkészmozgalom alapítója, vezetője. Az 1911–1912-es tanévtől a piarista rend budapesti gimnáziumában tanított, ahol 1922 és 1929 között Szabó Zoltán önképzőköri tanára és cserkészvezetője volt. 1929 decemberében nevezték ki a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékére vezetőnek. Első évében épp Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, Baróti Dezső, Tolnai Gábor évfolyamával találkozott.

25. A MONDOKTA VINCE ANDRÁS BÉRESLEGÉNY... című kötettről szóló írás a *Napkelet* 1933. júniusi számában jelent meg.

26. A MONDOKTA VINCE ANDRÁS BÉRESLEGÉNY... című kötettről a *Magyar Szemle* 1933. áprilisi számában a Könyvmelléklet XI. oldalán jelent meg a kritika aláírás nélküli.

27. Keméri János: IGAZI REVÍZIÓ. *Fiatál Magyarorság*, 1933. május 1. 86–89.

28. A IV. cserkész-világtalálkozót 1933. július 22-től augusztus 15-ig a gödöllői királyi parkban, az Erzsébet-ligetben és környékén rendezték. A tábor főparancsnoka gróf Teleki Pál volt, a táborparancsnokságot a cserkészvezetők alkották, így Sik Sándor és Fodor Ferenc is jelen voltak. „...amikor a jamboree közönséget, hírt és elismerést szerez a fiúcserkésznek, szólni kell arról, hogy a cserkésznek a jamboree nem eredménye, csak eszköze, mondhatnám: tanulóiskolája. A cserkészlet eredménye az, amit a fiúnak adott nevelés a férfiban tulajdonsággá, hitté és tetterővé érlel. A cserkészlet célja és eredménye: a férfi, a fiatal magyar. [...] Ezekből a fiatalokból álló fiatalságot gyűjti egybe a magyar öregcserkészlet, a fiatalmagyar-mozgalom. Ennek a fiatalságnak az állásfoglalásait, a magyarság egészében való elhelyezkedését foglalja magában az öregcserkészlet egy fontos programrész: a fiatal magyarság társadalmi missziója [...mely] a magyar társadalom felé irányuló állásfoglalásokat foglalja össze. A közös nevelési alapra közös véleményeket épít, és ezen a ponton hatásosabb egyesülés az öregcserkészlet, mint a többnyire általános nacionalista jelszavak alá tömörülő ifjúsági egyesületek. Eddigi célkitűzései és részleteredményei egy új embertípus: a háború utáni ember és egy új és fiatal magyarság kialakulását ígérik” – írt a cserkésztől várt reményeiről Szabó Zoltán a *Magyar Szemlében* (1933. augusztus).

29. Radnóti Miklós *LÁBADOZÓ SZÉL* című kötete 1933 januárjának végén jelent meg a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma 6. kiadványaként.

30. Anonymus Pugnans álnéven HERCEG, HÁTHA MEGJÖN A TÉL IS címmel az 1932. július–augusztusi számban, Anonymus Urbanus álnéven A NAGYVÁROS DIKTÁL, MODELLT ÁLL, KÖVETŐKET NEVEL címmel az 1932. októberi számban jelent meg cikke. Szabó Zoltán 1975-ben a Szabad Európa Rádióban elhangzott KORSZAKVÁLTÁS című emlékezéssorozatában visszatért erre a Babits-kritikájára: „...szegény jó Herceg Ferencet már elég komiszul megleckéztettem a fiatalok felelőtlenségével és könnyedségével, valamikor a pályám legelején, tizenkilenc éves koromban, egy Herceg, hátha megjön a tél is című tanulmányban, amelynek kiadását megbántam később, de nem azért, mert Herceg Ferencet fogta Babitscal egy kalap alá, hanem mert Babitsot tette Herceg Ferencel egy kalap alá.” (Sz. Z.: KORSZAKVÁLTÁS. Osiris, 2006. 308.)

31. A *Napkelet* április 1-jei számában Vajthó László írt a *LÁBADOZÓ SZÉL* verseiről, Szabó Zoltán végül nem írt recenziót a kötetéről.

32. 1933 júliusa és 1935 között Tormay Cecile főszerkesztő mellett Németh Antal (1903–1968) töltötte be a helyettes szerkesztői tiszteletet. 1929 és 1931 között volt a szegedi színház rendezője, 1935-től 1944-ig a Nemzeti Színházat vezette.

SZABÓ ZOLTÁN LEVELEI MARSOVSZKY MIKLÓSNAK

Közéteszi Bibó István (ifj.)

Szabó Zoltánnak itt közölt levelei abból a kis levélcsomagból származnak, amely a levelek címzettjének, a Párizsban élő Marsovszky Miklósnak az özvegyénél maradt fenn. Hozzám e levelek apám halála után kerültek, amikor több kísérletet tettem arra, hogy levelezőpartnereitől vagy azok örököseitől – legalább másolatban – megkap-

jam a leveleit. Feleségem 1984 őszén tanári ösztöndíjjal járt Franciaországban, s ő kereste fel Marsovszkyt, aki ekkor nemcsak apám eredeti leveleit adta nekünk, hanem velük együtt néhány Bierbauer (Borbíró) Virgiltől és feleségétől, valamint Szabó Zoltántól és Keszthelyi Nándortól származó levelet is.

Annak, hogy e levelek együtt, egy csomagban maradtak fenn Marsovszkyéknál, valószínűleg az az oka, hogy a levélírók – Bierbauerékkel kezdődőleg – lánban küldték, illetve ajánlották egymást Marsovszky Miklós barátságába: Bierbauerék apámat (lásd Bierbauer Virgelné 1935. március 10-i levelét Bibó Istvánhoz, *Holmi*, 2011/8., 970.), apám Keszthelyi Nándort (Marsovszky Miklóshoz, 1939. augusztus 19.: „*A napokban [aug. 20–24. között] jelentkezni fog Nálád Keszthelyi Nándor barátom [...] Azt hiszem, [...] tud majd neked érdekes dolgokat mesélni. Inteligens, igen jó judiciumú ember, de kissé pózos s talán számodra helyenként jogásziass lesz, de nem lényegesen inkább, mint pl. én...*”); Keszthelyi Nándor – Bibó Istvánnal egyetértésben – Szabó Zoltánt (Marsovszky Miklóshoz, 1940. január 3.: „*Most már majd rendszeresen írok. De azért már avizálom az új magyar veszedelmet: Szabó Zoli barátunkat, a »Tardi helyzet« és a »Cifra nyomorúság« íróját, a jeles falukutatót, a Magyar Nemzet »szellemi honvédelem« rovatának vezetőjét. Mindezek ellenére igen rokonszenves szőke fiatalember, akinek egyetlen bűne, hogy nem szeret nyíratkozni. Január közepén érkezik Párisba, francia állami ösztöndíjjal nyolchavi tartózkodásra. Szociológiai tanulmányokat folytat majd [...] Pistivel együtt – utólagos abszolúció reményében – Hozzád küldöttük. Könyörülj meg tehát a szegény ártatlanon, amint ott tévelyeg »az embersűrűs gigácsi vadonban«. Ó majd referál valamennyi-ünkről.*”).

Szabó Zoltán – két ajánló barátjához hasonlóan – Párisba érkezése után hamarosan és tartósan összebarátkozott Marsovszky Miklóssal, aki rendkívül művelt, művészethez és irodalomhoz értő ember volt, Páris szerelmese és ismerője, s nála 15–16 évvel fiatalabb barátait szívesen segítette a francia kultúrához vezető úton. Róla és életútjáról – egyelőre – keveset tudni. Gyászjelentője szerint 1967-ben, 72 éves korában halt meg, tehát legvalószínűbben 1895-ben született. 1924–27 között művészeti kriti-

kákat írt a *Nyugat*ba, ahol egy novellája és egy egyfelvonásos színműve is megjelent; 1927/28-tól Párisban élt haláláig, de ebből az időszakból írásműve nem ismeretes, az irodalmi-művészeti-emigráns stb. lexikonok nem említik nevét, tanulmányainak folytatásáról és végzettségéről sem tudunk. A 20-as években egy társaságba tartozott a Bierbauer házaspárral; testvére, M. Lili Bierbauer Virgelné barátnője volt, M. Lili férje, Müller Pál építész hosszabb ideig Bierbauer Virgil munkatársa. Bierbauer Virgelné kéziratoss emlékezéseiben baráti melegséggel jellemzi Marsovszkyt, amikor férjének 1928-as párizsi útjáról megjegyzi, hogy „*külön emberi élménye volt régi jó barátunkkal, Marsovszky Miklóssal való többszöri együttléte, aki Virgil agilis temperamentumával szemben, rendkívüli intelligenciája mellett is, maga volt a megtestesült passzivitás. Az ebből adódó nagy ellentétek dacára is meleg barátság és Párizs rajongó szeretete fűzte össze őket*”.

Szabó Zoltán – levele tanúsága szerint – már néhány hetet Párisban töltve, 1940 áprilisában kereste fel Marsovszky Miklóst. Májusban indult meg a német támadás Hollandia, Belgium, majd Franciaország ellen, június közepén következett be a francia összeomlás, Párizs megszállása. Szabó Zoltán ekkor a menekülők áradatával együtt, biciklivel indult el dél felé, végül Nizzában hetekig várt arra, hogy a lassan – és csak viszonylag – rendeződő körülmények között vízumot kapva, Svájcra át hazautazhasson. Erről írt könyvében (ÖSSZEOMLÁS, Bp., 1940. dec.) névmonogrammal jelölve néhányszor említi Marsovszky Miklóst, akivel Párisban gyakran találkozott, és Nizzából is levelezett; s biztosra vehető, hogy a tőle kapott levélből idézi a megszállt Párizsban azt a képét, amelyet az itt publikált levelek közé is beillesztettünk. (Sajnos ez kevéssé enyhíti azt a hiányt, hogy Marsovszky levelei Szabó Zoltán hagyatékában nem maradtak fenn.)

Bibó István (ifj.)

1

[Párizs, 1940. április 10.]

Postai levelezőlap, postapecsét: 10 15^H30 AVRIL 40]

N. Marsovszky, 11 Rue des Quatre Fils – Hotel d'Anvers, Paris 3^e

Envoi de Zoltán Szabó 6 Rue Bruller, Paris 14^e

Paris, április 10.

Kedves Barátom,

Engedd meg – Keszthelyi Nándorra való hivatkozással – ezt a bizalmas hangot annak firtatása nélkül, hogy melyikünk idősebb.

4-5-ször kerestelek telefonon az utolsó hetekben, mindig hiába. Azért most ezúton kérek meg, hogy írd meg nekem egy lapon a túldoldali címre (14e, 6 Rue Bruller), hogy mikor és hol találkozhatnánk.

Ezen a héten minden este szabad vagyok 9 óra után. Szóval ha valamely napra megírod a helyet, az időt s azt, hogy miképp ismerhetjük fel egymást, örömmel odamegyek. Ha este nem érnél rá, délután 3 és 5 között is rendszeren itthon szoktam lenni, és ebben az időben is találkozhatunk, akár, hogy kijössz ide, akár, hogy megjelölsz egy helyet, ahová menjek.

Kérlek, írd meg azt is, hogy telefonon mely órában vagy található.

Ismeretlenül is sokszor köszönt Szabó Zoltán.

Keszthelyi Nándor – (1908–1976) jogász, ügyvéd. 1945–48 között a Nemzeti Parasztpárt külügyi szakértője, ezután néhány évig vállalati jogtanácsos, majd élete végéig ügyvéd.

2

[Valószínűleg Marsovszky Miklós levele alapján.]

Párizs, 1940. július 15. körül]

[Részlet Szabó Zoltán: ÖSSZEOMLÁS c. könyvéből, 183–184.]

...Megjött az első levél, az első levél Párisból, az ember tétovázva forgatta a borítékot, ismerős írás, csodálkozott, és alig hitt a szemének. Hogy levél még van, hogy levél még érkezik? Az ember írt is levelet, de csak úgy, mint a hajótörött, aki a szigeten felír valamit, és azt palackban útnak ereszti. Az ember nem hitte el, hogy a posta megbízhatóbb, mint a tenger hullámai. Furcsa kis öröm futott át az emberen, mikor az első levél a Városból megjött. Hiszen azt persze tudta, hogy a postaforgalmat néhány napja vagy egy hete már engedélyezték, de ez valahogy nem volt plasztikus, az ember úgy gondolta, hogy a postaforgalom csak elvben áll fenn. A levél azonban itt volt, valóságos levél, fehér borítékban, jobb sarokban francia bélyeg, borítékján cím, hajtókáján feladó. Kis öröm és emlékek futottak át, mikor a levelet forgattam, Páris képei, a Szent Lajos sziget fái, egy sarok a Latin Negyedben, a Tour St. Jacques, a Notre-Dame vízöntő csatornáí, majd egy egészen egyszerű párisi ház akármelyik boulevard-on, kicsi erkélyek mögött a fémzsaluval lezárt ajtó-ablakokkal, ilyesmi. A levél nem írt sokat: „Páris még szebb, mert szomorúbb, a könyvtárak nyitva, dolgozni lehet, fél tizenegykor szól a német couvre-feu,

akkor otthon kell lenni, mert a francia rendőr bevész az őrszobára, a mozik játszanak, német híradót, francia filmet, néhány mozit a Champs-Elysées-n lefoglaltak a német katonák számára, a Rue de Rivoli egyik oldalán a nagy szállodák előtt, ahol a megszálló csapatok tisztjei laknak, nem szabad járni, a kávéházak megvannak, az ismerősök is, kevés üzlet van nyitva, de az áruházak mind, élelmiszer van, csak valamit drágult. Maga a város? A város képe persze nagyon megváltozott. A Bois de Boulogne-ban egy ideig tankok táboroztak, csak a Metro jár, autó egy se, hacsak nem a megszállók tisztjeinek kocsijai, taxi nincs, egy ismerős a pályaudvarra kölcsönvett talicskán toltta ki a csomagjait, a biciklik nagyon kapósak, az élet egészében roppant egyhangú, van valami időtlenség benne, az idő nem múlik, hanem áll, a nappalok és éjjelek monotonan következnek egymás után, az ember általánosságban vegetatív életet él, fásultan és nyugodtan, állandóan ugyanabban a lelkiállapotban, kissé csodálkozva azon, hogy így is lehet élni, ennyire cél nélkül, ennyire terv nélkül, ennyire egyik napról a másikra, ennyire csak arra várakozva, hogy mi fog történni vele és a Várossal. A városból valami hiányzik. Talán a lélek...” így a levél. A hangja fásult volt; ez a levél már máshonnan jött, mint ahonnan én indultam el annak idején.

3

[Nizza, 1940. július 21.

Levél boríték nélkül]

Nice, július 21.

Kedves Miklós,

Köszönöm soraidat, igen örültem nekik, nemkülönben Dobossy Laci passzusának, hogy összelegeledtetek, és gyakran vagytok együtt. Beígért bővebb leveledet várom, eddig nem jött meg. Írjál magatokról, mire gondoltok, mit terveztek, hogyan éltek? Megvan-e még a csend a háztetők fölött? A táj a Ti magaslati ablakotokból talán nem mutat változást, és ez jól is van így.

Útközben sokat gondoltam Rád, itt nemkülönben. Gyönyörű kisvárosokon karikáztam át, tán ismered Gallardont és Bonnevallt? Blois és Amboise miatt majdhogya kerülőt tettem, pedig már akkor ugyancsak fáradt voltam. Poitiers-ben igen fáj a szívem, hogy nem volt érkezésem megnézni a várost. Nagyon nem bántam meg, hogy nekimentem az útnak, remek estét töltöttem kitűnő vasmunkásokkal, sok emberséges dolgot láttam, sok végtelenül szomorút és sok kiábrándítót. De egészben most visszafelé nézve nem bánom sehogy se, hogy így tettem, fizikumomat jól próbára tettem, a próbát jól állta. Ez a mai világban s még inkább a holnapiban fontos lehet.

Itt verekszem a bürokráciákkal, mert úgy gondoltam, hogy a dolgok végét parlamenti országban, vagyis otthon várom ki, illetve ott nézek szembe vele. Nem egészen tudom, hogy miért gondolod, hogy én hamarosan rendbe jövök. Ha csak a papírokra érted, ez még igaz lehet, bár egyelőre a bürokráciák erősebbek. A helybeli a legerősebb. Az a gyanúm, hogy most már lassan csak nagy államok hadseregében lehet átlépni akadály nélkül semleges határokat.

Egyébként azonban úgy élek, mint Marci Hevesen. Sokat úszom, kirándulgotok, voltam Monte-Carlóban és La Turbie-ben, St. Jean-Cap-Ferrat-ban (ismered-e a Mária-szobrot?), St. Jean-de-la-Rivière-ben, a Vésubie-völgyben, ahol utat tévesztvén sziklát másztam és ilyenek. Peille-be elmegyek, ha lehet, vagyis ha nem tartozik a tilos határzónába. Még Èze-t is tervbe vettem.

Írok is. Vagyis hogy folytatom. Csak éppen nem valaminek a kezdetéhez formálok követ, hanem valaminek a romjaiból viszek el egyet. Azért ne gondold, hogy hervadó

vagy világfájdalmas állapotban vagyok. Kicsit megedződtem, és itt afféle fogsági függetlenségben és távolságban látom a dolgokat. Azonfelül az első számú haza állapota talán nem reménytelen még. Elvállik. Úgy gondolom, hogy az a dolgunk, hogy kiálljunk, ami jön. Aztán ha úgy találjuk, hogy kezünk-lábunk megvan, teszünk rendet a rom között.

Hazulról kaptam levelet, a magunkfajták ott se másként vannak. Az idő itt szép és enyhe, a táj talán túlságosan szép is, túlságosan édes, kinyújtóztat, és primitív örömkö-re ingerel. Ez jó, de néha csak lelkiismeret-furdalással lehet élvezni. Pláne, ha azt olvasom, hogy az apéritif a bűnös. Az emberek itt silányak, a kevés francia igen olaszos erre, és a sok külföldi igen izraelita. Ezt a tájat szeretném műértő társaságodban élvezni. Ha Laci hív vissza, én meg hívlak Titeket ide. Szobát már 300 frankért szépet lehet kapni, az őszibarackot meg nemsokára majd ingyen adják. Kimaradni már 12-ig lehet. Holdfényben és tengerzúgásban nincs korlátozás.

Olvasgatok is, Péguy-t és Marcus Aureliust. Csinos ellentét, de más stílusban – ezért olvasom őket párhuzamosan. Az utóbbtól azt tanulom, hogy óvakodni kell a hosszú levelek írásától. Ezt én most, mert igen késő van, megfogadom, de Téged az ellenkezőjére kérek. Éva asszonynak add át tiszteletemet, Magadat öllelek. Bizonyos vagyok benne, hogy ha igyekszünk, beszélgetünk mi még ezekről a hetekről. Csak a színhelyet és időt szeretném tudni, s ez utóbbi mielőbbre. Jó egészséget és reménységet kíván, és tartások meg szeretetetekben.

Zoltán

Dobossy László – (1910–1999) irodalomtörténész, műfordító, szótáríró. 1939–45 között Franciaországban élt, és részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945–1950 között a párizsi Magyar Intézet munkatársa, majd igazgatója. 1950-től 1980-ig egyetemi oktató Budapesten.

4

[Gépiratos levél dátum és boríték nélkül. Valószínűleg Budapesten, 1946 elején íródott, mert a decemberben elmaradt viszontlátás és a Londonból történő telefonálások emlegetése Szabó Zoltán 1945. november–decemberi angliai útjára utal, ahonnan hazatérőben akart volna Párizs felé menni]

Kedves Miklós,

Méretkétlenül örültem gyors soraidnak. Milyenek lehetnek ennyi idő után. Jelzik, hogy vagy, hogy változatlan vagy, hogy üzensz. Én is erre igyekszem, ennyit akarok csak. Murányi-Kovács csak a leveledet küldte át. Most néhány napja. Ő már állítólag nem volt *[ez a mondat sic!]*. Így próbálok meg válaszolni, már úgy értem, hogy eljuttatni hozzád egy életjelt.

Közben majdnem találkoztunk. Leveledben azt írod, hogy a Rue des 4 fils-i toronyszoba még megvan, s lenéz az Archívumra, átnéz a háztetőkön, és fölnez a csillagokra. Én is így gondoltam. Mihelyst Londonban – az embert hányja a sors, mint a levelet – lélegzeni tudtam, felhívtam a Hotel d'Anvers-t. Beszélni akartam veled, legalább telefonon, egyelőre. Roppant megdöbbenésemre azt közölték, hogy ott nem lakik olyan nevű úr, mint te. Nem tudom, hol lehetett a tévedés. Én mindenképpen értetlen voltam. Sok minden történik a világban, mi ugyancsak tudjuk ezt, de ilyesmi... az lehetetlennek tűnt fel. Persze fájdalmas is volt. Azután még kétszer-háromszor beszéltem Párizsral, de nem tudták se a számodat, se a címedet. A Magyar Házban valami bárgyú

vidéki női hang válaszolt sűrű „nem tudom”-okkal. Zilahyné emlékezett rád, de szintén nem tudott semmit.

Te bizonyosan tudtad, hogy visszafelé Párisba szándékozom. Egy percig se képzeltem másként. Hiszen tudod, miért s hogyan szólítanak oly természetes parancsok. Hogy mért nem ment mégis?

Úgy alakult, hogy csak három-négy napot tölthettem volna nem éppen jó időpontban. Ez valahogy kevés volt. Oly régóta várok erre a viszontlátásra Párisal. Szeretném az időpontját és az az *[sic!]* időtartamát, ha lehet, valamennyire magam megszabni. Ráadásul francia ismerősöm londoni követségükön beteg lett. A többiek értelmetlenek és bakafántosak voltak a vízum dolgában. S ugyanekkor jött az értesítés a RAF-tól, hogy biztosítottak egy helyet Berlinig. Túrtem, hogy betoljanak a gépbe, mint egy kisütni való kenyeret.

Igy maradt el a viszontlátás decemberben. Semmiképp sem akarom azonban, hogy májusnál tovább halasztódjék. Remélem, hogy találok valami módot rá, hogy kis „sós tengeri szelet” s „édes honi leget” szívjak legalább néhány hétig. Akkor a beszélgetéseket, a Port-Royal felé kezdett és Vincennes-ben folytatott és másutt tovább folytatott beszélgetéseket megint elkezdjük. Pontosan ott, ahol abba hagytuk. Sohase gondoltam másképp. Viszont sokszor gondoltam rá várakozva. Éppen a legnehezebb időkben, amelyek különben sem múltak el. Csak kevésbé patetikusak.

Én mit mondjak magamról? Megvagyok. Sikertől megóvnom magamat és mindenkit, akit szeretek attól, hogy olyan nagy megpróbáltatásoknak legyen kitéve, amely megrontja az embert. Azt hiszem, józan maradtam. A múlt évben nagy nehezen sikerült magamnak kiépítenem egy szigetet. Ha erről a levélről fölnézek, ismerős metszetekre és kedvem szerint elhelyezett bútorokra esik a tekintetem. Az a néhány négyzetméter, amelyen ma otthon lehet az ember, megvan. De nemigen függök tőle. A világ? Kicsit belekóstoltam, sajnos „az országunk”, mint szépen mondod, ma is abban szép, amit a Szerelmes Földrajzba szűkítettem belőle. Mindamellett van, és nem hittem volna tavalyelőtt, hogy ennyire legyen.

Miklós-kám. Ezt hirtelen írom, alkalmi postás indulása sürget. Családodat megnézem, ha kell és tudok, természetesen megpróbálom segíteni őket, ahol lehet. Sajnos az öregek nem nagyon bírják az időket. Évát sok-sok szeretettel köszöntöm. Párist is általad. Nagyon kívánom, hogy tavaszon viszontlássalak a várost és titeket. Áldjon Isten mindkettőtöket, és legyetek jó reménységben

Zoltán

Murányi Kovács Endre – (1908–1968) író, műfordító. 1938–1946 között Franciaországban élt, a német megszállás alatt részt vett a francia ellenállásban.

5

[Corsham – Wiltshire, 1949. augusztus 5.]

Évszám és boríték nélkül; az évszám a fia születése alapján állapítható meg]

Longacre, Bath Road, Corsham, Wilts

Kedves Miklósom,

most megjött a leveled, válaszolok rá gyorsan. Először irigyellek Étrétat-ért, oly jó emlékeim vannak róla. Úgy remélem, szép időd volt. Kicsit nyugtalanító hely, különösen

a sziklák tetején, nyilván oda jártál sétálni, ahol az ember magosan helyezkedik el a két síkság között. Néha honvágyam van Franciaország különböző részei iránt. Egy Pernod-t is meginnék.

Azt elképzelem, hogy az emigrációt inkább kerülöd, de azért ha valahogy tudomásodra jutna kővér Imrénk [*Kovács Imre?*] címe, írd meg, akár egy lapon, ha egyébre lusta vagy. Honti könyvét küldjed, ha nem esik nehezedre. Just mívei után persze fölösleges egy lépést is tenned, ha nem akadt könnyen a kezed ügyébe. Nem oly fontos. Nem gondoltam különben, hogy érnek valamit. De az értelem ott kezdődik, ahol a rosszat nem megveti, hanem tanulmányozza. E szemlélet nélkül teljesen járatlanok maradunk korunkban. Aminek van előnye különben.

Kedves, hogy így gratulálsz fiamhoz. Már embert formázik, és tud mosolyogni. Különösen az mulattatja, ha pipázok a feje felett. Nem volt baj, sem a születésével, sem azután közvetlenül, úgy remélem, ezután se lesz, mert szeretném a bajt feleségem fölmenő ági rokonaira korlátozni. Ők kimerítik az embernek erre vonatkozó türelmi képességét. Ilyenformán Kristóftól elvárom, hogy ne szaporítsa az anyagot.

Írásra máris ráadtam a fejem, de csak magamnak, minden szándék nélkül. Attól tartok azonban, hogy ha azelőtt mindenből többet írtam, mint ami benne volt, most mindenbe többet írok, mint amennyi belefér. Kár, hogy Lacinkról nem írsz.

A gentleman-farmerség persze túlzottan optimista kifejezés itteni állapotomra, mivelhogy a kellékei hiányzanak. Azért megvagyok, élvezem legfőként az időjárást. Itt olyan rivierai állapotok vannak két hónap óta, hogy az ember teljesen elképed. Hiába, minden visszajára fordult. Mindkettőtöknek minden jót kíván, ölel

Zoltán

Honti – valószínűleg Honti János néprajztudós, nyelvész, irodalomtörténész tanulmányköte-
te. – *Just* – talán Just Béla regényíró valamelyik könyve. – *Kristóf* – Károlyi Judith és Szabó Zoltán
fia. – *Laci* – valószínűleg Dobossy László.

6

[London, 1949. vagy 1950. augusztus 25.

Gépiratos levél boríték és évszám nélkül; a keltezés éve a lakcím alapján]

37 Markham street, London SW 3

augusztus 25.

Kedves Miklósom,

ekképp köszönöm, hogy megírtad Blattner Géza címét. Vesztemre különben. Írtam neki, szokott közvetlen modoromban, mert gondoltam, ha én emlékszem rá, ő is rám. Ő azonban valami rettentő idétlen módon válaszolt: „Tisztelt Uram” meg ilyesmi, és hogy ő nem lámpaernyőt tanít, hanem bábjátékot, bár ő afféle ezermester, de hát arról nem lehet szó, hogy tanít, menjek azonban áruházba, ott megtudhatom, mi kell a közönségnek. Teljesen értelmetlen levél. Nem így Cselényi-Walleshause-né, aki roppant kedvesen írt aztán. Hiába, csak megismerszik a rendes ember. A baj az, hogy Zsigának a borítékját elvesztettem, s csak az uccanévre emlékszem. Oda írok neki, de hát az nem biztos, hogy megkapja, pusztá uccanévre. Ezért ha látod, mondd meg neki, hogy köszönöm barátságát, válaszoltam, de hát pontatlan címmel, ha nem kapta meg, nevetlennek vagy hálátlanoknak ne nézzen.

Hogy vagytok, hol jártál? Engem már gyötör a frankhonvágy, de nem tudok menni, amíg az autó eladva nincsen. Márpedig nincsen, mert ottan úgy látszik most inkább cukrot, gyufát és konzervet vásárolnak, mint Citroën 15-öt. S ha eladva nincsen, akkor pénzem sincsen, igaz, hogy az itt sincs, de itt már megszoktam.

Mihelyt kiderül, hogy jövök nagy nehezen, írok. Addig kézcsók Évának, téged ölel

Zoltán

Blattner Géza – (1893–1967) bábművész, festő. – *Cselényi-Walleshausen Zsigmond* – (1888–?) festő, bábművész, grafikus, plakáttervező.

Argejó Éva

„ITT LONDON”

Szabó Zoltán a magyar állambiztonsági szervek célkeresztjében

*„Többet érthetünk meg minden más népnél,
mert hiszen mi két világot ismerünk.”*

(Pálóczi Horváth György)

„*Hegyek hajlásának bizonyos szöge, egy víztükör, egy patak csobogásának zenéje, egy közeli utca-sarok, felhők vonulása a síkság fölött, egy darab táj, melyet egy ablak kerete bezár, s melyben csupa ismerős és hozzánk hasonló emberek mozognak, körülbelül ennyi az egész*” – írta Szabó Zoltán 1942-ben *SZERELMES FÖLDRAJZ* című munkájában, bemutatva Magyarország különböző tájait, majd öt év múlva elhagyta a hazáját, és harmincöt évig emigrációban élt. Nyugaton töltött évtizedeiről írásaiból, saját és mások visszaemlékezéseiből, dokumentumokból, Ágnes lánya róla készített filmjéből¹ tudhatunk. Ám a látható világ mögött mindvégig meghúzódott egy láthatatlan árnyékvilág is. A magyar állambiztonsági szervek fennállásuk kezdetétől feladatuknak tekintették, hogy megakadályozzák egy jól szervezett, egységes és ellenséges emigránstömb kialakulását, 1956 után fokozott figyelemmel fordultak feléjük, és célul tűzték ki az emigránsszervezetekbe történő beépülést. A fő bomlasztási módszerük az egyes emigránsszervezők lejáratása és az egymás közötti ellentétek szítása volt.² Ügynökeik alaposan feltérképezték a terepet, megszerzett információikat a londoni rezidentúrán és Budapesten összefoglaló jelentésekben³ rendszerezték, s az emigránsszervezetek szándékairól időben tájékoztatták az illetékes párt- és állami szerveket. Több jelentős lap szerkesztőjeként, a BBC magyar adásának tudósítójaként és a Szabad Európa Rádió (SZER) 1951–1974 közötti időszakának vezérpublicistájaként Szabó Zoltán olyan befolyásos személynek számított, akit az állambiztonság tekintete mindvégig nyomon követett. Fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy emigránsévtizedeiben tizenegy ügynök⁴ jelentett róla és szűkebb környezetéről. Az ügynökök jelentései természetesen nem föltétlenül az „igazságot” tükrözik, tényismeretük gyakran hiányos, olykor téves, beszámolóik számos esetben előítéletekkel terhel-

tek, s közülük nem egy eleve bomlasztó szándékkal íródott. Szabó Zoltán ügynökjelentések információszilánkaiból rekonstruált emigrációs életútja egy ármánykodással teli, árulásokkal terhes, életterlen világról tudósít.

Magánéletének alakulásáról először „Meszlényi” jelentéséből értesülünk: az 1947-ben Károlyi Mihály sajtóattaséjaként Párizsba került Szabó Zoltán kintléte alatt újra megnősült. 1948-ban Károlyi Mihály lányát, Judithot vette feleségül, akivel egy ideig Párizsban éltek, majd 1949-ben átköltöztek Londonba. 1958-ban Rónai Mihály András olasz és francia úti beszámolójában leírja, hogy Károlyi Mihály hagyatékának rendezése kapcsán beszélt Károlyinéval, aki nincs beszélő viszonyban a vejével. Szabó Zoltán befolyására a Károlyi lányok annyira elidegenedtek a családjuktól, hogy az apjuk temetésére sem mentek el, pedig Károlyit kívánságára Angliában temették el, egyetlen fia mellé. Károlyiné felháborodottan mesélte el Rónainak, hogy Szabó Zoltán beperelte Károlyi Mihály emlékiratainak amerikai kiadóját az EMLÉKIRATOK szerzői jogdíjáért, amely szerinte neki jár, nem Károlyinénak.⁵ „Meszlényi” a jelentésében utal Szabó Zoltán volt feleségére, Nádas Erzsébetre is, aki most Sarkadi Imre író hitvese. Közös fiuk, Ádám – aki egy ideig kint volt az apjánál, de az anya visszahozatta – jelenleg Pécssett orvostanhallgató, és Sarkadi Imre saját fiaként neveli.⁶ Londonba való áttelepülésének évében, 1949 augusztusában Szabó Zoltán a *Jövő* című hetilap szerkesztőbizottságának lett tagja, a főszerkesztő Ehrenfeld Béla betegsége miatt,⁷ és bekapcsolódott a *Látóhatár* című folyóirat szerkesztésébe is. Emellett dolgozni kezdett a BBC-nek, és 1950-ben kapcsolatba került az akkor alakuló SZER-rel.

Szabad Európa Rádió

A New York-i székhelyű rádió magyar osztályának első igazgatója, Dessewffy Gyula irányító szerepet szánt neki, az adó magyar osztályának megszervezését bízta rá, s ő nagy kedvvel és lelkesedéssel vetette bele magát a munkába. Az első időkben fontos szerepet töltött be Münchenben, Márai Sándorral szervezni kezdték a Magyar Szabad Egyetem előadásait is, melyek a nyugati kultúra beemelését szolgálták a magyar emigráció életébe, s ebben Brandenstein Béla filozófus is támogatta őket. Korabeli visszaemlékezések szerint azonban a szerkesztőségi robot visszafogta Szabót, aki hamarosan visszatért Londonba, s azzal a feltétellel fogadta el a SZER ajánlatát, hogy a brit fővárosban marad saját rovattal. Innen küldte két évtizeden át heti rendszerességgel a LONDONI LEVELEK-et.⁸ Sokan azonban nem nézték jó szemmel Szabó Zoltán SZER-béli szerepvállalását. Főként szélsőjobboldalról támadták, s egy jelentésből tudható, hogy Göndör Ferenc⁹ azzal vádolta meg, hogy „a második világháború után teljes mértékben kiszolgált mint író a kommunista rezsimet, majd mint a magyar kormány párizsi követségének kultúrattaséja dolgozott”, s ebbéli rangjában nem lépett a Mindszenty-ügyben.¹⁰ A SZER a magyar emigráció számára az 1956-os forradalom eseményeinek közvetítésével és értékelésével vált igazán fontossá. A rádió alapítói és későbbi vezetői részletesen kidolgozták, hogyan működjék az intézmény a zsarnokság ellenében, de nem rendelkeztek semmiféle tervvel arra az esetre, ha valahol forradalom tör ki. 1956 ezért váratlanul érte őket, zavar és következetlenség is jellemezte a forradalmi napokat, és történtek ártalmas dolgok is ez idő alatt.¹¹ Szabó Zoltán 1956. október 24-től december végéig a forradalmat értelmező, tárgyilagos hangvételű napi rádiójelentéseket készített a SZER részére a menekültek beszámolója alapján. Ekkor született híressé vált mondata is: „Budapestén vér folyik, odaát szó, itt tinta.” Magyarország november 4-i szovjet megszállását követően Szabó Zoltán és Arthur Koestler Nehru indiai elnökhöz fordult közbenjárásért, és később a Bibó-per

vádoltjait is az indiai vezetők állásfoglalásával menekítették meg a halálos ítélettől. Ezenközben a magyar állambiztonsági szervek a rádiót működtetők névsorának birtokában mindent elkövettek az emigráció és a hazai belső ellenzék összeköttetési rendszerének hatástalanításáért és a SZER hatékonyságának csökkentéséért. Kucsera László ezredes megfenyegette a müncheni székhelyű rádió százhusz magyar munkatársának itthon élő rokonait: „nyugodtan a hozzátartozóik közül őrizetbe lehetne venni, megvan erre a jogi alap, közvetlen hozzátartozóik aktív ellenséges tevékenységet fejtenek ki”.¹² A fenyegetés közvetett módon Szabó Zoltánt is érintette elvált felesége és egyetemista fia révén. „Strasser Hilda” 1958 októberében azt a téves információt adta a SZER átalakítása kapcsán, hogy Szabó Zoltánt is elbocsátották. „Az egyik verzió szerint az átszervezés azért történt, mert »kommunista kémek« beépültek a szervezetbe, de erre konkrétumot senki nem tud felhozni. A másik verzió szerint az átszervezésnek antiszemita jellege van, és célja, hogy kifogják a szelet a jobboldali szervezetek vitorláiból, ahonnan túl gyakran hallatszik az a vád, hogy a Szabad Európa tele van »szalonbolvevistákkal« és »világpolgár zsidókkal«.”¹³ Szabó Zoltán 1974-ig, visszavonulásáig volt a SZER munkatársa, s időnként „Spectator” álnéven publikált.

Az 1956 utáni irodalmi emigráció

1956-ot követően a nagyszámú és igen vegyes összetételű disszidens megjelenése alaposan felforgatta az emigráció addigi életét. A régi emigrációs szervezetek jelentősége csökkent, de nem egykönnyen adták meg magukat. Kezdetben az irodalmi életben is megfigyelhető volt a törekvés az eszmei egység megteremtésére az 1956-os forradalom tiszteletének jegyében, ám ezek a kísérletek kudarcot vallottak. Egy ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS szerint a régiek elismerik ugyan, hogy Magyarországon 1953-tól az irodalom volt az ellenállás gócpontja, de úgy vélik, a forradalom után érkezett fiatalok a nyugati műveltség dolgában elmaradtak. Ezért ha hasznosak is a Nyugat politikája számára, annak esztétikai kifejezésére még nem alkalmasak, szemben a régiekkel, akik nem voltak kitéve „káros kommunista befolyásoknak, és így akadálytalanul és függetlenül haladhatnak a Nyugat vonalán”. Felfogásuk szerint az új emigrációnak előbb be kell illeszkednie a nyugati világba, ami csak a régiek tapasztalatának segítségével valósulhat meg.¹⁴ Egy 1957. augusztusi jelentés szerint az íróemigráció vezetése Mikes György, Tábori Pál, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Kovács Imre, Borbándi Gyula és Molnár József kezében van, „akik a Labour Party által képviselt szociáldemokrácia vonalát tartják megvalósítható célnak”.¹⁵ Az állambiztonsági szerveknek komoly gondot okozott az emigráns és a hazai írók kapcsolattartása. A levéllenőrzések tanúsága szerint a kint élők a legtöbb levelet Illyés Gyulának és Németh Lászlónak írták, de küldtek csomagokat is, többek között Passuth Lászlónak és Képes Gézának, „Mindezekből megállapítható, hogy a nyugati emigrációban élő magyar írók helyzetüknél fogva komoly szerepet töltenek be az imperialisták terveiben, mint a magyar emigráció által képviselt nyugati politika népszerű propagandistái és hazai terjesztői” – összegzi a jelentés.¹⁶ 1959-ben átfogóan foglalkoztak az irodalmi emigráció helyzetével, és a kérdést vizsgálva megállapították, hogy az három, más-más körülmények között alakult csoportból tevődik össze. Az első jelentősebb emigrációs tömörülés az első világháború után, a Tanácsköztársaság bukását követően, majd a Horthy-rendszer alatt, a fasiszmus éveiben emigrált írókból-újságírókból állt. A második csoport a II. világháború végén, a fasiszta csapatokkal menekült Nyugatra, és számuk a „fordulat éve” után gyarapodott. Az emigrációban jelentős szerepet képviselő szervezetet a *Látóhatár* folyóirat kivételével nem hoztak létre. Az irodalmi emigráció legjelentősebb csoportja

az 1956-ot követően disszidált írók-újságírók és a régi disszidensek összefogásából alakult ki, mely együttműködés az 1956-tal való eszmei közösségük alapján jött létre. Politikai irányvonalaiak szerteágazóak, megtalálhatók közöttük a revizionista, nemzeti kommunista nézetek mellett a szélsőséges jobboldali irányzatok is.¹⁷

Magyar Írók Szövetsége Külföldön (MISZK)

Szabó Zoltán nagy lendülettel vetette bele magát az 1956 után felpezsdült irodalmi életbe. A *Save Hungary Committee* segélyegyesület a disszidensek segítésére és munkába állítására alakult szervezet volt, mely az újonnan érkező menekültek részére *Magyar Szó* címmel hetilapot adott ki pártok feletti programmal, politikai és irodalmi cikkekkel. A lap szerkesztését 1956 decemberében Szabó Zoltán vállalta. „Sárosi” jelentése szerint azonban 1957 márciusában a pénzt osztó bizottság és a felelős szerkesztő között vita alakult ki a lap szellemi irányultságát illetően, ekkor Szabó leköszönt, és Tábori Pál vette át a lap szerkesztését.¹⁸ Míg az 1956 előtti emigránszervezetek főként katonai jellegűek voltak, köztük is a legbefolyásosabb a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége (MHBK) és a Magyar Szabadság Mozgalom (MSZM), addig a forradalom után emigrált értelmiségiek az irodalmi élet köré csoportosultak. Legjelentősebb szervezetük az 1957. március 15–17-én Londonban összeült emigráns *Magyar Írók Kongresszusán*, a PEN Klub támogatásával megalakított *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* (MISZK) nevű szervezet lett, Ignotus Pállal az élén. Ignotus volt az egyik legismertebb író Nyugaton, és az amerikaiak benne bíztak a leginkább.¹⁹ Szabó Zoltánt vezetőségi taggá választották, és emellett még a főtktári teendőket is ellátta. A kongresszuson határozatot hoztak, miszerint „a szövetség a nemzeti függetlenség, egység és semlegesség alapján áll, harcolva az egyén és nemzet szabadságáért”. A mintegy százhatvan tagot számláló közgyűlés kimondta, hogy az új szervezet külföldön nem indít külön folyóiratot, hanem a Münchenben megjelenő *Látóhatárt* támogatja, s egyben elfogadták az *Irodalmi Újság* kiadásának tervét. Az Írószövetség területi szervezetekkel nem rendelkezett, az Anglián kívüli tagok a londoni központnak küldték el írásaikat.²⁰ A szervezet kezdetektől szoros kapcsolatot igyekezett kiépíteni a SZER-rel, ezúton is népszerűsítve a nyugati magyar emigránsirodalmat. A MISZK megalakulásától azt vallotta, hogy a hazai Írószövetség és az általuk Londonban megalapított szervezet egy és ugyanaz, csak más helyszínen működnek. Szabó Zoltán 1974-ben *HUNGARICA VARIETAS*²¹ címmel írt jegyzetében a hazai és az emigráns írók helyzetéről szólva azonban elismeri, hogy a két írócsoport között olyan a kapcsolat, amit egy *one way mirrorral* – egyirányú tükörrel – lehet leginkább érzékelteni: az emigráns írók „keresztüllátnak” a tükörön, „belátnak” Magyarországra, nyomon követhetik itthoni író társaik tevékenységét, míg a hazai írók nem láthatnak át a tükörüvegen, csupán önmaguk képe néz vissza rájuk. A MISZK-et a Ford Alapítványon keresztül a párizsi központú *Congress for Cultural Freedom* nevű amerikai szervezet támogatta, amelyet valójában a CIA irányított és pénzelt. A Ford Alapítvány „a keleti országok volt kommunista értelmiségét támogatja – elsősorban az írókat – azt az elvet vallva, hogy a »betyárból lesz a legjobb pandúr«”²² – olvasható a londoni rezidentúra jelentésében.²³ A CIA-háttér ténye ugyan csak tíz évvel később vált széles körben ismertté, de Szabó Zoltán megítélésében a kezdetektől szerepet játszott az ügynök vád, s a magyar állambiztonsági szervek a bomlasztás eszközével élve, erre rá is játszottak. 1958-ban „Roger” egy jelentésében CIA-ügynökséggel vádolja meg Szabót, az pedig „Költő” egy 1967-ben keltezett jelentéséből derül ki, hogy Szász Béla összeveszett Szabó Zoltánnal, és már jó ideje távol tartja magát az emigrációtól, „mert nem akar egy olyan szervezetnek dolgozni, amely a CIA

ügynöki szerepét tölti be”.²⁴ Az állambiztonsági iratokból jól nyomon követhető, hogy a MISZK-et megalakulásától fogva az emigráció „*legfőbb gócpont*”-jának tekintik, s nagy energiát fektetnek a fürkészésébe. Három hónappal a szervezet megalakulását követően „Strasser Hilda” már arról tudósítja tartóisztjét, hogy „*az Írószövetségben nagy nézeteltérések vannak, és a tagok két táborra oszlanak*”. Egyik oldalon áll a vezetőség: Ignotus Pál, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, az „ellenzék” prominens tagjai pedig Pálóczi Horváth György, Bíró Lajos, Mikes György és Vajda Albert. Az ellenzék többek között a következőket kifogásolja:

„1./ A vezetőség nemcsak hogy nem dolgozik honorárium nélkül a szövetségben, hanem ellenkezőleg, több helyről is húz fizetést, és pedig az Irodalmi Újságtól és külön a Szövetségtől, sőt Szabó Zoltán még a Szabad Európától is. Mindhárom organizációt az amerikaiak finanszírozzák, és az Írószövetség havi 400 angol fontot kap, melynek legnagyobb része fizetésekre és adminisztrációra megy el. Az »ellenzék« nagyban kifogásolja, hogy ehelyett nem inkább külföldön élő szegény írókat segítyeznek, valamint előmozdítják ezen írók műveinek kiadását és idegen nyelvre való lefordítását. Az amerikaiak hajlandók lettek volna magyar könyvek itteni kiadását is finanszírozni, de miután kérésükre a Szövetség vagy az Irodalmi Újság előterjesztette a számításba jövő költségeket (melyeknek nagy része ismét fizetésekre és adminisztrációra vonatkozott), lemondtak erről a tervről.

*2./ A vezetőség, Ignotus elnökletével, nem volt hajlandó taggyűlést összehívni, és miután még az alapszabályok sem voltak megállapítva, technikailag az Írószövetség tulajdonképpen nem létezett.”*²⁵

Egy évvel később az ügynökök már tagkilépésekről tudósítanak, melyek ellensúlyozására az Írószövetségbe tizenöt új tagot toboroznak. „*Az ellentétek miatt szó volt az Irodalmi Újság megszüntetéséről is, azonban ettől elálltak, mert akkor megszűnt volna az anyagi támogatásuk.*” 1958 elején „Roger” Londonban élő magyar írókkal beszélgetett, akik elmondták, hogy az Írószövetség tagjai között éles szakadék van, mely véglegesen az áprilisi közgyűlésen fog kibontakozni. „*Egyik rész: Szabó Zoltán egyedülálló diktátor vezetése alatt áll. Hozátartozik az Irodalmi Újság garnitúrája. Így Cs. Szabó, Ignótusz, Aczél Tamás és néhány egyetemista, kit anyagilag támogatnak. A másik oldalon állnak: Mikes György, Tábory Pál, Vajda Albert, Székely János, Pálóczi Horváth György vezetésével egy komolyan mondott nagy csoport. Szabó Zoltán és Ignótusz minden anyagi forrást letarolnak, és fejenként 7-800 angol font havi jövedelemmel rendelkeznek, megakadályozzák egyben, hogy más írók az Irodalmi Újságban teret kapjanak. Szabó Zoltán erejét abban látják, hogy igen komoly hírszerző tevékenységet folytasson – de nem ír. Jelentős amerikai kapcsolatairól beszélnek. Nem mondják azonban, hogy ezek a kapcsolatok milyen természetűek*” – írja „Roger”.²⁶

1958 novemberében a JELENTÉS A KULTURÁLIS EMIGRÁCIÓRÓL címet viselő összefoglaló továbbra is a két ellentábor tagjai közötti szembenállásról tudósít. A „Fekete” fedőnevű ügynök jelentése szerint Ignotus Pál és Faludy György között olyannyira elmérgesedett a viszony, hogy Faludy négy hónapra a francia tengerpartra utazott, mert nem bírta Ignotus közelében maradni. „*Ignótusz »népszerűségének« egyetlen oka, hogy amerikai pénzt szerzett a lap további kiadásához, mert a korábban folyósított pénzt megvonták tőlük. Tehát ez a pénz az, amellyel Ignótusz rendet és némi tekintélyt teremtett. Ezek az apró tényezők tehát azt mutatják, hogy ez a szervezet korántsem egységes, sőt igen éles ellentétek állnak a vezetőségi tagok és az elnök között, ugyanakkor az ellenségeskedés megtalálható a szövetség legegyszerűbb tagjai között is. Nekünk pedig pontosan ezt a tényt kell felhasználnunk ellenük irányuló munkánkban*” – írja „Fekete”.²⁷

Az 1959-ben keletkezett információk jelentései a viszálykodás határvonalát már nem a két szemben álló csoport, hanem Ignótus Pál és Szabó Zoltán között húzzák meg, és a MISZK működésének talán legsötétebb mélypontjáról tudósítanak: *„Az Írószövetség legutóbbi párizsi ülésén Ignótust hamisított szavazócédulákkal választották meg elnöknek, és ugyancsak hamisított szavazócédulákkal választották meg Szabó Zoltánt titkárnak. Ignótus annak érdekében, hogy saját személyét tisztázza, új szavazást akart kiírni. Ezt azonban Szabó Zoltán titkár élesen ellenzi, mert úgy érzi, hogy új szavazás esetén kiesik a titkári tisztségéből. A következő Írószövetségi ülés Londonban lesz, de a pontos időpontot még nem tűzték ki. Igen éles viták vannak Ignótus és Szabó Zoltán között. Szabó legerősebb érve Ignótus ellen az, hogy Ignótus és a Ford Alapítvány londoni vezetője között titkos együttműködés van az Alapítvány pénzének elsikkasztására. Az Írószövetség számára sokkal több pénzt utal át a Ford Alapítvány, mint amit Ignótus bejelent, és a fennmaradó összegben a Ford Alapítvány itteni vezetőjével osztozkodnak. Abban az esetben, ha ez a tény napvilágra kerül Szabó Zoltán akciója következtében, akkor nemcsak Ignótusznak, hanem a Ford Alapítvány megbízottjának is el kell hagyni a funkcióját.”*²⁸

Az információk jelentés készítőjét utólag figyelmeztetésben részesítették, mert az eredeti jelentésben „Strasser Hilda” azt jelentette, hogy „állítólag” hamisított cédulákkal szavaztak.²⁹

Nem sokkal később egy másik jelentésben is megerősítik, hogy *„az Írószövetség elnökét, Ignótus Pált és a Ford Alapítvány londoni megbízottját, Mr. Josst korrupcióval, sikkasztással vádolják”*. Emellett Ignótust újfent támadások érik azért, mert a működtetésre kapott pénzt önhatalmúlag saját és hívei számára használja fel, kizárva abból az ellenfeleit. A vád szerint a kezdő fiatal irodalmárokat nem támogatja anyagilag, és megfelelő irodalmi teret sem biztosít számukra, amiért közülük sokan a Szabadságharcos Szövetséghez tartozó *Nemzetőr* című laphoz kerültek közel.³⁰ Az idő előrehaladtával a jelentések mind gyakrabban adnak hírt a MISZK-ben és az *Irodalmi Újság*ban dúló elkeseredett vitákról. Az állambiztonsági iratok tanúsága szerint 1960-ban akciótervet dolgoztak ki Pálóczi Horváth György kompromittálására, melynek célja a MISZK bomlasztása lett volna. A terv alapját az szolgáltatta, hogy Pálóczi Horváth 1948-ban kapcsolatban állt a Katonapolitikai Osztállyal, felfedte előttük háború előtti kapcsolatát az angol titkosszolgálattal, a börtönben információkat szolgáltatott különböző személyekről, és szabaddalása után is még egy ideig kapcsolatban állt az államvédelmi szervekkel.³¹ Ignótus helyzete azonban egyre labilisabbá vált az Írószövetségben, és csak nehezítette a dolgát, hogy 1959 végén Kanadából Londonba helyezték át a jelentős amerikai támogatást élvező Enczi Endrét, az *Irodalmi Újság* volt budapesti főszerkesztőjét. Ignótus mindinkább tartott attól, hogy az új jövevény kiszorítja őt a vezetésből. A MISZK 1960. november 18-ra tervezett közgyűlése elmaradt, mivel a 162 fős tagságból mindössze tizenketten jelentek meg. Az Írószövetségből többek között kilépett Pálóczi Horváth György, Tábori Pál, Veres Sándor és Cs. Szabó László,³² így aztán az állambiztonsági szervek elálltak a Pálóczi Horváthtal kapcsolatos tervüktől. Szabó Zoltán a belső ellentétek, különösen Ignótusszal való vitája miatt 1960 nyarán minden funkciójáról lemondott. A MISZK lassan felmorzsolódott, folyóirata, az *Irodalmi Újság* szerkesztősége pedig áttevéődött Párizsba. Borbándi Gyula *KÉT VILÁGBAN* című memoárjában így értékelte a MISZK-et: *„Az emigráns írószövetség – vagy ahogyan magát nevezte: Magyar Írók Szövetsége Külföldön – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Talán azért sem, mert az írók erősen megosztottak származásuk, lakhelyük, kapcsolódásaik, emigrációs éveik száma szerint, de talán azért sem, mert nem akadt senki, az elnök legkevesébé, aki ezt a sokszínű és különböző érdekű társasá-*

got össze tudta volna fogni. Így hát megmaradt mindaddig, amíg az amerikai pénzügyi támogatás azt lehetővé tette. Amikor már nem jött a központi iroda fenntartásához, a tisztségviselők és alkalmazottak fizetéséhez szükséges összeg, az intézmény összeomlott. Mindezt siettetten az az ellentét, amely Ignotus Pál elnök és Szabó Zoltán főtítkárral között kibombant, és a sikeres működést hátráltatta.”³³

Magyar íródelegáció látogatása Londonban

A MISZK javaslatára a British Council 1960. november 16-án öttagú magyar íródelegációt fogadott kéthetes londoni látogatásra. „Strasser Hilda” Londonból küldött jelentése szerint a kinti Írószövetség ezzel az „egyenjogúságot” akarta képviselni, azt, hogy nincs külön emigráns- és otthoni kultúra, csak egységes magyar kultúra van, melynek ők az ottani képviselői. Meghívásuk célja volt a két Írószövetség közötti kapcsolat építése és a MISZK magyar hatóságokkal való elismertetése.³⁴ Az öt író – Köpeczi Béla, Kardos Tibor, Tamási Áron, Juhász Ferenc és Ottlik Géza – angliai nyomon követése természetesen a hazai állambiztonsági szerveknek is kiemelt feladata volt. Magyar részről „Aradi”, a londoni magyar követség kultúrtaancsosa foglalkozott az írókkal, a vendéglátók élénk tiltakozása ellenére, „nagy írónk iránti lelkesedésből”. A British Council vezetősége már az első napokban észrevette, hogy mindez a tudatos zavarást szolgálja, s meghívóként úgy próbáltak védekezni „Aradi” gátlástalan nyomulása ellen, hogy programjaikkal szétválasztották az írókat, így „Aradi” nem tudott mindenhol velük lenni, ezért a hazaküldött tájékoztatásai is hézagosak. „Aradi” jelentése szerint az öt író magatartása különbözött: „Köpeczi és Kardos általában pozitívan nyilatkoztak, Juhász semleges volt, míg Tamási, de főleg Ottlik sokszor ellenségesen nyilatkoztak.” Ez utóbbiért dühös volt, és azt javasolta a magyar belügyi szerveknek, hogy legközelebb csak olyan írókat küldjenek, akiket ők javasolnak. A PEN Klub fogadásán a delegációtagok több emigráns íróval is találkoztak, így Szabó Zoltánnal és Cs. Szabó Lászlóval is, de nem lévén a közelükben, beszélgetésüket „Aradi” nem hallhatta. A fogadáson több újságíró is szeretett volna interjút készíteni a keleti blokkból érkezett vendégekkel, de „Aradi” ezt rendre megakadályozta. A kéthetes vendégeskedés végén Ottlik Géza bejelentette, hogy még két hetet Londonban maradna, de az otthoni utasítás értelmében ezt a magyar követség nem engedélyezte számára. „Aradi” szerint: „Politikai szempontból hasznos volt az írók kiutazása, mivel még az ellenséges propaganda is kénytelen volt megállapítani, hogy a Magyar Népköztársaság kiengedi külföldre az írókat.”³⁵ Egy évvel később, 1961 novemberében egy telefonlehallgatás során derült ki, mit mondott Szabó Zoltán a delegáció egyik tagjának. A telefonáló személyek monogramjával legépelte hangszalagon Szabó Zoltánról a következő beszélgetés hallható: „M: Zolival valami történt.” „Pné válasza: azt mondta Juhász Ferencnek: Te, itt csak lezúllni lehet, vagy eladod magad, itt nem lehet írónak lenni, és akármilyen nehezen éltek otthon, ne gondoldj arra soha egy percig se, hogy ide ki-gyere.”³⁶

Látóhatár és Irodalmi Újság

A magyar állambiztonsági szervek 1958 elején kezdtek behatóbban foglalkozni az irodalmi-kulturális vonallal, amely addig csaknem ismeretlen terület volt számukra. Az ügy fontosságát jelzi az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. július 29-i ülésére beterjesztett jelentés is, amely szerint az emigránsokra a legjelentősebb hatást az új írói emigráció gyakorolta. Meglátásuk szerint a MISZK mellett a Münchenben megjelenő *Látóhatár*, a londoni *Irodalmi Újság* és az oxfordi fiatalok nemzedéki lapja, az *Eszmélet* jelenti a

legnagyobb ideológiai veszélyt. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1956. november–decemberi *Látóhatár*-ban már helyet kaptak az új emigráns írók is: Ignotus Pál, Faludy György és Aczél Tamás.³⁷ A rendszeres publikáláson túl Szabó Zoltán szerkesztője volt a *Látóhatár*-nak és az *Irodalmi Újságnak*. Borsody Istvánnal együtt kezdeményezték a *Látóhatár Baráti Társaság* létrehozását, melynek célja a lap anyagi alapjainak megeremtése volt. A *Látóhatár* rendszeresen közölte a SZER részére készült írásokat, mely jórészt szintén Szabó Zoltán érdeme volt. „Meszlényi” 1958 júniusában jelenti, hogy a *Látóhatárt* „Vámos azzal az ötlettel hozta fedél alá, hogy egyszer majd haza lehet menni, és akkor legyen egy tőke a kezében, egy olyan fémjelzett újság, amit külföldön ismertek, otthon is híre van”. Ám a lap nem eléggé fog – írja az ügynök –, mert csak azok tudják megvenni, akiknek a megélhetés nem okoz gondot, „s azért sem fog, mert nem jobboldali, nem óbégat az itthoni rendszer ellen, mint a többi lap”. „Meszlényi” utal rá, hogy Vámos Imre anyagi gondokkal küzd, de a lapot nem akarja feladni, az amerikaiak pedig nem adnak rá pénzt. Jelentésében azt javasolja a magyar állambiztonsági szerveknek, hogy „meg kellene venni tőle és itthonról finanszírozni”.³⁸ Az egy hónappal későbbi ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS már arról értesít, hogy a *Látóhatár* körében 1958 augusztusában szakadás történt. „Kettéválásuk okát megfelelően nem ismerjük. Adataink vannak arra vonatkozóan, hogy állítólag Vámos sikkasztott, s a szakítás azért történt.”³⁹ Az Írószövetségen belüli csoportosulások legveszélyesebbjének továbbra is az *Új Látóhatár* és az *Eszmélet* körül csoportosuló réteget jelölik meg.⁴⁰ Egy levélfellbontásból az már fél éve tudomására jutott a szerveknek, hogy Mészáros István, a MISZK ügyvezető titkára és az *Eszmélet* főszerkesztője Londonba költözött, „amitől egyszeriben fellendült az irodalmi és szervezeti élet, s ez nagyon erősíti a fiatalok frontját”.⁴¹ Az *Irodalmi Újság* működését kezdetektől két téma árnyékolta be: az amerikaiak által biztosított anyagi támogatás elosztása feletti marakodás és a lap eszmei irányvonala körüli viták. A megállapodás értelmében az *Irodalmi Újság* addig kapja az alapítványtól a szubvenciót, amíg gazdaságilag önellátóvá nem válik. Több ügynök azonban, így „Strasser Hilda” arról ír, hogy az *Irodalmi Újság* szerkesztősége „nem kíván önfinanszírozóvá válni, mert nem akarnak elesni a szubvenciótól”.⁴² 1958 októberében „Roger” jelenti, hogy a Ford Alapítvány megvonta az *Irodalmi Újságtól* a támogatást, és a lap 1959-ben már nem jelenik meg. Ám Ignotusnak az utolsó hetekben sikerült pénzt szereznie. „Ennek következménye volt az, hogy Ignótusz magának követelte a vezető szerepet úgy a lapnál, mint a szervezetben. Ezt sikerült is elérnie. Lényegében emiatt robbant ki a nézeteltérésük Faludival.”⁴³ 1959 novemberében egy jelentés hírül adja, hogy az amerikaiak felére csökkentették az *Irodalmi Újság* anyagi támogatását, a lap önfenntartására hivatkozva. Emiatt Pálóczi Horváth Györgyöt, Méray Tibort és Szabó Zoltánt 1960. január 1-jén elbocsátották.⁴⁴ Enczi Endrétől olyan információ is eljutott hozzájuk, hogy az *Irodalmi Újság* 1959. évi támogatása 17 000 font volt, ami igen magas összeg – írja az ügynök –, ha figyelembe vesszük, hogy a lap egy évben 24-szer jelenik meg, így egy szám dotációja közel 700 font (2100 dollár).⁴⁵ „Költő” 1960. szeptemberi úti beszámolójában megemlíti, hogy a lapot 7000 példányban nyomják, nagyobb része azonban nem fogy el. Informátora, Vajda Albert szerint, „az *Irodalmi Újság* megjelenését követő első időben hatalmas pénzüsségeket kapott a Kulturális Szabadság Kongresszusa nevű intézménytől. Ezt a pénzt lapátszámra szórták, és teljesen »elkezelték«, de az utóbbi időben az anyagi támogatás nagymértékben csökkent”. „Költő” információja szerint az *Irodalmi Újság* súlyos szerkesztési problémákkal küzd. A viták részben politikai, részben szerkesztési elvet érintenek. A politikai platform tekintetében igyekeznek a folyóiratot megóvni attól, hogy teljesen jobbra csússzon. A szerkesztők között belső viszályok dülnek a tekintetben, hogy tartsák-e a lap eddigi irodalmi színvonalát, vagy inkább az ol-

vasmányosabb népszerűség irányába tolódjanak el. Kevés szerzőjük van, ugyanazok a nevek jelentkeznek állandóan, ami az *Irodalmi Újság* fokozatos elszürküléséhez vezet. „A lapnak a jövőre irányuló politikai célja nincs, megelégszik azzal, hogy a magyarországi rendszert támadja. Ignótussal senki sincs jóba. Akikkel beszéltem, mindenki kivétel nélkül ceszarománias zsarnoknak tartja, aki teljhatalmat gyakorol az Irodalmi Újság felett. Mindennek úgy kell történnie, ahogy ő akarja. Az utóbbi években viszont kiderült, hogy Ignótus már semmiféle komolyabb irodalmi értékű munkát adni nem tud, fő művének az Irodalmi Újságban megjelent jegyzeteit tartják.”⁴⁶

Végül „Strasser Hilda” hírt ad arról, hogy az *Irodalmi Újság* szerkesztősége 1960 végén feloszlik, azonban az amerikaiak „Kronikásnak” továbbra is biztosítják a fizetést.⁴⁷

Ám alighogy a MISZK felszámolódott, és az *Irodalmi Újság* szerkesztése 1961-től áttevéődött Párizsba, máris újabb lap lépett a helyébe. „Hegy” jelentése szerint Brüsszelben megalakították a MISZK ellenpólusát, a Keresztény Nemzeti Írók Szövetségét, melynek vezetője Rezek Román⁴⁸ katolikus pap. Rezek páter 1960. január 25-én összehívta azokat a disszidens írókat, akik más emigráns sajtóban nem tudnak publikálni, és tájékoztatta őket, hogy a londoni *Irodalmi Újság* komoly anyagi válságban van. „A legteljesebb a belső marakodás és veszekedés, mivel önmagától senki sem akar lemondani az eddig folyósított anyagi juttatásáról. [...] Rezek megelégedése teljes volt, mivel úgy látja, hogy az Irodalmi Újság nehezen tud ebből a válságból kijutni. Hangsúlyozta, hogy ezek után még nagyobb jelentősége van annak a folyóiratnak, amely március 1-től jelenik meg. Eddigi terveik szerint az Irodalmunkat 10 000 példányban jelentetik meg magyar nyelven.” „Hegy” szerint a lap kiadásához a Vatikán is jelentős mértékben hozzájárult.⁴⁹

Szepsi Csombor Márton Irodalmi Kör

1965 nyarán a Londonban élő fiatal emigráns magyar írók egy csoportja megalakította a Szepsi Csombor Márton egykori erdélyi íróról és utazóról elnevezett Irodalmi Kört, melyben Szabó Zoltán is jelentős szerepet vállalt. 1956-ban az angolok egyetemi bizottságot küldtek az ausztriai menekülttáborba, és a forradalom menekültjeiből hatszáz egyetemistát toboroztak, akiknek nagy része aztán Oxfordban vagy Cambridge-ben végzett. Ezek a fiatalok – akikkel Szabó Zoltán rendszeresen találkozott egy kensingtoni kávéházban – alakították a Szepsi Csombor Kört⁵⁰ azzal a céllal, hogy egyrészt „politikamentesen” ápolják a hazai irodalmi emlékeket, megismertessék a mai magyar irodalmat az emigrációval, másrészt, hogy az emigrációs irodalmat bejuttassák Magyarországra, és terjesszék értelmiségi körökben. Az „Ugron Gábor” fedőnevű ügynök szerint a Szepsi Csombor Kör szerepe az angliai magyar emigráció életében az irodalmi érdeklődés címén az egész emigráció összefogása.⁵¹ A Kör elnöke Czigány Lóránt, titkárai: Szabó Zoltán, Siklós István, Cs. Szabó László és Sárközi Mátyás, nevesebb tagjai Gömöri György és Krassó Miklós. A jelentés szerint a Kör munkájában jelentős szerepe van Dr. Cushingnak, a londoni Kelet-Európa Egyetem magyar tanszéke vezetőjének, továbbá Sinclair budapesti kultúrattasának és Merwyn Jones angol külügyminisztériumi alkalmazottnak.⁵² A Kör anyagi hátteréről „Ugron Gábor” úti beszámolójából kapunk képet, aki részt vett a találkozójukon. A Kör támogatást nem kap, ezért az előadásokon gyűjtéseket rendeznek. Tamási Áron emlékestjén a meghívókra a pénzt a vezetőség adta össze, és a magyar emigráció nagy részét távol tartotta az estétől a hétshillinges belépődíj, amely a fogadás költségeit fedezte.⁵³ A Londonból küldött ügynökjelentések szerint a Szepsi Csombor Kör Magyarországról meghívott vendégeinek előadásai nagy érdeklődéssel övezettek. 1966. július 18-án Weöres Sándor tartott mint-

egy kilencven személy előtt felolvasóestet, verseit egy angol költő nyersfordításban kapta meg előzőleg, melyet Czigány Lóránt, Szabó Zoltán és Cs. Szabó László készített. A jelentés írója, aki a londoni magyar nagykövetség tagja, ezzel a megjegyzéssel zárja a jelentését: „A körben értelmes, művelt emberek vesznek részt. Ez egyrészt a magyarok közötti propagandában, másrészt a britek fellázító politikájában szerepet játszhat. Ugyanakkor az értelmes emberek arra is alkalmasak, hogy kutató, tanulmányozó munkát folytassanak a brit hírszerzés számára. Ebből kiindulva érdekes számunkra, hogy a Kör tagjait, tevékenységét a jövőben is figyelemmel kísérjük, beutazásuk alkalmával igyekezzünk tőlük további adatokat szerezni a szervezet munkájára, tagjaira.”

1967 májusában Vas István harminc-negyven fős közönség, 1967. október 25-én Illyés Gyula mintegy harminc vendég előtt tartott felolvasóestet. Az itt jelen lévő ügynök értékelése szerint: „A Szepsi Csombor Kör az imperialista fellázítási taktikában hasonló szerepet játszik, mint a párizsi »Magyar Műhely«. Eltérés abban mutatkozik, hogy időnként »politikamentességük« hangoztatása ellenére az ellenforradalom 10. évfordulójára rendezett angliai ünnepek megszervezésével és abban való részvétellel nyíltan is kifejezésre juttatják a Magyar Népköztársaság ellenes érzelmeiket.”⁵⁴

Szabó Zoltán emigrációs évei

1960 márciusában egy állambiztonsági feljegyzésben így jellemzik az angol helyzetet: „Ott atomizálódott leginkább az emigráció. Az a benyomásunk, hogy az együttélési politika légkörében az amerikaiak nem is akarják, hogy az emigráció nagyon egységes szervezetre tegyen szert, inkább egy kis pénzt adnak minden csoportnak. Ignotus hegemoniája egyre növekszik az angliaiak között („I. szelleme lebeg a vizek felett”). Kezdetben Szabó Zoltán volt a politikai irányító, de már kigolyózták, Faludy is visszahúzódik.”⁵⁵ Egy évvel később, 1961 márciusában egy ügynök a jelentésében Erdélyi Szabó Sándort idézi, aki szerint az angol emigráció „a teljes szétesettség állapotát mutatja”.⁵⁶

Az idő előrehaladtával 1956 megítélésében is egyre inkább kiütközött, hogy a különböző életkorú és társadalmi háttérű emigránsok másként gondolkoznak még e mindannyiuk számára fontos dologról is, mint a magyar forradalom ügye – s ez Szabó Zoltán megítélésének változásán is jól nyomon követhető. Rónai Mihály András, aki a nemzetközi PEN Klub elnökével való találkozás címén utazott külföldre, s az itthoni illetékesek felhatalmazásával találkozott több prominens emigráns íróval is, Londonból küldött jelentésében Bölöni Györgyöt idézi: „Szabó Zoltán minden megőrzött paraszttromantikája mellett, az írói disszidencián belül aránylag mérsékelt álláspontot képvisel, s nagyjából-egészében, épp az ún. népi írók körében gyökeredző gondolkodásánál fogva, Bibó István ismeretes memorandumának politikai alapján áll.”⁵⁷ Egy későbbi ügynökjelentés Czigány Lóránt szűk körű társasági összejöveteléről tudósít, melyen éjjelbe nyúló beszélgetés során Szabó Zoltán kifejtette, hogy „Magyarországon nincs még egy lehetősége 1956-nak, mert ehhez a külpolitikai és belső feltételek egyaránt hiányoznak. A jelenlegi vezetés továbbra is tabuként kezeli a forradalmat, pedig ha 56-ot nem teszik a méltó helyére, teljes a politikai apátia, a közöny, ami nem valami passzív jelenség, hanem aktív menekülés a közélettől, a politikától, és behúzó-dás a családi élet sáncai mögé vagy az alkoholizmusba”. A kialakult vitában Szabó Zoltán egyre jobban elszigetelődött, s mind csendesebb és rosszkedvűbb lett. Hazafelé tartva Krassó Miklós kifejtette az ügynöknek: „Szabó konzervatív lett, belemerevedett egy álláspontba. Reménytelen és szomorú figurává vált, aki nem képes már alkotni. Helyzete hozta ebbe az állapotba, a kétségbeesett erőlködés, hogy demokratikus meggyőződését megtartsa, és ugyan-

akkor ezt összeegyeztesse elkötelezett, a jelenlegi magyar rendszerellenes nézeteivel.”⁵⁸ Szabó Zoltán egyre romló lelkiállapotáról tudósít gimnazista kori jó barátja, Boldizsár Iván, aki 1959-ben a Külügyminisztérium sajtóosztályának megbízásából a *Hungarian Quarterly*⁵⁹ című folyóirat külföldi terjesztésének előmozdítására három hetet Londonban töltött. „Beszéltem Szabó Zoltánnal – írja Boldizsár –, aki éppen olyan, mint volt, lelkes és egyoldalúan naiv. Az első öt perc után ugyanolyan közvetlen volt közöttünk a hang, mint egykor.” Kizárólag családi ügyekről folyt a szó, Szabó Zoltán elmondta, hogy otthon élő fia éles ellentétben áll vele. „Szabó letört, és az emigrációt teljesen kilátástalannak tartja. Gyűlöli Ignost, Faludyt és az Irodalmi Újságot. Hazatéréséről nem volt szó, kijelentette: idegileg teljesen rendbe kell jönnie ahhoz, hogy bármiféle komoly dologba kezdjen.”⁶⁰ Czigány Lóránt Szabó Zoltánról írt tanulmányában visszaidézi, mit gondolt barátja a Kádár-korszak Magyarországról: „Az országot szélvédett helyen megfeneklett hajóhoz hasonlítja, melynek helyzete stabilizálódott. A hajó kapitánya csupán a matrózlázadást tartja egyedül veszélyesnek az oldalára dőlt hajó helyzetére nézve, melyről egyébként is kimutatták szakszerű magyarázattal, hogy »a megfeneklés réubeérés volt, s a zátony: kikötő«.”⁶¹

Szabó Zoltán már elmúlt hatvanéves, amikor megismerkedett egy dél-amerikai magyar emigráns lányával, és házasságukból egy kislány, Ágnes született. A visszavonult író ekkor Franciaországban, Josselinben telepedett le a családjával, s 1984-ben itt hunyt el. Egy 1984. június 13-i keltezésű Napi Operatív Információs Jelentésből (NOIJ)⁶² tudható, hogy az író életének utolsó évében Kemény István az Occidental Pressnél lehetőséget szerzett „Elnök” számára egy Szabó Zoltán írásaiból szerkesztett háromkötetes könyv kiadására, melyhez Kemény Szabó Zoltánnal szeretett volna bevezetőt íratni, de erre már nem kerülhetett sor. Halálával azonban nem került ki az állambiztonság célkeresztjéből. Egy három hónappal későbbi NOIJ szerint „Elnök” célszemély arról tájékoztatta „Csókást”, hogy a közelmúltban elhunyt Szabó Zoltán halálhírét a hazai lapok „meglehetősen pejoratív megemlékezések kíséretében közölték”.⁶³ Három évvel később, egy 1987. június 16-án írt NOIJ-bejegyzés szerint „Elnök” fn. célszemély az 1984-ben elhunyt Szabó Zoltán irodalmi hagyatékának rendezése során Párizsban „érdekes helyszíni tudósításokat tartalmazó írásokra bukkant 1956 októberével kapcsolatban, melyeket szeretne megjelentetni. A szerv újabb információja szerint »Elnök« július 1-jén ismét Franciaországba kíván utazni Szabó Zoltán hagyatékával kapcsolatos ügyek rendezése céljából. E munka elvégzésére a Soros Alapítványtól 5000 dollár áll »Elnök« rendelkezésére”.⁶⁴ Az 1992-ben HAZUGSÁG NÉLKÜL címmel megjelent három kötet írásait Kenedi János rendezte sajtó alá, s ez volt az első Magyarországon megjelent válogatás Szabó Zoltán életművéből.

Egy német író⁶⁵ szerint az emigráció utazás, amelyből nincs visszatérés: „Aki elindul ezen az úton, és a hazatérésről álmodozik, az elveszett. Visszatérhet a hazájába, de a hely, amelyet talál, már nem azonos azzal, amelyet elhagyott, és ő sem ugyanaz, mint aki eltávozott. Visszatérhet emberekhez, akiket nélkülözni kényszerült, színhelyre, amelyet szeretett és el nem felejtett annak a nyelvnek a hatósugarában, amely a sajátja. Hazaérkezni azonban sohasem fog.” Szabó Zoltán tudta ezt. Életútján végigtekintve úgy tűnik, személyiségének lényegi eleme volt a hiány, amit elszenvedett, s amit a létével másokban keltett. Hiánya a hazának, ahová soha nem tért vissza, hiánya az alkotókedvnek az emigráció évtizedeiben, hiánya a hazának egy tehetséges társadalomkutató elvesztésével, s végül a hiány, amit hetvenkét éves korában bekövetkezett halálával keltett Ágnesben, az akkor öt éves kislányában, aki filmje tanúsága szerint azóta is az apját keresi.

Jegyzetek

1. Szabó Ágnes: MON PÈRE S'APPELLE ZOLTÁN (ÉDES-APÁM ZOLTÁN). Franciaország, 2009. 46 perc.
2. Baráth Magdolna: TÁMOGATNI VAGY BOMLASZTANI? *Betekintő*, 2011. 3. sz. http://www.betekinto.hu/2011_3_barath.
3. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára közlési protokollja szerint iratanyag idézésénél az eredeti helyesírással kell publikálni a szöveget.
4. „Sümegei”, „Borisz”, „Erdélyi”, „Juhász Lajos”, „Kátay”, „Strasser Hilda”, „Meszlényi”, „Roger”, „Kerekes”, „Ugron Gábor”, „Költő”.
5. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 67. Róma, 1958. január 27.
6. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 125. Budapest, 1958. május 29.
7. ÁBTL 3.2.5. O-8-013/1. „Colorado”, 118.
8. Borbándi Gyula: MAGYAROK AZ ANGOL KERTBEN. Európa, 1996. 97. kk.
9. Göndör Ferenc (Bihardiószeg, 1885–New York, 1954) az *Ember* című lap alapító szerkesztője.
10. ÁBTL 3.2.5. O-8-013/1. „Colorado”, 124.
11. Borbándi Gyula: ALKONY ÉS DERENGÉS. ÍRÁSOK A POSZTEMIGRÁCIÓRÓL. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1999. 203.
12. In: BELÜGYMINISZTERIUM KOLLÉGIUMÁNAK ÜLÉSEI 1953–1956. ÁBTL, 2005. II. 522.
13. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 187. 1958. október 3.
14. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 96. ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS. Budapest, 1958. szeptember 26.
15. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 67. II/5. Osztály, Budapest, 1957. augusztus 31.
16. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 81. 1957. augusztus 31.
17. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 BM II/3-B alosztály, 89.
18. ÁBTL 3.2.6. 8-013/II. LONDONI REZIDENTÚRA. 126. k. 1957. május 28.
19. Rainer M. János: ÖTVENHAT UTÁN. In: KÉMEINK AZ OXFORD STREETEN. 1956-os Intézet, 2003. 129.
20. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 190. BM II/3-B alosztály.
21. Szabó Zoltán: NYUGATI VÁRTÁN. ESSZÉK ÉS PUBLICISZTIKAI ÍRÁSOK. Osiris–Európai Protestáns Szabadegyetem, 2011. II. 394.
22. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 111. A KULTURÁLIS EMIGRÁCIÓ SZERVEZETEI. Párizs, 1959. február 6.
23. ÁBTL 3.2.6. 8-013/II. 129. LONDONI REZIDENTÚRA. INFORMÁCIÓS ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS. 1957. május 28.
24. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 17. BM III/III-4-a alosztály, 1967. július 26.
25. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 99. BM II/3. Osztály, 5. alosztály, London, 1957. július 24.
26. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 140. BM II/3. Osztály, 5. alosztály, Budapest, 1958. március 3.
27. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 148–149. London, 1958. november 29.
28. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 141. BM II/3. Osztály, 5. alosztály, Budapest, 1959. március 3.
29. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 142. BM II/3. Osztály, 5. alosztály.
30. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 122–123. BM II/3-B alosztály. ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS. Budapest, 1959. november.
31. ÁBTL K-1629 333–336. BM II/3-B alosztály, 1960. május 27.
32. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 288. 1960.
33. Borbándi Gyula: KÉT VILÁGBAN. Európa, 2003. 379. k.
34. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 266. London, 1960. november 28.
35. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 269–270. London, 1960. december 4.
36. ÁBTL 3.2.5. O-11803/29 116. BM II/10-a alosztály, 1961. november 9.
37. ÁBTL 3.1.9. V-150387/1 4.
38. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 85–86. II/5-e alosztály, Budapest, 1958. június 10.
39. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 125. BM II/3-B alosztály, Budapest, 1959. november.
40. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 I. 122–123. BM II/3-B alosztály, Budapest, 1959. november.
41. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 143. BM II/3. Osztály, 5. alosztály, Budapest, 1959. március 17.
42. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 35. London, 1958. február 14.
43. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 139. BM II/3. Osztály, 5. alosztály, 1958. szeptember 27.
44. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 194. BM II/3. Osztály, Budapest, 1959. november 30.
45. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 196. London, 1960. január 2.

46. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 209. BM II/5-e osztály, Budapest, 1960. szeptember 19.
47. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 199. BM II/3-B osztály, 1960. június 28. („Kronikás”: Ignóus Pál.)
48. Rezek Román (1916–1986) bencés szerzetes.
49. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 197. INFORMÁCIÓS JELENTÉS. Párizs, 1960. február 9.
50. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 174. FELJEGYZÉS.
51. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 BM III/I-1-B osztály, 174. KIVONAT „UGRON GÁBOR” ANGLIAI ÚTI BESZÁMOLÓJÁBÓL. Budapest, 1967. május 11.
52. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 208. FELJEGYZÉS. Budapest, 1967. december 6.
53. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 BM III/I-1-B osztály, 174. KIVONAT „UGRON GÁBOR” ANGLIAI ÚTI BESZÁMOLÓJÁBÓL. Budapest, 1967. május 11.
54. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/7 179.
55. ÁBTL K-812 BM II/5-B osztály. FELJEGYZÉS. 1960. március 8.
56. ÁBTL 3.2.5. O-11803/18 125. II/5-a osztály, Budapest, 1961. március 31.
57. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 44. London, 1958. május 14.
58. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 178–179.
59. A *The New Hungarian Quarterly* 1960 és 1993 között jelent meg, Boldizsár Iván író szerkesztésében. Negyedévente angol nyelven adták ki, elsősorban kulturális tárgyú, kisebb mértékben külpolitikai propagandacikkeket tett közzé.
60. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 300.
61. Czigány Lóránt: HOMO POLITICUS. In: Szabó Zoltán: TEREPFELVERÉS. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1987.
62. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 45/78/10/115/1984. június 13.
63. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 45/78/10/185/1984. szeptember 20.
64. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 45/78/10/117/1987. június 16.
65. Carl Zuckmayer.

Noszkai Gábor

SZELLEMI ÉLETRE KELNI...*

Szabó Zoltán a harmincas évek elején barátait, szövetségeseit és patrónusait a szellemi életben keresi. Tájékozódása és kapcsolatkeresése összefügg olvasmányaival, nevelésével, írói céljaival. Az, hogy a Budapesti Kegyesrendi Gimnáziumban a piarista Sík Sándor a tanára és önképzőkori vezetője, jó ajánlólevélnek számít Babits Mihályhoz és Szekfű Gyulához. Sík Sándort, aki a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemlé*ben is szívesen látott szerző, a Baumgarten Alapítvány kuratóriumának tanácsadó testületében is ott találjuk. A Babitscsal kialakuló együttműködésben Szabó Zoltán számára Illyés Gyula barátsága is fontosnak bizonyul, ahogy Illyés révén kerül a *Válasz* és a *Magyar Csillag* alkotóközösségébe, és az ő közvetítésével vállal szerepet a Márciusi Frontban is. Babits, Illyés és Szekfű tudatosítják benne életre szólóan vállalt feladatát: Eötvös József példáját követve egy személyben lenni szépirodalmat és közírást művelő szerzőnek. A választott szellemi ősök és író társak közül e három kapcsolat mozaikdarabjait igyekszem egymáshoz illeszteni az alábbiakban.

* Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található Szabó Zoltán-hagyaték kutatásának engedélyezéséért köszönetet mondok Szabó Zsuzsának. Szabó Zoltán Illyés Gyulához írott levelének megismeréséért Illyés Mária-nak tartozom köszönettel.

1932-ben öt fiatal *Névtelen Jegyző* címmel folyóiratot alapít, amely öt számot él meg. A szerkesztők: Szabó Zoltán (Anonymus pugnans), Hegedüs Géza bölcsészhallgató (Anonymus contemplator), Bethlen (Boldizsár) Iván orvostanhallgató (Anonymus urbanus), Papp Miklós, a Központi Sajtóvállalat vezető szerkesztője és Rónai Mihály András szegedi joghallgató. A szervezéssel a Genfben vendéglátást tanuló Rózahegyi Györgyöt bízzák meg. Illyés itt publikálja *FIATAL KÖLTŐ* című versét, és egy életre szóló barátságot alapoz meg azzal, hogy közreműködik a tíz évvel fiatalabb Szabó Zoltán első irodalmi vállalkozásában. Szabó Zoltán ebben az időben legszívesebben szonetteket ír, összecsendülő rímekkel, kézíratait névrokona, Szabó Lőrinc javítja. Hegedüs Géza visszaemlékezésében értetlenségét fejezi ki afelett, hogy barátja – akitől 1934-ben Kárpáti Aurél három verset is közölt a *FIATAL KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA*-ban – miért hagyott fel olyan korán a költészettel (*EMLÉKKÉPEK SZABÓ ZOLTÁN RÓL*). A kérdésre a választ Szabó Zoltán maga adta meg. Első költeményeinek megjelenését követően Babits fogadja Attila úti lakásán a hozzá kéttucatnyi verssel igyekvő ifjú szerzőt. A *diákos kísérleteivel* lírikusi ambíciót tápláló fiatalember látogatásáról Szabó Zoltán 1958-ból *VISSZANÉZVE* számol be. Babits tanácsa, miszerint tehetségének kibontakoztatása érdekében a poézis ápolása helyett *próbálkozzék prózáírással* – megtöri lírikuskísérleteit. Huszonkét évesen felhagy a versírással, verseit megtagadja.

Illyéssel kezdettől fogva összetartozást érez – több okból is. A közélet hangzatos közhelekeinél jóval hitelesebbek számára Illyés ismeretei, tapasztalatai és következtetései, akinek fordításai a húszas évek avantgárd, szürrealista lírájából, beszámolóai a Párizsban megismert írók és költők eszméiről ugyancsak nagy hatással vannak rá. Barátságuk kialakulásában egyiküket sem befolyásolja osztályelfogultság. Szabó Zoltánnak Illyés addigi életútja példa: nemcsak Nagyváradról és Budapestről, hanem Felsőrácegrespusztáról is el lehet jutni Párizsba, és meríteni lehet a XX. századi modernitás egyik európai forrásából.

Babits Mihály és Szekfű Gyula túl vannak már az őket megbélyegző botrányokon és politikai meghurcoltatásokon. Kötelességüknek tekintik, hogy a fiatalabb szerzők figyelmét felhívják a tabukra és közösségi hisztériákra, amelyekkel minden szerzőnek, aki társadalmi kérdésekben kíván állást foglalni, számolnia kell. Az átélt traumák hatására Babits a lehető legtávolabb igyekszik tartani magát a politikai állásfoglalásoktól, Szekfű viszont ellenkezőleg, nagy lendülettel bocsátkozik a szaktudományának határait átlépő közéleti cselekvésbe.

A harmincas évek budapesti szellemi életének fontos csomópontja a *Magyar Szemle* szerkesztősége és a Centrál kávéház. A konzervatív *Magyar Szemle*ben a megjelenésnek, illetve a folyóirat rendezvényeire történő befogadásnak nem feltétele az, hogy azonosulni kell a szerkesztőség világmérvével. Bethlen István a szerkesztőbizottság elnökeként mindössze annyit vár el szerkesztőjétől, hogy ne közölgjön a marxizmus és leninizmus eszméit népszerűsítő szerzőktől. Szabó Zoltán alig több mint húszéves, amikor első írása (*CSERKÉSZET A FIATALSÁGBAN*) a folyóiratban megjelenik, 1933-tól bízzák meg kritikák, ismertetések és tanulmányok írásával. Ugyanitt kap rendszeres megjelenésre lehetőséget 1934-től Ortutay Gyula, 1935-től Kosáry Domokos és Kovács Imre is. Szekfű Gyula, aki a fennálló szociális állapot bírálatával kapcsolatban a fiatalokat óvatosságra inti, nem állít tabukat eléjük, megállapodásuk értelmében bármely tényeken alapuló társada-

lomkép ábrázolható, ha a szerző nem támadja közvetlenül a kormányzó személyét és a kormányzat politikáját, a következtetést pedig az olvasóra bízta.

Attól fogva, hogy látogatni kezdi a *Magyar Szemle* estjeit, Szabó Zoltán ismeretségi köre kibővül. Első alkalommal a Hungária Szálló dísztermében nagybátyja szmokingjában jelenik meg. Itt ismeri meg gróf Bethlen Istvánt, aki ekkor juttatja kifejezésre, hogy egy évtizedes kormányfői ténykedésének talán egyetlen maradandó eredménye a folyóirat megszervezése volt. Jelen volt a német hatóságok kérésére Berlinből hazarendelt követségi titkár, Szegedy-Maszák Aladár is, aki így emlékezik: „*A leglényegesebb új elem a Magyar Szemle-körből Pallavicini [György] kezdeményezésére alakult ki: Kovács Imre, Szabó Zoltán, Gogolak Lajos, Katona Jenő, Ortutay Gyula, Keszthelyi Nándor és Borbély Mihály körülbelül hónapoként egyszer valamelyikünknel találkoztunk [...] A legerősebb, legmeggyőzőbb emberi érdeklődés Szabó Zoltánból áradt. [...] Megnyerően halkán, szerényen beszélt, mindent megfigyelt, mindent észrevett; [...] kivételes tehetsége volt arra, hogy hangulatokat, szituációkat megérezzen és érzékeltessen, embereket a maguk egészében megértsen. [...] senki sem tudná jobban megírni azokat az időket, amikor a bajok, nehézségek és veszélyek ellenére az ember várakozással és kíváncsisággal nézett a jövőbe, egyre kevésbé tudta eldönteni, hogy alapjában véve inkább jót vagy rosszat vár-e.*” (AZ EMBER ÖSSZEL VISSZANÉZ...) Tőle Szabó Zoltán közvetlen és hiteles értesüléseket szerezhetett arról, miféle birodalmi célok és igények fognak hatni Európára a Weimari Köztársaság felett győzedelmeskedő nemzetiszocialista Németországból.

„1934: Egy Németh László nevű fiatal írótnak egy Szekfű Gyula nevű történész mutat be. Nem személyesen, hanem könyvében. A könyv címe: *Három nemzedék és ami utána következik.*” Szekfű történelemszemlélete, politikai és társadalmi kórképe, „*a magyar hanyatlástörténet*” elmélyíti Szabó Zoltán közéleti érdeklődését, viszont a Szekfűre ezekben az években jellemző doktriner liberalizmuskritika és nemzetkarakterológia kevésbé hat rá. A HÁROM NEMZEDÉK... ösztönzi az 1867 utáni korszak – a polgári és a proletárforradalom, a vesztes I. világháború – okainak és következményeinek tanulmányozására, megértésére és önálló értelmezésére. Az 1934 februárjában lezárt bővített kiadás végkövetkeztetése: „*Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez: hinni a jövőben és az ifjúságban!*” Szekfű 1920 és 1938 között öt kiadást megért munkájának 1934-es változatát olvasva Szabó Zoltán önmagát is a húszévesek reformnemzedékébe sorolja. Az év nyarán Szabó Zoltán Szekfű nagy hatású munkáját mutatja be. Ismertetője címéül a HÁROM NEMZEDÉK zárófejezetének címét, egyben a Sík Sándortól ismert jelmondatot kölcsönzi: „*Magyarabb magyarság felé.*” Ismertetésében azonosul a történész legtöbb állításával, a neobarokk – hiányzó tekintély után sóvárgó – társadalom meghatározásával. Egyetért a Széchenyit idéző Szekfű Gyulával: „*Magát szünet nélkül álmokban hintáztatni szerető Hunniában vagyunk.*”

Szabó Zoltán mindezt nemzedékének legkiválóbb szerzőivel együtt ismeri fel. A közös felismerést tettek követik, amikor Szekfű kiegészített munkájának évében (1934) megalapítják a *Fiatal Magyarság* Szociográfiai Munkaközösségét. Céljuk, hogy tényfeltáró, a falvakban élők állapotát rögzítő és elemző műhelymunkával a magyar társadalom átalakításában tevékenyen részt vevő reformnemzedék tagjaként készítsék el Magyarországi társadalomrajzát.

A Centrál kávéházat Babits a HALÁLFIAT-ban Siena kávéháznak, Szabó Lőrinc a TŰCSÖKZENÉ-ben „*modern akadémiá*”-nak nevezi, ahová „*tudós és író, öt és nyolc között mind odagyűlt*”. Ahol „*a költők törzsasztalánál vers-börze*” működött. Ugyancsak Szabó Lőrinc nevezi a tudós együttlétet „*lexikongyár*”-nak, ahol „*pletyka, pénz s száz teru lengett a szivarfüstben*”.

(Szabó Lőrinc: CENTRÁL.) Az Egyetemi Könyvtár, a bölcsész- és jogi kar, a kiadóhivatások közelsége, egyetemi oktatók, szerkesztők és irodalmárok megközelíthetősége nyújtotta azt a többletet, aminek köszönhetően a Centrálban tanárok, szerkesztők és szerzők egyidejűleg voltak jelen. A nézetek bizarr kavalkádját Szeckfű kezdeti legitimista eszméi, Schöpflin Aladár szabadkőműves-kötődése és Pethő Sándor Szent Korona-hívó katolicizmusa gazdagították. Népi írók és hírlapírók szónokolnak, vitatkoznak a márványsztaloknál, vagy éppen szorulnak ki a kényelmes, börgarnitúrárs földszintről a szűkebb és egyszerűbb galériára. Gogolák Lajos e helyszínhez köti Szeckfű Gyula politikai és társadalmi nézeteinek módosulását: „*A fordulat [...] akkor támadt itt, mikor a hitlerizmus maglyára küldte a könyvek százezreit; Szeckfű Gyula most szakít véglegesen eredendő német műveltségének gyökereivel, most kezd odafordulni a francia katolicizmus felé, és egyre többet beszél földreformról, hogy aztán Bethlen [István] Magyar Szemléjében is mind több helyet adjon oly írásoknak, melyek a földkérdést feszegetik.*” (GOGOLÁK LAJOS SZECKFŰ GYULA ÉS GEREVICH TIBOR KÁVÉHAZI ASZTALAI-RÓL.) A Centrálban szerdánként Illyéssel és Sárközi Györggyel találkozik Szabó Zoltán. Kettejük ösztönzésére lesz 1935 tavaszától a *Válasz* rendszeresen publikáló szerzője. Az 1936-os könyvnapokon egyszerre jelennek meg Illyés, illetve Szabó Zoltán szociográfiái, a PUSZTÁK NÉPE ÉS A TARDI HELYZET. Egymás munkáját már a megjelenést megelőzően ismerték. Szabó Zoltán a *Válasz* 1934. évi első évfolyamában júliustól folytatásokban olvassa a Babits szerint „*a magyar tengerfenék titkai közé reflektorfényt vető*” szociográfiát. Illyés szerint „*...irodalmi korszakok mindig szabálytalan művekkel jelentkeznek. [...] A tardi helyzet az elsők között volt az a szabálytalan mű – irodalmi műbe burkolt szociográfia, szociográfiai műbe sűrített nemzetgyalázás –, amely az új korszak kánonjának sorát megkezdte*”. (Illyés Gyula: AZ AJTÓNYITÓ.) Illyést a Centrál házi költőjének nevezi Szabó Zoltán. Gyaloglásaik a Centrál és a Duna-korzó kávéházakból Budára vég nélküli beszélgetéseket eredményeznek. Azt, hogy Illyés meghívja és közös kerékpárutat tesz vele Siófokról Orzóra, pályatársa kitüntető bizalmának tekinti. Illyés addig csak Németh Lászlót hívta meg magához. Illyés szerint Szabó Zoltán egyike ama kevés rokonszenves városi fiatalnak, aki egyedülálló módon képes a magyar falu valóságán keresztül bemutatni az egész magyar társadalom válságát.

A népi írók ellen állami represszió indul, ennek egyik legkorábbi példája a Kovács Imrével szemben *izgatás és nemzetgyalázás* vádjával 1937 őszén indított per volt. A NÉMA FORRADALOM szerzője számára a politikai célból konstruált váddal szembeni leghatásosabb védelmet a nyilvánosság biztosította. Ezt ismerte föl Szabó Zoltán, amikor a nem jogerős ítélet után huszonöt nappal(!) Cserépfalvinál kiadja a tárgyalás jegyzőkönyvét, a királyi törvényszék első fokú ítéletét és a perrel összefüggésben kibontakozó törvényhozási vitát: „*A napisajtó részletes tudósításokban számolt be Kovács Imre peréről; a pert a társadalom legkülönbözőbb rétegei kísérték figyelemmel. A tudósítások, bármily részletesek voltak is, nem számolhattak be elég híven, már terjedelmük miatt sem, mindarról, ami a királyi törvényszék tárgyalásán elhangzott. Ugyancsak ez áll a parlamentben elhangzottakra is. Ezért tartjuk kötelességünknek, hogy a tárgyalásról készült eredeti gyorsírói feljegyzéseket és a parlamenti napló idevonatkozó részleteit minden kommentár nélkül nyilvánosságra bocsássuk. Hisszük, hogy helyesen cselekedtünk. A Szolgálat és Írás Munkatársaság nevében: Szabó Zoltán s. k.*” A dokumentumgyűjtemény borítóját illusztráló fényképen jól látható a tárgyalóterem közönségének első sorában ülő Szabó Zoltán és Illyés Gyula. A kezdeményezés sikerét jelzi a mérsékelt – csupán három hónapnyi szabadságvesztést tartalmazó – ítélet, valamint az, hogy a törvényszéki és parlamenti beszámoló még jobban fogyott, mint az eljárást kiváltó és a közéletet fölkavaró NÉMA FORRADALOM.

1938-ban megjelenő második szociográfiája, a CÍFRA NYOMORÚSÁG Szabó Zoltán optikájának kiszélesedését bizonyítja. Könyvében a Cserhát, a Mátra és a Bükk tájegységének falvait, iparvidékét, városait és lakóit jellemzi. Illyés szerint A TARDI HELYZET és a CÍFRA NYOMORÚSÁG előtt is „volt bőven hír a hárommillió magyar koldus némaságra ítélt világából. De az Ajtót, úgy, hogy az egész ország odanézett, az elsők közt Szabó Zoltán nyitotta ki”. (Illyés Gyula: AZ AJTÓNYITÓ – SZABÓ ZOLTÁN 60. SZÜLETÉSNAPIJÁRA.)

A zajos viták mellett a Centrál kávéház csendes kiegyezések színhelyeül is szolgál: Katona Jenőnek itt sikerül megbékítenie Pethő Sándort Szekfű Gyulával, aki korábban támadó cikkeket íratott a *Magyar Nemzet* főszerkesztője ellen. A gesztus eredményeként Szekfű Gyula mellett 1939 áprilisától Szabó Zoltán is a napilap rendszeres szerzője lesz. Pethő Sándor felkérésére június 18-án önálló fórumot teremt JÁMBOR SZÁNDÉK címmel.

A júniusi könyvnapokon MAGYAROK KÖNYVTÁRA címmel öt füzetből álló „*nemesponyva-sorozat*” szerkeszt a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) Könyvkiadónál. Ez első önálló kiadói vállalkozása. KÉT POGÁNY KÖZT című Zrínyi-portréjában történelmi példát ad, egyben eltávolodik Szekfű Gyula európai történelemszemléletétől és a magyarságot mint alkatközösséget meghatározni szándékozó szemlélettől. Szabó Zoltán kezdeményezésében Illyés Gyula KI A MAGYAR, Féja Géza KURUCOK, Ortutay Gyula RÁKÓCZI KÉT NÉPE, Erdei Ferenc KOSSUTH LAJOS AZT ÜZENTE című munkáikkal vesznek részt.

Rovatának címét Katona Jenő Luzernből küldött SVÁJC SZELLEMI HONVÉDELME AZ IDEGEN PROPAGANDA ELLEN című tudósítása ihleti. (Kiss Károly: A MAGYAR MARADISÁG ELLEN...) Célja, hogy megismertesse a Geistige Landesverteidigung (Szellemi Honvédelem) példáját, amely a svájciak védekezése volt a nagynémet hatalmi törekvésekkel szemben, és hogy tudatosítsa olvasóközösségében az országot fenyegető nemzetiszocialista befolyás erősödését. Az országot fenyegető Harmadik Birodalommal szemben a műveltség hagyományán alapuló összefogás szükségessége mellett érvel. Szent István napján bejelenti, hogy „már kész a haditero”, és azt ígéri, hogy a legközelebbi jövőben előterjeszti a mozgalmat életre hívó társadalmi szervezet formáit. Három nap múlva (augusztus 23-án) létrejön a Molotov–Ribbentrop-paktum Moszkvában, kétséget sem hagyva a Zrínyi-párhuzam időszerűsége felől. Augusztus 27-én a szerkesztőség tagjaival közli, hogy „a közbejött világesemények miatt kissé kitolódott” a mozgalom beindítása. A szeptember 17-i, vasárnapi számban megjelenő állandó rovatának címe SZELLEMI HONVÉDELEM-re változik.

Decemberben Szekfű Gyula művészekkel és tudósokkal közösen a magyar társadalmat keletről és nyugatról egyaránt fenyegető, politikai hatalmi-ideológiai kollektivizmusokkal szemben kísérli meg tervezni és kidolgozni a nemzet immunitását szavatoló magyar kollektivizmus tudományos és esztétikai rendszerét. Szerkesztésében jelenik meg a MI A MAGYAR? című tanulmánykötet. Szabó Zoltán a helyzetértékelést és az azonnali tenni-valókat illetően egyaránt borúlátóbb. Ennek ellenére Szekfű Gyula MESTEREMBEREK, IPARI MUNKÁSOK című munkájával részt vesz Szabó Zoltán soron következő vállalkozásában: 1939 decemberének végén jelenik meg A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA. A népi kalendárium műfajával rokon illusztrált kiadvány szerkesztőelve megegyezik rovatának princípiumával: az ország orientációját helytelenítő írástudókat felvonultatni. Klasszikusokat idéz, hagyományteremtőket, hagyománykövetőket és nonkonformistákat léptet fel közösen a nagyobb hatás reményében. Babits Mihályt kéri fel a vezércikk szerepét e kalendáriumban helyettesítő *vezérvers* megírására. Rába György szerint Babits a verset

„A Szellemi Honvédelem naptárának adta nemzetföltő aggodalmainak sok politikai éleslátással s az őrszem nem kevesebb visszafogó szorongásaival irt intelmeit:

*Immár a népeket terelik mint nyáját,
emberek futkosnak, mint riadt patkányok,
városok lángolnak telhetetlen tűzben,
nemzetek halálát engedte az Isten.”*

Az 1940-es évet augusztusig ösztöndíjjal Franciaországban tölti. Párizsból menekülve, honfitársai közül az elsők között tapasztalja a német katonai megszállás következményeit. Nem az állam összeomlását gyászolja: azt csodálja, ami az emberekben ép maradt, amit műveltségéből táplálkozó cselekvésük a pusztulás közepette is épen tartott bennük. Nincsenek illúziói azzal kapcsolatban, hogy Európa legerősebb katonai hatalmának Magyarország – állami propagandájával ellentétben – nem szövetségese, hanem védtelen kiszolgáltatottja. A *Magyar Nemzet* utánaküldött példányaiból egyhetes késéssel értesül a hazai eseményekről. Negyedszázaddal később is élesen emlékszik a napilapban olvasott TALÁN A VÍZÖZÖN... című Babits-vers élményére. (Szabó Zoltán: SZÁZÉVES A KIEGYEZÉS.)

1940. december közepén Illyés Gyulával meglátogatják Esztergomban, az Előhegyen a nagybeteg Babits Mihályt. Szabó Zoltán csodálja Illyést, aki a legtalálékonyabb tréfákkal képes megnevetetni a beteget: Babits a látogatásukat követő éjszakán visszanyeri – négy hónapra – beszédképességét. 1941 őszén Sárközi György Erdei Ferencet ajánlja Babitsnak Baumgarten-díjra. Babits kételkedik. Kételyeit beszélgetőfüzetében is rögzíti: „De [Erdei Ferenc] nem jól ír. Jobb, mint Szabó Zoltán? Ennekem Erdei unalmas.” Nyár elején – korábbi látogatásuk váratlan gyógyító hatásának megismétlődésében reménykedve – Illyéssel és Gellért Oszkárral hármasban indulnak Esztergomba. Látogatásuk utolsó tisztelgésre válik.

Babits halálakor több írónemzedék megrendülése fonódik össze a Nyugat jövőjének kilátástalansága és az ország sodródása felett érzett aggodalommal. Vas István: „Összesen se sokan, vagy százötvenen lehettünk a temetésén. [...] Nem voltak ott azok a népiesek, akik egyebek sem voltak, csak népiesek, sem azok az urbánusok, akik egyebek sem voltak, csak urbánusok. Hogy a hivatalos Magyarországnak árnyéka sem volt jelen az akkor legnagyobb magyar költő temetésén, természetesnek találtam. [...] Illyés beszéde felvillanyozott [...] a társaság egy részével – Schöpflinre meg az ifjabb Schöpflinre és feleségére emlékszem, és Halász Gáborra, Sárközire, Szabó Zoltánékra, Ortutayékra, Péter Andrásra, Darnóiékra, Bedő Tamásékra és persze Radnótiékra – beültünk a Centrál kávéházba. Leginkább arról beszélgettünk, mi lesz velünk Babits halála után. Schöpflin a Nyugatot is féltette: azt mondta, a kormány bolond volna, ha nem használná fel az alkalmat a betiltására, vagyis a beszüntetésére.” (Vas István: AZUTÁN.)

A német megszállásról Szabó Zoltán 1944. március 19. délutánján Székely Lászlótól, a *Magyar Nemzet* kiadóhivatali igazgatójától, Pethő Sándor sógorától értesül. A fegyveres ellenállást – franciaországi tapasztalatai és hazai ismeretei alapján – esélytelen önpusztításnak tekinti. Az októberi nyilas hatalomátvételt követően feleségét és ötéves fiát a Gül Baba utcából szüleihez menekíti Diósdra, majd továbbmenekül kelet felé. Parádfürdő környékén, a Mátrában bujdosik. A háborús ostromot Illyés Budapesten, a József-hegyen vészeli át, Szekfű Gyulát és feleségét Kosáry Domokos bújtatja.

1945-től Illyés Gyulát, Szabó Zoltánt és Szekfű Gyulát egyaránt a nagyfokú aktivitás jellemzi. A Nemzeti Parasztpárt vezetőségében Illyéssel együtt jelen van Szabó Zoltán, a közhatalmi tisztségekre szóló kinevezések elől azonban kitér. Szerkesztői feladatokat viszont vállal a *Magyar Közlöny*nél és a MADISZ folyóiratánál, a *Valóságnál*. Ezzel egy időben a Nemzeti Parasztpárt *Képes Világ* címmel hetilapot indít, melynek célja, hogy – Szabó Zoltán szavaival – „*othont adjon a jobbra törekvő magyar irodalomnak, s őrizze a magyar kultúra tüzeit és fényeit*”. A lap színvonalával kapcsolatos elmarasztaló kritikát a szerkesztő éppen íróársától és barátjától kénytelen elviselni. Illyés így ír erről naplójában: (1945. május 5.) „*Haza Pestre Szabó Z[oltán] motor-háromkerekién, az újsághötekek tetején.*” (1945. május 20.) „*A Képes Világ-ról goromba véleményem Szabó Zoltánnak: Braun úr pocsek rajzai, a Délvidék szoborfelirata s az összevissza hányt tördelés miatt. Ha ilyen a lap, nem adom bele a versemet, amely különben szintén sajtóhibával tele jelent meg.*” Illyés kritikáját kénytelen elfogadni.

Szekfű Gyulát 1945 őszén nevezik ki moszkvai követté. Szabó Zoltán szerint „*Szekfű moszkvai kiküldetésének végső oka az volt, hogy az orosz ellenőrző bizottság egy tagja, magánjellegű formában természetesen, három igényt állított föl a moszkvai követ személyéről: Nevezetesen azt, hogy a követ ne legyen 1. kommunista; 2. zsidó; 3. politikus. E negatív igényekhez egy pozitív ötlet is társult részükről: olyan embert, mint Szekfű Gyula, szívesen látnának! Az ok világos volt: a követ személye arra való, hogy cáfolata legyen olyan elképzeléseknek, hogy a Szovjetunió kapcsolatát Magyarországhoz a Kommunista Párt testesíti meg. [...] Szekfűt [...] abba az országba hívták követnek, ahová barátját és támogatóját, Bethlen Istvánt fogolynak vitték.*” (Sz. Z.: A HISTORIKUS HALÁLHÍRÉRE.)

1946 decemberében lemondadják a parasztpárti Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi minisztert. Nagy Ferenc miniszterelnök visszaemlékezése szerint az utódlást illetően szintén elhangzik szovjet igénybejelentés: „*Szvidorov [tábornok, hadseregparrancsnok, 1945–47 között a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ügyvezető elnökhelyettese] kéretett magához [...] azt kérdezte tőlem: – Mikor akarják betölteni a miniszterelnök úrék a kultuszminiszteri tárcát?*”

[Nagy Ferenc:] – *A Parasztpárt még mindig nem tudott alkalmas jelöltet állítani. Megemlétték Illyés Gyula, Tamási Áron és Szabó Zoltán írók neveit, azonban a Kommunista Párt egyiket sem vállalja ezek közül. Én bármelyiket szívesen látnám a kultusz tárca élén. – Higgye el, hogy a legalkalmasabb jelölt Darvas József – kezdte a régi nótát a közben odaérkező Puskín követ.*” (Nagy Ferenc: KÜZDELEM A VASFÜGGÖNY MÖGÖTT.)

Szabó Zoltán szerint Szekfű Gyula sommásan „*Zápolya-kor*”-nak nevezte Magyarország 1945 utáni helyzetét. Ezt a borúlátó hasonlatot idézi Kovács Imre is, aki úgy nyilatkozik, hogy ő volt az, aki a történést a tisztség elfogadására biztatta – 1947 karácsonyán így beszélgettek:

„Sz. Gy. – *Kérlek, ez egy új török hódoltság...*

K. I. – *Addig is tart?*

Sz. GY. – *Addig tart, ameddig a Szovjetunió tart!*” (Kovács Imre: MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSA.)

1947 végén, Párizsban folytatott tárgyalásait követően Illyés szorgalmazza a külügyi és kulturális kormányzat szorosabb együttműködését; érvelése egyezik Szabó Zoltán véleményével, aki szerint a vesztes világháborút követően a magyar koalíciós kormány számára a legjobb külpolitika a kulturális politika. (Illyés beszámolója in: DOKUMENTUMOK,

1945–1948.) Az 1948-as centenáriumi történezszerferencia alkalmával Szabó Zoltán éjszakába nyúló beszélgetést folytat a Párizsban tartózkodó Kosáry Domokossal. Ismeretségüket a falukutatás és a Szekfű Gyula iránti kölcsönös tiszteletük alapozta meg. Utolsó találkozásuk emlékét a történezszer idézi fel: „*Szabó Zoltán – kiténő ember, nagyon kedves barátom volt – egyszer azt mondta nekem: – A demokrácia nagyon szép, csak vigyázni kell, ha kinyitják az ajtót, hogy ki jön be [...] Azt az időszakot, amit fordulat évének szoktak nevezni [...] én inkább úgy nevezném, hogy a búcsúzások éve. Búcsúztak az emberek, akik úgy gondolták, hogy itt nem lehet élni, mert megfulladnak, alkotó tehetségük elhervad, és elmentek. Szabó Zoltán is. Vele utoljára 1948 őszén Párizsban találkoztam [...] A legtehetségesebb emberek egyike volt. Egyike azoknak, akiknek az életműve itthon, más viszonyok között, kiteljesedhetett volna.*” (HOMMAGE À KOSÁRY DOMOKOS.)

1948 novemberében Szabó Zoltán fogadja a Magyarországra látogató Paul Éluard-t, akivel Mezőkövesdre, Egerbe és Tardra látogatnak. „*Ennyire otthonosan eddig csak bányászok között éreztem magam. [...] Ennél nagyobb bókot a tardiak aligha kaphattak volna. Tőle. Neki a világ egész szegénysége bányászokban öltött testet.*” (Sz. Z.: IDEGENVEZETÉS.) Szabó Zoltán ekkor járt utoljára Magyarországon.

A Párizsból 1949-ben Angliába távozó Szabó Zoltán a magyar író feladataként külföldön az értékörzést, a kultúra folyamatosságának megőrzését és az otthon maradtok szellemi látóhatárának gyarapítását jelölte meg. Távozását követően kapcsolattartása az otthon maradt családtagjaival megnehezül, barátaival is csak egy-egy rövid üzenetváltásra szorítkozik. Illyés is jobbára csak a Szabad Európa Rádió londoni levelezőjének tudósításaiból szerez tudomást barátja működéséről, akit itthon a Magyar Népköztársaság ellenségnek minősített és feledésre ítélt. Szekfű Gyula halálának híre 1955 nyarán többnapos késéssel jut el Londonba. A HISTORIKUS HALÁLHÍRÉRE című búcsújában évtizedekkel korábbi emlékei elevenednek meg. Egykori mentorának távozása hosszabb idő óta tartó, alkotóerejét bénító depressziós folyamatot mélyít el benne. Ebből az állapotból a forradalom Európa túlsó feléből is mélyen átélte élménye zökken ki. 1956-ot Szabó Zoltán magától értetődően nevezi 1848 dicsőséges napjaival egyenrangú, történelmi korszakhatárt jelentő eseménynek. Illyés forradalom előtt alkotott versét a politikai költészet egyedülálló klasszikusának tekinti: „*Az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL a totalitárius helyzetnek a világirodalomban nemcsak páratlan, hanem egyetlen verses ábrázolása. Utolsó sora, a »magad is zsarnokság vagy« befejezi-e vagy elfulladva abbahagyja-e a totális kontrolláltság elemeinek sorakoztatását?*” (Sz. Z.: KÖNYVRŐL KÖNYVRE.)

A müncheni *Új Látóhatár* Illyés Gyula 60. születésnapját köszöntő 1962-es ünnepi számát Szabó Zoltán szerkeszti. A pályatársak külfönből érkező köszöntője személyesebb és hitelesebb is a hazai irodalompolitika ünneplésénél. A felkértek közül Kovács Imre elzárkózik az Illyés-köszöntő megírásától, válaszelevelében azonban nem mulasztja el, hogy a rá jellemző szenvedéllyel magát a szerkesztőt köszöntse: „*Tudom, hogy ötvenéves vagy, Zoltán; Isten éltesen, és Isten áldjon meg! [...] nekem [...] megmaradtál annak a fiatal embernek, aki oly lelkesen és még annál is komolyabban állt a nép ügye mellé, s aki jobban érezte és értette a parasztság sorsát, jobban tudta, hogy mit kell csinálni az országgal, hogy a nép hazája legyen, mint a legtöbb azok, akik büszkén, rátartisággal vagy pökhendien emlegették, hogy a népből valók, a parasztságból jöttek. Zoltán, Te a legszebb urbánus hagyományokkal lettél népi, s talán azért érezted és értetted meg oly tökéletesen, hogy a parasztság urbánus akar lenni. Nem proletár, nem polgár, nem kolhoznyik: urbánus!*”

Illyés naplóiban a barátja legtöbbször egyszerűen Sz. Zoltánként bukkan fel, később éveikig nem is említi. Barátságuk mélységét kevéssé fejezik ki a napló óvatos és feszes megfogalmazásai, önkorlátozó hivatkozásai. 1963-ban több mint tíz év után találkoznak ismét Londonban. 1963–74 közötti levelezésükből kitűnik, hogy ’56 után belátták, életük végéig fennmarad Európa megosztottsága. Illyés számára ugyancsak nem kétséges, hogy közéleti szereplésén túl legszemélyesebb magánjellegű megnyilvánulásait, így levelezését is figyelik (ezt Szőnyi Tamás legutóbbi levéltári kutatásai messzemenően megerősítik). Leveleiket rendszerint nem közvetlenül egymásnak címezik, hanem közös barátok közvetítésével küldik (Charaire Veronika, Gara László, Sárközi Márta), vagy hírívők útján érintkeznek (Boldizsár Iván, Csoóri Sándor, Czigány Lóránt).

1964-ben francia és svéd kezdeményezésre Illyés neve felmerül a Nobel-díjra jelölendő írók között. A jelölés alapvető feltételeként előírt idegen nyelvű fordítások ekkor már évtizedek óta hozzáférhetőek (a PUSZTÁK NÉPE több mint hét kiadásban jelent meg Gide kiadójánál, a Gallimard-nál). Ez indokolja júniusi gyors levélváltásukat. Szabó Zoltán levelét Angliából Gara László kézbesíti Illyésnek. A jelölés lehetősége Szabó Zoltánt jobban lelkesíti, mint magát a jelöltet. Barátját svédországi utazásra biztatja: „Ezek nagyon szeretnék előmozdítani, hogy Nobel-díjra szóba kerülj. Hogy ebben mi a realitás, nehéz megítélni. Az azonban bizonyos, hogy ma több, magyar író számára, mint 10 évvel ezelőtt. S az is, hogy bármi legyen a Te másokat előbbre toló véleményed – minden barátunk közül a Te ügyed potenciálisan a legesélyesebb. Megkérlek, ne bosszankodj ezen, Gyula, tudom, hogy Te »magamért semmit, barátomért mindent« ember vagy. De hát ez barátainak szívügye, Gara Lacinak [...] megdicsőülés volna. S közügy. Ha csak annyi történik, hogy szóba kerülsz, ezzel a magyar irodalom emelkedik (otthon is), szavad súlya is például az erdélyiek ügyében, ha szóemelésre jó pillanat adódik. [...] Ennek a plánumnak a jegyében az Intézet [a Stockholmi Egyetem Magyar Intézete] téged kizárólag svéd írókkal, akadémikusokkal kívánna összehozni. S el kéne intézteni valamelyik munkád svéd kiadását. Ennek jelenlét használ. Azt, hogy mi helyesebb, ha veled egy időben ott vagyunk mi is, vagy az ellenkezője – rád akartam hagyni, ezt Te tudod. [...] ha skandináv tanulmányút még mindig érdekel, a meghívásokat (és alapjukat) biztosítani tudom. [...] A kérdés, erre szeretném, ha választ adnál, hogy az utat mikorra kívánod? Arra, hogy Stockholmban megfordulj, feltétlenül szükség volna, ez az én egyetlen nyomós kérésem. S ez annál eredményesebb lehet, minél több svéd intellectuel van ott. [...] a kora őszt (szeptember közepét) vagy a jövő év tavaszát ajánlom (májust). Idén persze jobb volna, mint jövőre. Fontos volna, hogy ebben a kérdésben megvilágosíts [...]

A másik, hogy mennyi időt szánsz erre? Stockholmra két hét kívánatos, Svédországban, Dániában körülnézésre együtt legalább további három. Meghívónak szóba jöhetnek helyi Pen Klubok, Akadémia, egyetemi irodalmi intézetek, népfőiskolák, szövetkezetek központjai (ezek főként Dániában). [...] Forrásuk: az oslói Pen kongresszus. Ha jelzed, hogy melyik ország s abban mi érdekel, megpróbálok arra terelni a súlypontot. [...] Hogy én vagy mi (ha [Károlyi] Judit [Szabó Zoltán második felesége] állásából el tud szabadulni) mikor s hol és ott meddig és mire csatlakozzunk, abban elég majd akkor döntened, a pillanatnyi helyzet szerint, amit Te ismersz. Legokosabb azonban, ha erről a részről senki se tud, s véletlenül adódik majd. Úgyhogy én a meghívóknak se fogom hangsúlyozni. [...] Ha néhány svéd vagy dán magánszemély is hívna – föltéve, ha mindezt jóváhagyod –, azon ne lepődj meg. Mindebből azzal élsz, amit jónak látsz. Különbösen elég jól mulatnánk ezeken a félszeg és egyben-másban vad népeken azokban a civilizált országokban. [...] Nagy örömet szerzett a karácsonyi elmés gall diótörő. Reménykedem abban, hogy nem fárasztott túlságosan az oslói gyülekezet. Flórit [Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra], Ikát [Illyés Mária] tiszteltetve, ölel Zoltán”

Illyés Oslóból válaszol:

„Kedves Zoltán, [...] A Nobel-díjról már Pesten hallottam, gondolhatod, hova tettem, a kép-
telenségek milyen fokára. Itt épp a nyáréji éjszaka napján ért megint – nem tett túl boldoggá.
A badar álomra már otthra az az álom támadt a fejem egy csücskében, hogy ha valaha mégis el-
következne, erre – válasz csak az lehetne – elcsitítandó a lelkifurdalást, hogy milyen élő s holt ér-
demesebbek szorulnak hátra miatta, hogy abból – a pénzből – valamiféle alapot kellene csinálni a
magyar ügy vagy helyzet támogatására; alapítványt vagy segély-szervezet, de szellemit is; fölhasz-
nálni az alkalmat, hogy a figyelem a magyarságra s ne egy személyre terelődjék. Egyszóval a
filmgépek lencsáját az örök bajainkra fordítani, ha gyógyítást nem is, de némi zibbadást remélve.
[...] Erről persze ne beszélj álmodban sem mással, igazán olyan volna, mintha valaki a medve
bőrére azon nyomban részegre inná magát: részeg képzelődésre, reggeli világosságra. A realitás
az egészből, hogy ez az egyetlen, ami feszélyezné már gondolatban is a skandináv csavargást. Öreg,
akadémia-szomjas franciák közé sorolna, azok szoktak ilyenkor magukat riszálva kilincselgetni.
Ennek csak a rémálma is inkább a Fokföld felé irányítana. Az egész útnak a komolyabb öröme az
lenne, ha ti is odajönnétek, pláne [Gara] Lacival! A marlowe-i kirándulást tágíthatnánk egy-két
hétre! [Károlyi] Judit is jól érezhetné magát, úgy érteve, mind az öten beszélünk egy nyelvet. [Utalás
arra, hogy Károlyi Judit magyarul kevésbé, ellenben a baráti társaság minden tagja jól
beszél franciául.] Köszönöm leveledet, a fáradozást az út miatt, barátságunk jelét, hogy egyvég-
tében ily hosszán kezdedben tartottad a tollat. Szabó Ödönnek [a Stockholmi Egyetem Magyar
Intézetének könyvtárosa] – ha úrsz neki – arra kér, a vízumszerző meghívást svéd vagy finn
íróktól – vagy szervezettől küldene. Ne magyartól tehát. [Add át] kézsókomat Juditnak; a régi
barátsággal ölellek, Gyula”

1967-ben Illyés a londoni Szepsi Csombor Márton Körben tartott előadását követően
Franciaországba utazik. A levélből kitűnik, hogy találkozásai alkalmával – a közös ki-
rándulások és hosszú beszélgetések mellett – Szabó Zoltán kötetnyi terjedelmű kézira-
tát is elolvastatta látogatójával. Hazautazása előtt Illyés Párizsból tekint vissza az Angliában
együtt töltött időre:

„Kedves Zoltán,

Holnap indulok haza. A két hónap élményei közt a legszebbek egyike, hogy ismét együtt lehet-
tünk. Flórával újra és újra felidéztek a veled töltött órákat. Nagy szeretettel emlegettünk, dicsér-
tünk. S tanakodtunk, hogyan is tudnánk viszonzni kedvességedet és bizalmadat. Megint csak
arra térek vissza, amit Chelsea-ben mondtam. Többet kellene törődnöd azzal a feladattal, amit
az irodalom kezdettől fogva rád rótt, s amiről otthon olyan kitűnő termést hagyál. Ez ma is benne
van – nem csak az irodalomtörténetben – a köztudatban is. Szinte az otthon hagyott mű kívánja,
hogy a folytatástól még erősebb alapot, még több megvilágítást kapjon. S miért ne csinálnád meg,
amikor csak összerendezned kell ezt a folytatást? Amit én ebből ismerek, az mind kitűnő, s már
maga az megtölt egy jó kötetet. Az csak a te kibúvód, hogy nincs rá pénz. Ha most üzletnek nem
válna is be rögtön, még befektetésnek, hogy ne mondjam, tezaurálásnak is kitűnő, mert hogy az
a könyv – a további társaival – végül elfogy, sőt keresett áru lesz – arra engedd meg, hogy az én
érték=érzékem [sic] legyen akár a tőzsdei bizonyíték! Nem tudom elsorolni, miért tartom hasz-
nosnak, hogy rögtön belekezdj ebbe, de úgy, hogy minél előbb meglegyen a nyomdakész példány.
Az irodalomban – a kintiben is – most közeledik megint egy váltás kora. Nem állhatsz ki azok
közül, akik az értékeket, a tapasztalatokat átadják. De neked magadnak is az lesz a legjobb a
további munkára. Életre! Bocsásd meg ezt a prédikálást. Ebbe tudtam még a legjobban belebur-
kolnom szeretetemet, nagyrabecsülésemet. Még egyszer köszönet a tartalmas órákért. Melegen
ölelünk mind a ketten: Gyula”

Az *Új Látóhatárban* Szabó Zoltán francia szerzők Illyés-méltatásait és tihanyi látogatásait idézve köszönti nyolcvanéves barátját. Csalódottan szemléli, hogy az Illyést övező és a legérdemesebbeknek kijáró állami elismerések özönében megnyilvánuló megbecsülés, a kiváltsággént mind sűrűbben gyakorolható külföldi utazások mellett barátját úgy leckéztetik, mint egy kezdőt, és az ismétlődő ígéretek ellenére folyóiratot nem szerkeszthet. Egyes írásainak közléséről (KÖZÜGY) aktuálpolitikai indoklással az MSZMP Politikai Bizottsága dönt. Esszéit, cikkeit (SZELLEM ÉS ERŐSZAK, FEGYELMEZETTEN) évtizednyi időre késleltetik. A szlovákiai és erdélyi magyarság ügyében készített állásfoglalásainak hazai közlését akadályozzák vagy agyonhallgatják (BEVEZETŐ, NEM IS EGY KÖNYVHÖZ).

1983 tavaszán Illyés halálával – Bibó négy évvel korábbi halálát követően – utolsó hazai szellemi szövetségesét veszíti el. A halálhír (április 15.) Olaszországban éri: „*Hatása? Egy taglócsapásé. Hiábavaló hitetlenkedés a hír igazában. Éles fájdalom, kietlen szomorúság. Jövőtlenebbé változó múlt? Űressé, üresebbé vált Magyarország? Nélküle Magyarország nem olyan magyar ország, mint vele volt.*”

Szabó Zoltán mindvégig következetes maradt abban, hogy a barátaiért kiállt. Nem tett engedményt azok népes táborának sem, akik akár otthon, akár az emigrációban Illyést a halála után is támadták. Illyésnek a politikusokkal fenntartott kapcsolatáról mint a tabuktól korlátozott közéletben szerepet vállaló író számára elkerülhetetlen kényszerről vélekedik. Korántsem ennyire megérett viszont azokkal a magyar irodalmárokkal szemben, akik a hetvenes években Angliából és más nyugati országokból hazalátogatnak, az anyanyelvi konferenciákon vagy a Magyarok Világszövetsége állami rendezvényein szerepelnek, és vezető hazai politikusokkal találkoznak.

A hetvenes éveinek elején járó Szabó Zoltán számára a *haza* fogalma a *tájak* és a hozzá közel álló *emberek* szoros összetartozását jelentette, legközelebbi barátainak, Bibónak és Illyésnek a hiánya a másodlagosnak tartott fizikai holléthez képest a szellemi hontalanság erősödő, elkedvetlenítő élményével párosult. Az Illyés halálát követő évben barátja életművéből KÖNYVRŐL KÖNYVRE címmel idézetgyűjteményt szerkeszt a Párizsban megjelenő *Magyar Füzetekbe*.

Az Illyés által több mint másfél évtizede sürgetett antológiájában irodalmi és történelmi sorozatba rendezi azoknak a magyar szerzőknek a portréit, akik meghatározták vonzalmait és állásfoglalásait. Szabó Zoltán nem bánja, hogy Bibó István és Szekfű Gyula életműve vitatkozik egymással: a történész alakját ifjúkori emlékekből idézi fel. A népet a nemzetbe emelni akaró Illyés Gyulát testvéri közelségben ábrázolja a Sió töltésén. Több mint negyvenévnnyi szünet után, 1984-ben megjelenésre váró új kötetének (ŐSÖK ÉS TÁRSÁK) hasáblevonatait javítja Josselinben. Itt keresi fel Amerikából érkező barátja, Sándor András, akitől így búcsúzik: Tudod, Andris, az a baj, hogy nem tudom, hogyan kell megöregedni.

Irodalom

- Babits Mihály: ILLYÉS GYULA VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN (1932–1936). In: Babits Mihály: TANULMÁNYOK, ESSZÉK. Vál., szöveggond. és jegyz. Jankovics József. Kortárs Könyvkiadó, 2005. 370–376.
- Babits Mihály: A MAGYAR JELLEMRŐL. In: MIA MAGYAR? Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság, 1939. 37–86.
- Babits Mihály: EZERKILENC SZÁZNEGYVEN – A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA, 1940. [1939.] 33.
- Babits Mihály BESZÉLGETŐ-FÜZETEI, 1940–1941. Szépirodalmi, II. köt., 275., 391.
- GOGOLÁK LAJOS, SEKFŰ GYULA ÉS GEREVICH TIBOR KÁVÉHÁZI ASZTALAIRÓL. S. a. r. Bardoly István és Markója Csilla. *Enigma*, 2009/59. sz. 150–159.
- Hegedüs Géza: EMLÉKKEPEK SZABÓ ZOLTÁNRRÓL. *Tiszatáj*, 1995. március. 64–78.
- HOMMAGE À KOSÁRY DOMOKOS. Szerk. Ferch Magda–Ormos Mária. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2009.
- Illyés Gyula beszámolója a Vallás- és Közoktatásügyi miniszternek párizsi, svájci kiküldetésének eredményeiről (Genf, 1947. XII. 1.) Tisztázat, UMKL XIX-I-1-e-1947-181416. In: DOKUMENTUMOK MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI KULTURÁLIS KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉBŐL (1945–1948). Összeáll. és bev. Gönyei Antal. Források a magyar népi demokrácia történetéhez, VIII. köt. Új Magyar Központi Levéltár, 1988. 13/C 79–81.
- Illyés Gyula: AZ AJTÓNYITÓ. *Új Látóhatár*, München, 1974/5. sz. (október).
- Illyés Gyula: FEGYELMEZETTEN [1978]. *Magyar Nemzet*, 1988. augusztus 6.
- Illyés Gyula: SZELLEM ÉS ERŐSZAK [1978]. Magvető, 1988.
- Illyés Gyula: BEVEZETŐ, NEM IS EGY KÖNYVHÖZ. In: Janics Kálmán: A HONTALANSÁG ÉVEI – A SZLOVÁKIAI MAGYAR KISEBBSÉG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN, 1945–1948. EPMSZ, Bern, 1979. 5–20.
- Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK (1929–1978). Szépirodalmi, 1986–1992.
- Kiss Károly: A MAGYAR MARADISÁG ELLEN, NEMCSAK SZELLEMI ESZKÖZKEL. In: MAGYAR NEMZET 50 ÉV – JUBILEUMI ÉVKÖNYV, 1938–1988. Pallas, 1989. 87–92.
- Kovács Imre: MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSA. Vörösváry Publishing C° Ltd., Toronto, 1979. 346–347.
- Nagy Ferenc: KÜZDELEM A VASFÜGGÖNY MÖGÖTT. 2. köt. Extra Hungariam – Európa, 1990. 48–49.
- Rába György: BABITS MIHÁLY. Gondolat, 1983.
- Szabó Lőrinc: CENTRÁL. In: Sz. L.: TÜCSÖKZENE [1947]. <http://mek.nif.hu/01000/01068.htm>.
- Szabó Zoltán: CSERKÉSZET A FIATALSÁGBAN. *Magyar Szemle*, 1933. 4. 350–358.
- Szabó Zoltán: MAGYARABB MAGYARSÁG FELÉ. *Élet*, 24. sz. 1934. június 17. 416–419.
- Szabó Zoltán: A MAGYAR IFJÚSÁG MOZGALMAI I–II. *Válasz*, 1935. március: 196–207., április: 279–285.
- Szabó Zoltán: A SZELLEMI HONVÉDELEM. *Magyar Nemzet*, 1937. szeptember 17. 212. sz. 7.
- Szabó Zoltán: ELŐSZÓ. In: A NÉMA FORRADALOM A BÍRÓSÁG ÉS A PARLAMENT ELŐTT. Kovács Imre igazgatósi és nemzetgyalázási pere. Szolgálat és Írás Munkatársaság Kiadása. Főbizománys: Cserépfalvi Imre. Kiadásért felel: Zeke Zoltán. Pápai Ernő Műintézete, é. n. [1937.]
- Szabó Zoltán: KÉT POGÁNY KÖZT. Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) könyvkiadó, é. n. [1939.] 5–48.
- Szabó Zoltán: AZ ISMERETLEN MAGYAR. In: VASÚTI VALLOMÁS. [A „Magyarok Könyvtáráról.”] *Magyar Nemzet*, 1939. június 11. 7–8.
- Szabó Zoltán: LEGYEN VÉGE MÁR, LEGYEN BÉKE MÁR. *Magyar Nemzet*, 1939. július 9. 154. sz. 9.
- A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA, 1940. Szerk. és kiad. Szabó Zoltán. Globus Nyomdai Műintézet, 1939. 3–140.
- Szabó Zoltán: SZELLEMI HONVÉDELEM. *Magyar Szemle*, 1940. március, (151.) sz. 191–197.
- Szabó Zoltán: ILLYÉS GYULA-EST A ZENEAKADÉMIÁN. *Magyar Nemzet*, 1941. március 14.
- Szabó Zoltán: LETZTER BESUCH. *Pester Lloyd*, 1941. augusztus 10.
- Szabó Zoltán: A KÖLTŐ ÉS AZ ORSZÁG. In: BABITS EMLÉKKÖNYV. Nyugat Kiadó, 1941. Szerk. Illyés Gyula. 110–117.
- PARASZTOK. ÍGY LÁTTÁK: ÍRÓK, KÖLTŐK, MŰVÉSZEK. Szabó Zoltán gyűjteménye a magyar irodalom terméséből. Cserépfalvi, 1942. 5–240.

- Szabó Zoltán: A KÉPES VILÁG. *Képes Világ*, 1945. május 19. 3.
- Szabó Zoltán: A HISTORIKUS HALÁLHÍRÉRE [1955]. In: Sz. Z.: ŐSÖK ÉS TÁRSAK. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984. 125–135.
- Szabó Zoltán: VISSZANÉZVE. *Irodalmi Újság*, Párizs, 1958. január 15.
- Szabó Zoltán: IDEGENVETÉS. *Új Látóhatár*, München, 1961. In: Sz. Z.: NYUGATI VÁRTÁN. II. köt. 314.
- BESZÉLGETÉS SZABÓ ZOLTÁNNAL. *Mit cselekedjünk*. Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Dymchurch, Anglia, 1962; *Útitárs*, Oslo–Bécs, 1963.
- Szabó Zoltán: SZÁZÉVES A KIEGYEZÉS. *Irodalmi Újság*, Párizs, 1967. március 15.
- Szabó Zoltán: RÉVAI ANDRÁS. In: R. A.: A TÚLSÓ PARTRÓL. Szabó Zoltán bevezető tanulmányával. Vál., szerk., a fordításokat átnézte és az életrajzot írta Czizgány Lóránt. Szepsi Csombor Kör, London, 1975. 7–54.
- Szabó Zoltán: A SIÓ TÖLTÉSÉN. *Új Látóhatár*, München, 1962. In: Illyés Gyula ÚJ LÁTÓHATÁRA – ÖTÁGÚ SÍP. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest–München, 1990. 25–48.
- Szabó Zoltán: FRANCIAVÁLTOZATOK ILLYÉS GYULÁRÓL. *Új Látóhatár*, München, 1982. In: Sz. Z.: NYUGATI VÁRTÁN. II. köt. 420–422.
- Szabó Zoltán: KÖNYVRŐL KÖNYVRE. *Magyar Füzetek*, Párizs, 1984. 31–88. In: Sz. Z.: NYUGATI VÁRTÁN. I. köt. 308–343.
- Szállási Árpád: SZABÓ ZOLTÁN-DOKUMENTUMOK. *Új Forrás*, 2002/9.
- Szegedy-Maszák Aladár: AZ EMBER ÖSSZEL VISSZANÉZ. *Európa*, 1996. 101–103.
- Szegedy-Maszák Mihály: ILLYÉS ÉS A FRANCIA IRODALOM. In: AZ ÚJRAOLVASÁS KÉNYSZERE. *Kalligram*, Pozsony, 2011. 410–433.
- Szekfű Gyula: HÁROM NEMZEDÉK ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK. 3. kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [1934.]
- Szekfű Gyula: MESTEREMBEREK, IPARI MUNKÁSOK. A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA 1940 [1939]. 94–96.
- Szekfű Gyula: ÚR ÉS JOBBÁGY A TIZENHETEDIK SZÁZADBAN. In: PARASZTOK. Cserépfalvi, 1942. 97–99. Első közlés: Hóman Bálint–Sz. Gy.: MAGYAR TÖRTÉNET. III. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. 500–538.
- Szönyi Tamás: TITKOS ÍRÁS. ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLAT ÉS IRODALMI ÉLET, 1956–1990. I–II. köt. Noran Könyvesház, 2012.
- Vas István: AZUTÁN. I. Holnap Kiadó, 2003. 183–184.

Levelezés

- Kovács Imre levele New Yorkból Szabó Zoltánnak Londonba 1962. május 25-én (International Center for Social Research Inc. fejléces levélpapír – gépirat – OSZK Szabó Zoltán-levelezés 379. fond 422. őrzési egység).
- Szabó Zoltán levele Londonból Illyés Gyulának Oslóba 1964. június 6-án (Illyés Mária tulajdonában).
- Illyés Gyula autográf levele Oslóból Szabó Zoltánnak Londonba 1964. június 28-án (OSZK, Szabó Zoltán-levelezés 379. fond, 393. őrzési egység, 361–362. sz. levél).
- Illyés Gyula autográf levele Párizsból Szabó Zoltánnak Londonba 1967. november 28-án (OSZK – Szabó Zoltán levelezése 379. fond, 393. őrzési egység, 356–357. sz. levél).

Tóth Krisztina

INFERNO LETTERARIO,**avagy a költő Paul Virilio kíséretében alászáll***

Jaj, hol vagyok? Miféle helyre értem
 a kiberúron át? Miféle honba?
 S kik vagytok itt, várván, hogy elbeszéljem,
 mit láttam én, rímekben, mikrofonba?
 Az emberélet útjának felén
 szerintem túl, de legyünk optimisták,
 az igaz utat sehogy sem lelém,
 fogyókúráztam pedig, ahogy írták,
 de láttam, így se kerül el az aggkor,
 ezért egy decemberi szép napon
 azt gondoltam, hogy le van szarva akkor,
 mától a diétámat feladom,
 az emberélet útjának felén
 picivel túl, de ezt már említettem,
feketeerdő tortát ettem épp,
 és tűnődtem, hogy hol szilveszterezem,
 mikor az úron át a laptopomból
 elem úszott egy tar fejű alak,
 azt állítván, hogy küldték a pokolból
 csatolt fájlban, és szólt: szállj le magad!
 És mint ki tengerről jött sok veszéllyel
 s idézőjellel semmit sem dacolva,
 felbiztatott, hogy gyerünk, mondjam én el,
 mit láttam ott, a hálón vándorolva.
 Elindult, és én követtem nyomát.
 A formában, szólott, tiéd a döntés:
 ha megfontoltad, nyomd a tercinát.
 Elég idétlen lesz majd úgy, de Dantés.
 Te mesterem, parancsolóm, vezérem,
 világidőnek úrhajósa! Menjünk!
 Ha van szövegpokol, szálljunk egészen
 a legmélyére, mártózzunk meg együtt!
 S ő, mint tudásnak, szónak ura, mondta:
 jer és vegyítsük jelenbe a múltat,
 a kész szövegbe mondatként hatolva
 vendégszövegnek álcázzuk magunkat!

* A *Litera* felkérésére készült, az irodalmi portál előszilveszteri programjához, 2011-ben.

Így föl nem ismer minket nyelvi program.
 Ember, ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel,
 hogy a saját és más határa hol van!
 A tortát mindeközben én megettem,
 s a képernyőn át leszálltam a mélybe,
 mindig csak Viriliót követtem,
 ki odalent megtorpant, körbenézve
 a holt vidéken, s így szólt: meg se kérded,
 mily lelkeket látsz itten? Mért bolyongnak
 e késő órán, s vajh, miféle vétek
 lökte őket szélére e pokolnak?
 Ők a *sznobok*, kiknek nincs bűne semmi,
 felolvasásra járt mind, amíg élt,
 s most holt lélekként próbálja keresni
 a mosdót és a túlszűfolt büfét.
 Mentünk tovább, zordabb helyekre innen,
 a *Stex* sötét partjára érve el.
 Ott ő megállt, *innentől* semmit ingyen,
 honor plusz áfa, számlát ad, ha kell.
 Jövőre itt huszonhét százalék!
 És látta arcom, hogy mily kétkedő,
 s e hírt meghallván mily sápadt valék.
 Szerencsénkre átvitt egy könyvelő.
 A túlparton miazmás, vak homály volt,
 a sűrű füstben Díj városa állt.
 Minden *kurátor*, ki rossz művet pártolt,
 s mind, aki díjért eladta magát,
 itt lelt hazát, hol a lobogó lángot
 oklevelekkel szítják szakadatlan.
 Elhagyhatja-é bárki e világot,
 enged-e, kértem, bárkit még e katlan?
 Nincs erre mód, szólt gyászos képpel ő.
 Ki dicsőségre vágyott életében,
 dicsfény helyett fűrészi kéneső,
 míg le nem sül róla a földi érdem.
 Megtorpanánk ez üszkös démonok közt,
 de nem láhattuk őket, mert előlünk
 egyenkint mind elbútt a bástyafok közt,
 és a sok szikra már égette bőrünk.
 Egy szörnyeteg révén, ki *kritikusnak*
 mondá magát, egy újabb, nagy vízen
 evezünk át. Rossz szaga volt az úrnak.
 Rondábbat nem láttam még, azt hiszem.
 Mélyebb bűnökhöz értünk, nagy sötétbe.
 A lény mormolta, ki volt egykoron,

írónak indult, van három regénye,
 így ő is szépíró végső soron.
 A mocskos vízből sok társa figyelt.
 Ő itt a révész, nincs számára más, mint
 gyűlölni azt, ki jobbat írni mert,
 s átvinni őt, bár megfojtana bárkit.
 Míg a szakállal átvitt a csónak,
 láttam, kísérőm ajka hogy remeg,
 s könnye csordul a jó Viriliónak
 a *grafománok* földjét látva meg.
 Egymás műveit másolják szegények
 verejtékbűzben ülve hajnalig:
 hosszúversek, novellák és regények
 olvashatatlan kézíratait!
 Továbbhaladván az eleven holtak
 sikolya hallott. Fogta karomat
 a jó Virilio. Ők az *irigyek* voltak,
 kik társaságban szidtak másokat!
 S mi lelte őket? Mért e szörnyű orca,
 e fetrengő kín, kifordult szemek?
 Egymást idézik fejből, válaszolta,
 és aki téveszt, húzhat új nevet!
 Visszanéztem, szívemben szájalommal,
 s rögtön vagy három oldalt átugorva,
 megfogadván, hogy *ez* sem lesz öt oldal.
 Így jutottunk a legelső bugyorba,
 hátrahagyván az összes grafománt
 és társaságban másikat szidót,
 s a terjengő füstben árnyék gyanánt
 követtem én a jó Viriliót.
 Lucifer ült az izzó padlaton.
 Elkínzott írók jártak körbe-körbe:
 valami nagy gépet tolt mind vakon.
 Fénymásoló? – kérdém megrökönyödve,
 de kísérőm csak suttogott, dehogy,
 iratmegsemmisítő! S ha a földre
 időnként egy-egy árnyalak lerogy,
 Lucifer hegyes tollal ösztökéli,
 hogy csak haladjon, nyomja bűneit
 a gép szájába, aztán tűz emészti
 a csíkokat, hogy fojtó bűz kel itt.
 És kicsodák ők, kik ott hajladoznak
 a bűnösöket nógatva, szapulva?
 Ne félj, szólt Paul, ők szabadulnak holnap,
 számukra ez csak átmeneti munka,
 halálon túli gyors terápia.

Itt van Kafka, ki a műveit unta,
 s bűnét módja van itt megbánnia,
 és Bulgakov: jól elbántak szegénnyel!
 Most százezerszer ismételheti,
nem igaz, hogy a kézirat nem ég el,
 s itt van Beckett is, bár érdemei
 őt mentesítik. Az repíti át
 majd őt a mennybe, hogy öregkorában
 fejből tudta a Commediát.
 És a többiek? Csak úgy *általában*,
 akik Dantéről írtak valaha,
 konkrétan, aki a Literában,
 annak nem sül meg itt a valaga?
 De kísérőm azt válaszolta erre:
 miért akarnál messzebb látni pont ma,
 mint egyetlen szövegnek terjedelme?
 És így jutottunk ki a csillagokba.

Petrik Iván

MIND A KETTEN MÁSFELÉ NÉZTÜNK ÉPPEN

kusza elvetemültség a nyitva hagyott ajtó
 bicska az előszoba gyomrába és csomagolásából
 frissen kibontott tikkadt patakpart
 a halál jegyzőkönyvszerű délután az utcán
 megnyerő modorú és lankadatlan mint egy
 távoli jövőbe vesző évszám mert a ház
 amiben élek még csak terméketlen szándék
 meg nem született gyermekként
 magában hord keservesen
 elajándékozni nem tudom
 bár elvenni tőlem sem lehet

a magyarázat mindig csak egy szék és egy asztal
 ahonnan felállok vagy ahová leülök
 de mind a ketten másfelé néztünk éppen
 ahogyan más busz hozott ide
 és másik visz el a ferenciek terére
 a hazugság bármennyire is nem szeretném
 egy napernyő amelyiket tévedésből

esőben nyitnak ki
a vizionlátásra pedig egy pénznem
és sajnos nem lehet semmire átváltani
ha káromkodom az a nap másik neve
amit a falra akasztott füzetbe vissza-
visszaragaszt egy kéz

és túlsó partnak becéz
a huzat
ha az ágyam szélén mint egy hordár
óvatosan kiegyenesedik miután a nyitott
ajtón besomfordált

MIHEZKEZDÉS-NULLFOKOK

mihez kezdjek a szándékaiddal
a véletlenjeidben fázom
épp' rám illik ez a szépségeiddel bélelt
elnyűtt bunda
megvéd minden viszontagságtól
kíméletlenségedből a mínuszfokok
kigördülnek
mint egy hajnali járat a remíz elé és megkerülnek
hóízű selymes csókjaid ahogy
a csatában elveszett lovak
dideregve poroszkálnak
hazafelé

mihez kezdjek a véletlenjeitekkel
a szándékaitokban sem bíztok
üres metróalagutakkal összefércelt
városaitokban az orrvérzéssel is
megbékéltek öncsalások lepergett zománcát
remények hullavázát mint cukrot
összesepretek
és beleszórjátok a kávészínű éjszakába
majd felkavarja a lomha szél
az érzékek bedugult sugárútján
sárga fényű végállomásán
aki még él álom helyett
álmatlanságot remél

mihez kezdjek a szándékaimmal
a véletlenjeim jobban érdekelnek
bár megkülönböztetni őket
alig lehet
ha alkudozni kezdek magammal
mostanában gyakran engedek
így lesz egyre olcsóbb
lassan
mindenem egy kis műtét előtti drukk megvan még
száz peták egy mákszemnyi szerelmi kábulat megéri
ugyan a dupláját de ha valamit nem teszek meg
már nem kapok érte semmit
pedig ebből éltem eddig s az egyetlen dolog
amitől szívesen megválnék
hogy mindent tudok magamról
nem találhat másik gazdát
így válok önmagam előtt
jól ismert
idegenné

FOLYOSÓNYI

Csalódottan javítanak át egy ismeretlen nevet
az enyémmre, s kérdik, hol vagyok. Pedig tudják,
hogy *ebbe* a langyosradiátor-végtelenbe vetve, amit
egy másik helyett ki-tudja-miért
utalványoztak nekem. Mindegy.
Nem kutatom tovább szűkös határait
a folyosónyi univerzumnak. Nincs tovább,
tehát az „eddig” feltartóztathatatlan. S ablakai fényesebbek,
mint párás szándékaim, melyekkel lemondok
fagyott buckáiról a kinti útnak. Csak a veszély sodor felé.
Mintha évszakok bomlását szó szerint
értelmezve, a tócsás tetőről romlott szenvedéllyel
zuhannék. Így hajt, hajt mindig tovább, míg a
túl sokat késő óra a mozdulatlan szív friss törése partján
megáll. Tévedés persze minden, ami végzetes. Mint rejtélyes
regénykezdetekben a túl korán leölt hősszerelmes.

Józsa Márta

A MANGÁLOK FÖLDJÉN

Egy regényrészlet lekerekítése

I

„Szébb az az arc, amelyen valami anyajegy van.”
(Seneca Ovidiusról)

Zavaros, nehezen megközelíthető, kezdetben kicsit riasztó, később valamelyest megnyugtató környezetben fekszik a mangálok városa. Ki- és megkerülhetetlen. A görögök alapították a rómaiaknak ajándékba, legyen majd hová számúzniük a költőiket. Olyan teret alakítottak ki, ahonnan hasztalan könyörögné vissza magát egy-egy kegyvesztett, így meg sem próbálja. Helyet kaptak, mely beszippant. A száműzetés pusztán hazámtól s szeretteimtől fosztott meg, szokta mondogatni Völgyi Dregán, magamtól, a költészettől soha. És tulajdonképpen Mordizom királylánytól sem, de ezt nem lesz könnyű bizonyítani. Néha el is bizonytalanodik, a bizonytalanság megviseli, mint a jeges szél. Sovány tehénnékel együtt bámulja a jégtáblás tengert. Január hatodikát írnak éppen, vízkereszt. Ezen a napon is szülehettem volna, ide ez illenék, a víz, az én keresztem. Mormolja, joga a mormoláshoz még akad. Vagy mormolja neki a víz, a mangál tenger. Egy másik tenger volt a szeme előtt, tengerparti fiú volt, olyan tenger partján született, ahol a homokpartot sohasem fedte hó, partján sziklák nőttek, s nem kukorica, kalózkodók támadtak, s nem skorbut, pellagra, mint az itteni, napszám puliszkát majszoló parasztokat.

Az a tenger rendszerint már márciusban meleg volt, és éppenséggel novemberben sem volt törvénszerű, hogy kivetette volna magából az úszkáló különcöt. Különc volt csak, nem lázadó, holott második fia volt apjának. Fényes közhivatal állt volna előtte Rómában, s ha azt a lehetőséget hamar el is baszarintotta, mehetett volna még törvénszéki gyakornoknak Athénba. Vagy bárhová, ami nem provincia. Vagy legalább nem az. Ám a szónoklattan s a hatalmasokhoz való hűség nem volt ínyére, még ha a hivatal csábítására jóízűen gondolt is olykor. Mert van annak csábítása, ha tagadjuk is. Mi lesz így velem – morfondírozott gyakorta –, testben gyenge, lélekben alkalmatlan vagyok arra, amire szántak. Jókor jut eszembe – folytatta később –, a mangálok magányos földjére, jéggel torlaszolt öbleire, a gyanakvó idegenek ridegségére, hát erre, erre vajon alkalmas vagyok? Itt a tenger fölött kel fel a nap, ahol nyugodnia kellene. Csoda-e, ha nyugtalan vagyok. És bágyadt, mindig csak bágyadt, egy egész nyár nehezen begyűjtött melegét az első pillanatban fújja ki csontjaimból az őszi pontusi szél. Egyedül vagyok, és túl régen magyarázom magamnak, hogy mit is nyertem ezzel.

A száműzetésre való alkalmasságát, a döntés helyénvalóságát s más, nehezen megválaszolható kérdéseket firtató leveleinek zömét Völgyi Dregán Apgárhoz írta. Kérdezte tőle, hogy így-e s amúgy-e, felosztotta, árnyalta, fej- és lábjegyzetekkel ellátta, húzta, bővítette, majd újra meghúzta sokszorosan átgondolt mondatait. Az ember mégiscsak az ellenségének írja a legjobb leveleit. A kockázat miatt is, meg az elégtétel miatt is: Völgyi Dregán őszintén hitt a győztesek elkerülhetetlen és kibírhatatlan lelkiismeretfurdalásában, legátéltebb pillanataiban gyötrődve sajnálta Apgárt, elképzelte, mily gyötrődve s önmarcangolva gondol órá a langyos jadrán zeffrek mellett a fiú, akinek,

fogalmazzunk kíméletesen, kitért az útból. Megosztjuk egymás közt a jövőt s a múltat, legyintett nagyvonalúan a búcsúzáskor, a múlt minden bizonyosságával az enyém marad, tiétek legyen a jövő, melyben nem falunk többé együtt pacsirtanyelvet, s hasonlóképpen nem lesz közös részegségünk, kortyoljátok nélkülem a mézes borokat. Jól hangzott, az egészből egy szó volt igaz, azóta is minden pillanatban várja, hogy egyszer Apgár előlép valahonnan, ráteszi a kezét szélfúttá vállára, és hazavezeti. Erről persze sohasem írna a levelekben, melyekben döntésének hasznát, mi több, természetszerűségét ecseteli. Arról nem is beszélve, hogy ezeket a leveleket milyen jó érzés elküldetlenül összetépni – vallja meg Mordizom királylánynak. A lánynak írott leveleket legalább nem aprítja miszlikbe, valaki egyszer még megtalálhatja, meg is fogja, az ilyesmi nem vész el.

Az a huncut szőke bor módfelett hiányzik a mangálok távoli földjén, nem tudja megszokni az árnyalatnyit kesernyés, mézgás pirosat. Apgár is hiányzik persze. Annyira hiányzik, hogy hirtelen előregedett, mint akit megfosztottak az ellenségétől. No és mi van, ha öregnek érzi magát, az csak nem bűn tán. Idővel minden hajdan kihörpintett pohárnak újra megkerül a jelentősége. Az arcunkért egy időn túl felelősek vagyunk ugyan, az ízlelőbimbóinkért azonban soha. Mert mi is a haza? Mi lenne, házikoszt. Hol az a római, aki megtilthatja azt nekem, hogy a házikosztról álmodozzam a mangálok zord, homokkal felkavart, kékesszürke vizének partján. Apgár úgy számolt le velem, hogy tudta, én is ezt teszem vele. Apgár azért maradhatott Apgár, mert engem száműzött, gondolta némileg igazságtalanul, de logikusan. Elvégre ki vitathatná el zsarnoktól a zsarnokságot fenntartó hírnevet.

Mordizom királylány letépi magáról a szandált, dörzsöli talpát az idegen homok. Máris mások a neszek, hosszú utat tett meg idáig, és mindvégig fülelni kényszerült. Nehéz, ám hálás dolog Rómától távol lenni, mondta. Elvben semmi keresnivalója nincs egy olyan tenger partján, ahová képesek voltak magányba küldeni egy költőt. Az ő költőjét, hogy éljen ezután nélküle. Hetekig utazott, ismerősökre nem lelt, nehezen oldódott, mint aki régóta nem használta az anyanyelvét. Sohasem derült ki, hogy tényleg ilyennek képzelte-e a mangálok földjét, igaz, nem is a képzelet ellenőrzése végett tette meg az utat. Ördög tudja, visszamegy-e valaha. Kizárólag a magányra lehet ilyenkor gondolni. A magányt Mordizom királylány választotta magának, és éppen annyira ragaszkodott hozzá, mint Völgyi Dregánhoz. És megkaptam, meg én, gondolta elégedetten, ha valahova, ide valóban bejött velem együtt a magány. Meg akarok szabadulni tőle, mondja félhangosan, nem tudni, kire gondol. Halk és provokatív meztláb, keresi Völgyi Dregánt. Idetalálnia könnyű volt, megtalálnia nehéz, már egészen beleillett a tájba, mint a távírópózna vagy a gazdátlan parlagon megtelepült kukorica. Tengeriföldek lepik el a tenger partját, ott legelget a tengerparti tehén, mint egy száműzött római. Lassan megmérgeződik a szárkúpok alatt, nyalogatja a kénes sót, issza a sós vizet, fetreng a sós mocsárban. A tengernél is jóval sósabb tavak vannak arrafelé, szintűgy sós, fekete iszappal, csaknem mindenki abba burkolózva jár föl s alá. Csak a mangálok nem. Ők hidegvérrel szemlélik a bűdös fekete sártól ízületeik nyikorgásának megszüntét remélő idegeneket. Ahogy a hegyvidéki parasztok szokták elnéző fejingatással elnézni, amint lelkes hátizsákosok a túrafelszereléshez járó vesszőkosárba összegyűjtik az őzláb-gombákat, amelyeket ők a maguk rendje szerint az út szélére rúgnak, persze nem tudják, hogy az idegenek nemcsak a csiperkét meg a szegfűgombát, hanem az őzlábat, néhol még az árvégű fülökét vagy az ártéri erdők fatörzsein sárgálló gévagombát is megesszik. Az idegenek másutt laknak, vagyis másutt vannak otthon is, próbálta azonos kalap alá venni Völgyi Dregán a tengerparti kukoricásra, a bűzös, sós iszap, továbbá a távoli, halott vulkánok odvaiból szivárgó kéngőzők és a kárpáti gombapopuláció iránt

hasonló lelkesedést mutató utazókat. Akik egyenesen mindenhatónak tekintik a mangál iszapot, magukra kenik, mintha csak szercesnenek akarnák látni magukat, s messzi földön telekürtölik azután a kocsmákat azzal, hogy így s úgy, nemcsak hogy a csúz kiállt a lábukból, s hogy még azután is őrizték a csontjaik a nyár melegét, hogy a köröm-ágyukból végre elkopott az olajos iszap feketéje, hanem még az asszonyok gyorsabban fogantak egy-egy iszapban eltöltött nyár után. A fekete sár húzta össze a bőrt, tépte a szőrt, ahogy száradt a napon, aztán felhólyagosodott, majd pikkelyesen, mint pancser szobafestő által kikevert falfesték kezdett leesni előbb a végtagokról, később a hasról, azután a hát következett. Legvégül az arcok fehérlettek vagy inkább vörösödtek elő. Az iszap alatt nagyon is le lehetett égni, mégis, a megkínzott és a kúra után napokig kénközsagú testek éjszakánként rendszeren behúztak a gyerekcsinálásba. Mászor meg sem várják a hágással az estét, a kukoricásban elbújva nagyokat csattan-cuppan testükön az iszap, a kitartóbbja hátán akár páncéllá is szárad, mire a gyerek megfog. A kukoricalevelek felsértik a bőrt, az iszap belegyógyul, sötéten, mint az indigó. Az idegenek tetováltak lesznek, sokáig látszik majd rajtuk, hogy a kukoricásban csináltak gyereket. A mangálok sosem beszélnek erről, a gyerekcsinálók nem az első idegenek, akik jól érzik magukat a földjeiken. Az ilyenekről pedig jobb nem is beszélni. Úgy látszik, a szulfur a kellemes emberi trágya képében jelentkezik mifelénk, elménkedett Völgyi Dregán, észre sem véve, hogy már magáénak nevezi ezt a minden illatában oly idegen vidéket, ahol a mangálok oly undorodva kerülgetik a kénes szagáról ismeretes idegent. Épp mint a mofettákban, szólalt meg Mordizom királylányban a kénbűzben fogant lokálpatrióta. Szülőföldjén, a Kárpátok keleti láncának egykori vulkanikus csúcsainak oldalán kénesen gőzölgő gödreihez járnak a gyermekáldásért fohászkozó fiatal asszonyok, s a derekukat tapogató vének is, összeérnek lassan kis és nagy bajok, kinek ezért, kinek azért szagot, bűzölgő mocsarak és bűzölgő, gőzölgő hegyoldalak segítenek rajtuk.

Minden vidéknek megvan a maga kénköve.

Olyan a mangál iszap, mint a székely mofetta. A tengerparti röghegyek emlékezetének lassú, üledékes pöfögése és a kihunyt vulkánok gőze végül ugyanazt a célt szolgálja, egyik is, másik is ír a meddőségre, szaguktól megbokrosodnak a hímek, nedves, tápdús nyálkát termelnek az asszonyok. Emitt sorvad a búza a szikes parton, alig jut legelni-való a tehénnek, s az a néhány halszagú disznó is ugyanarra a csenevész kukoricás termésére szorul, amiből a parasztoknak sem jut sohasem bőségesen. Amott pedig, fent a hegyen óvatlanul a mofetták fölé szálló madarak tetemei jelzik messziről, merre van a csodatévő hely. Nincs dögszag; a kén az embert termékkennyé, a hullát időtállóvá teszi.

II

„– *Látja, hogy milyenek az örmények is!*”
(Kardos G. György: AVRAHAM BOGATIR HÉT NAPJA)

Mordizom királylány vásárolt egy kanna igazi, fölözetlen, jó zsíros tejet, Völgyi Dregánnal kétfelől fogták a fülét, úgy sem volt könnyű hazacipelni. Felforraltta előbb a felét, majd hagyta langyosra kihűlni, utána keverte hozzá a másik felét, a nyersét. Uborkás borkánokba töltötte a masszát, gézzel lefedte, úgy hagyta érni, persze naponta fakanállal megkevergette. Ha savó jött fel a tetejére, azt letöltötte volt mindig, s tette ezt mindaddig, míg három hét után próbát nem főzött: ujjnyit forralt egy kis edényben a tejből, s ha az nem ment össze, hanem szép sima s citromszagú volt, kapta magát, s kiment a

kertbe, fogott egy kaszát, azonmód lekaszált körülbelül három kiló petrezselyemzöldet, szedett hozzá egy csokornyai csombort meg egy összmarék zellerzöldjét. Megmosta, majd felaprította a sok petrezselymet, csombort, zellert, belefőzte az érlelt tejbe, az előzőleg összekötött csomborcokrot a végén kidobta belőle, ahogy kell, addig kavargatta, míg az egész olyan sűrű nem lett, mint a szilvalekvár. A harmadik kora őszi hétvégén hagyta végül kihűlni a masszát. Diónyi kúpokat formázott belőle, a siritődeszkán szárogatta őket, gézzel lefedte, naponta forgatta. Csak ennyit kellett a téltre készülődni, s így mindig volt churut elég, amit az ádzsáburba reszeljenek. Az ángádsz örményül fület jelent.

Ünnepi lakomában húsos derelyét főzött a zsíros kappanlevesbe, reszelt churuttal, s bőségesen fűszerezte tejföllel. Csak ünnepnapokon, hangsúlyozta Völgyi Dregán, de Mordizom királylány szerint maradék húslevesbe is jó a churut, ünnepélyes étel lesz, az örményekre igazán ráfér néha egy rendes kis ünnepélyesség soron kívül is. Hát nem ünnep volt, emlékeztette, pusztá léte okán Kabdebó, a pék, aki olyan fonott perecet s kalácsot tolt reggelről reggelre a kordéján, amihez csak a sábatkór kóstolt barchesz volt fogható? Na ugye. Nap mint nap otthonossá kell főznöm ezt a satnya, kénes mangál világot.

Mordizom királylány másszor vett egy kasztról vaját, habosra keverte nyolc tojás sárgájával, kelesztette, dagasztotta, fonta, kente, végül egy mélyedést nyomott a nyers kalács közepébe a hüvelykujjával. Egy köldököt. Mordizom királylány uja őseire, a kannibálokra emlékezett ilyen kalácsos ünnepekkor. Azokra, akik elvégezték a munkát, amely nélkül aligha maradhattak volna életben: a táplálkozást és a hullák eltakarítását egyszerre. Ezt a munkát most sakálok, keselyűk, krematóriumok és persze hangyák, férgek, mikrobák végzik, akiknek emlékét még egy kalácsban sem örökítik meg.

A mangálok enyhén erjedt, zavaros színű, édeskés búzaitalt isznak a piacon az ünnepeik másnapján. Görögkeleti szertartású, hitű keresztények éppúgy, mint az igaz hittel járó alkoholabsztinenciát régen elvesztett törökök, tatárok és más muzulmán népség gyógyítják ott a másnapot. Mióta Mordizom királylány megjött, Völgyi Dregán néha elhagyja száműzetése helyét, elsétálgatnak együtt a mangál provinciában, e sok letűnt birodalom perifériáján. Ilyenkor betérnek a piac melletti szegényes kis dzsámba, ahol egy fiatal tatár tanítónő oktatja a koránt török, tatár és cigány gyerekeknek. Ilyenkor boldog, hogy olyasvalaki is betéved a kis templomába, akit nem csak az érdekel, hogy hol látható a próféta szakállá, hanem aki arról is tünődik, hogyan lehet egy dzsámiban legalább néhány percre magánnyá változni. A mangálok ez nemigen érdeklí, ők a maguk szokott módján feledkeztek meg nemcsak a rómaiakról, hanem arról is, hogy pár évtizeddel korábban még zengett odafenn a műezzin. Akkor voltak rómaiak, most nincsenek, régebben szólt a műezzin, most rendszerint hallgat – mondogatták vállvonogatva. A mangálok feledékeny népség, vette enyhe fintorral tudomásul Mordizom királylány az esetet. Olyan hosszú utat tett meg idáig, hogy már könnyű volt tudomást vennie. A dzsámi a tengerre néz, a tenger Krímre, a tatár tanítónő nem néz Krím felé, mert nincs ott mit látnia. Ezt a nagypjától tanulta; az öreg hajón érkezett a mangálok földjére, és sohasem nézett visszafelé. Nem nézte meg soha többé a tengert, pedig kelet felé imádkozott.

III

Janjetina partjain nincs kukoricás, hegyek vannak körülötte. Janjetina a tenger partján áldozott kőszáli kecskék és gypjas bárányok földje. A hegyek azért állnak ott, hogy legyen honnan célozni.

Egy középkorú házaspáré volt a kocsmá, nem látszott rajtuk, hogy már unokájuk is van, pedig volt, nem is olyan kicsi. A ripityára lőtt tengerparti üdülőhely szélén futó országúton állt a bódé, a néhány asztal meg a sütőde, szemben a benzinkúttal. Mordizom királylány már régóta leste, mikor ehét végre a nyárson piruló bárányhúsból, még sohasem evett olyat, egyébként jóval finomabbra számított, talán azért, mert a vadabb, zamatosabb húsú rackajuh szopósbarányát ette gyerekkori húsvéteken, nem az elsősorban a gyapjáért tenyésztett faggyasabb, szíjasabb merinóiét. Egyedül volt, Völgyi Dregán nem eszik birkaféléket. Egy kis lugásban szolgálta fel a gazdasszony a sültet, a kerítés jelképesen bár, de mégiscsak elválasztotta a falatozókat a zsúfolt országút zajától-bűzétől meg a benzinkúttól, melyen éjjel-nappal tízpercenként megcsörrent valami, talán egy soha föl nem vett telefonkészüléket hívtak egy kilótt szállodából. Míg sültet, salátát, pálinkát adott az asszony, az ember hátrament a sufniába, és előre, az országút poros széléig előretolt egy hatalmas gyerekkocsit, benne egy kifordult lábú, nyálát csorgató, nyolcévesforma, üvöltő gyerekekkel. A szomszéd asztalnál Apgár ebédelt, nem odanézni nehéz volt, odanézni még nehezebb: ő kapta meg a bárány fejét, a bárány minduntalan odanézett Mordizom királylányra. Apgár szép lassan körbefalatozta a szemét, gondosan lekapirgáltak minden értékelhető falatot a koponyájáról. A fegyverét az asztal mellé támasztotta, néha oda-odakapott, néha az övéhez, elfelejtette, hogy gránátot már nem visel. A gyerek közben üvöltött.

A nyolcévesforma, idióta és béna kisgyerek annyira ordított az országúton, hogy tőle húsz-harminc centiméterre elviharzó teherautók zaját is alig lehetett hallani, s közben lassan belepte a közlekedés által felvert por. A háború után úgy-ahogy összetákolt, a belövések helyét azért még őrző kocsmá vendégei feszülten és csendesen csipegettek a rekkenő dalmát nyárban, néha fel-felkémleltek a hegykoszorúra, ahonnan a gránátok érkeztek, persze az már régen volt, az egy régi nyár, másik történet. A gyerekkocsi ugyanott állt, nem tudni, melyik hegyoldalról csapódott be a gránát, nyilván véletlenül. Nem valószínű, hogy a kocsmárosék fiára meg a menyére vadásztak volna, éppen csak így esett. A kocsmárosék, a nő meg a férfi is merev arccal tettek-vettek, néha hoztak még egy palack bort, még egy szelet kenyeret, mutogatni kellett, hogy mi kéne, az üvöltéstől hallani sem lehetett semmit. Valahogy mégiscsak meggondolták magukat, vagy talán egyszerűen csak eljött az az idő, amikor már nem az útszélen szokták tartani a gyereket, ki tudja, mindenesetre ugyanolyan rezzenéstelen arccal és kifejezéstelen tekintettel, ahogy addig is léteztek, betolták a kocsit gyerekestül a lugasba. Aki harsányan folytatta az üvöltést, benzinfüstös, országútporos arcán folyt a takonnyal kevert könny, bele a fekete, kitöredezett fogakkal teli szájába. A vendégek – nem voltak sokan – halkan ettek tovább, próbálgatták, meddig lehet elvonatkoztatni egy üvöltő élőhalottól, akitől, vélhetően éppen a korai halálos ítélet miatt, mindenki rettegett és undorodott. Végül adtak neki a nagyszülők egy hatalmas, faggyas, tocsogó, csupasz, hús nélküli, lefejtett báránycsontot, combcsont lehetett, a gyerek azt rágcsálta, és ugyanúgy üvöltött. Az üvöltés csendje beledöngölődött a terasz közönségébe, a helyzetet nyilvánvalóan ismerő Apgár éppoly tanácstalan lehetett, mint a távolból érkezett Mordizom királylány, aki elhatározta, hogy megvizsgálja a gyereket.

Nézni kezdte először a csúnya és szenvedő szemét a rikoltozónak, biztos volt benne, hogy valamivel csak magára tudja irányítani a figyelmet. Lassan és halkan kezdett el beszélni hozzá, meggyőződve róla, hogy a nyelv nem akadály, a gyerekhez elvégre egészen biztosan nem szólt még senki kedvesen, akkor is meg kell értenie engem, gondolta magában, ha nincs benne semmi emberi érzés. Mondogatta lassan, hogy ne szenvedj, te kis cica, csak egy percre figyelj rám, most olyasmit kapsz tőlem, amit máskor mástól

sohasem, a gyerek csak szorította a báránylábszárat, és üvöltött. A babakocsit kezdte el tologatni Mordizom királyné föl s alá, simogatta kétségbeesetten a senki által nem vállalt, zsírban és takonyban úszó groteszk kis fejet, egy reménytelen háború vakarcsnyi maradékát. Idegesítette, úszta, és undorodott tőle. Hány évembe tellene, gondolta meggyőződés nélkül, míg egyszer elmosolyodna, mégis mennyit kellene befektetnem ebbe az érzelmi kísérletbe.

Farkas Arnold Levente

TÖRTÉNET

Ezt a történetet, amit
elmondok, még nem mondtam el
soha senkinek. Most mégis
olyan, mintha már elmondtam

volna. Gyermekkoromban volt
egy barátom. Lacinak hívták.
Egy házban laktunk, mi
a másodikon, Laciék pedig

a harmadikon. Osztálytársak
voltunk. Minden reggel elkéztünk
az iskolából. Aztán

én Szobra kerültem. Váltottunk
néhány levelet. Amikor meghalt,
nem mentem el a temetésére.

OLYAN ROSSZ

A kamionos olyan rossz
ember, hogy a felesége
örökké a templomban van,
imádkozik érte, hogy jó

ember legyen, de a pap meg
olyan rossz ember, hogy az asszony
örökké kocsmába jár, mert
pálinka nélkül nem lehet

kibírni mellette. A pap
a Bibliával vigasztalja
a kamionos feleségét,

a kamionos pedig konyakot
fizet a papnénak. Így rakják
össze, amit az élet szétszedett.

CSAK KEVESEN

A hideg miatt csak kevesen
mentek el, de a pap jól beszélt,
pedig nem szokott, állítólag
a néne minden temetésre

eljár, szegény, neki már úgyis
mindegy, persze. Amíg a kutya
élt, a fekete ördög, addig
legalább szuszogott mellette

valami élőlény, de aztán
ősszel el kellett altatni, mert
kárt tett a csirkékben. Azóta

csöndes a ház és az udvar. Nem
lehet könnyű egyedül élni.
Annál csak meghalni nehezebb.

Balaskó Ákos

A CSÓNAK

Régen, még azelőtt, hogyha elestem,
ő jött, felvett. A nyakán
összevegyült a föld, az izzadság,
meg az épp aznapi hal szaga.
Könnyű volt a sebet elhanyagolni még.

Később még nevetett,
„itt van a mondd, hol is, mondd már!
Nyelvhegyen ül, azt akarom mondani...
Nézd hát, hogy van ez itt, jé, fura szó, nahát.”
Aztán már csak mi neveltünk, az öreg ilyen.

Lassan hobbijai elmaradoztak.
A rejtvénylapja se járt már –
minek is. Kudarccal postán.
Sok kidobott bot, horog és zsinór,
csónakján kifakult minta maradt a 8.

Nem szóltunk, vele némulni el
egyszerűbb volt, kérdezni
a meglét kézjele lett csupán.
Ült és vízbe merült. Mélyre le,
homlok és nyakszirt
zátonya mentén, tehetetlenül.
És mi vízszinen – árboca facsonkjai.

Utoljára mikor láttam a kórházban,
kedden, összekevert engem apámmal.
Mért nem gyógyul a kor
pont ugyanúgy, mint egy
lehorzsolts gyerektérd.

PARANOIA

Volt egyfajta átmenet. Átbillenés.
Egy hegyére állított kapszula.
Utána minden olyan gyorsan történt.

Bizonytalan, és kimondott volt,
jelentéktelen, mint egy tegnapi újság.
Állt a szoba közepén,
panaszkodott, hogy a hang,
rágta a kérges bőrt az ujjbegyén,
feszült várakozással,
szemek alatti sötét vonalakkal,
a felriadások féknyomai.

Elolvastuk szóról szóra,
hogy mi minden lehet következmény és ok.
Hogy terhes nők, hogy vezetés.
Torokfájásig hallgattunk.
Rádiót kapcsoltam inkább,
muzáj feloldani a kényszer csendjét.
Személyes tünetek latin névvel.
Megnyugtató, hogy többé nem privát,
ijesztő, hogy latin.
Szedni kezdte, 2x1
reggel este – zárőjelezte napjait.
Két-három nap múlva
az arca elmosott pohár lett,
azután tiszta ágynemű.

És egyik nap, mikor a szemetet
vitte le, szembejött vele a lépcsőn.
Köszönt, megemelte kalapját.
Az arcot soha, a hangot azonnal.
És tudta, olyan ösztönösen és csalhatatlanul,
mint egy védekező reflexmozdulat.

Miklya Zsolt

FÉLTÉKENY LENNÉK

Még nem fogtuk egymás kezét,
nem volt rá szükség.
A beszélgetés volt a lényeg.
*Kérve kérlek titeket,
Jeruzsálem lányai,
a gazellákra és a mező szarvasaira:
Ne keltsétek, ne ébresszétek föl
a szerelmet, amíg nem akarja!*
És ha akarja?
Mi van, amikor már akarja?
Felkészültél arra, Jeruzsálem leánya,
amikor szökellve megérkezik
a halmokon keresztül, és kopogtat?
Amikor felém fordultál és én
megmutattam a hajtogatott pókot,
amit a felvételi elbeszélgetésre

mintegy kreatív hajlamaimat
 bizonyítandó magammal vittem,
 ugyanazzal a mozdulattal,
 amivel azóta is minden alkalommal
 megnyílsz, én is, mintegy magától
 értetődően fordultam feléd.
 Hogy ilyen előtte nem volt,
 és azóta sem, csak veled,
 az hosszú folyamat eredménye,
 de tudod, nem az eredmény számít.
 Az eredő inkább. Mikor a kapcsolat
 létrejön, és *akarja*, hogy legyen.

Tapintani, érzékelni akartuk egymást.
 Oralizálni, mint a gyerek.
 A beszélgetés sem más,
 mint a számomra létezel,
 szájammal ismerlek,
 megízlelem a lényedet,
 mert jó, jó veled nagyon.
 Azóta megfogom a kezed,
 kézen fogva sétálunk,
 nem is tudom, mit tennék e nélkül,
 a tenyér, az ujjbegyek ismerete nélkül.
 Féltekeny lennék, nyilván.
 A féltekenység gyökere itt van:
 amikor nem érintelek meg,
 és már nem ismerlek úgy,
 hogy e nélkül is tudjam,
 milyen jó nekem.

Igen, a napi rutin, a mozdulatok
 megszokott egymásutánja,
 amit felpörget a megélhetési kényszer,
 Chaplin kezében a csavarkulcs,
 ott is jár, ahol nem kéne, ott is csavar,
 ahol csak érinteni lenne szabad.
 És nem teheted le, csak járnak
 a fejedben, tekerednek a szavak,
 csavart csavarra halmoz az információcsere.
Tekeredik a kígyó, rétes akar lenni,
 fogtuk egymás kezét a gyerekekkel,
 a játszóteret bejáró laza lánc
 csigavonalban összezsavarodó
 szoros alakzat akart lenni,
 egymásba feledkezni egy pillanatra,
 s amikor már szorult, a rétes,
 pánikreakció helyett váltott a dal,

*tekeredik a rétes, kígyó akar lenni.
A féltékenység gyökere itt van,
kígyó akar lenni, bejárni újra,
laza kötelékben, a tágabb teret.*

Pirult a szívünk és az arcunk.
Nem tekintettük zsákmánynak egymást.
Egymás mellé szegődtünk, csak úgy.
Szegődj ma mellém.
Fogd meg a kezem.
Nem, ne fogd meg.
Csak mondj valamit.
Hallgass. Hallgass meg.
Felelj. Kérdezz. Közölj.
Nem, ne közölj,
csak mondj valamit.
Csak úgy.
Elegem van az információkból.
Elég, ha ismersz.
Ne akarj velem, csak lenni.
Nem lenni ráérünk még,
Jeruzsálem leánya.

Márkus György

A PÉNZ ÉS A KÖNYV: KANT ÉS A NÉMET FELVILÁGOSODÁS VÁLSÁGA (II)

Erdélyi Ágnes fordítása

A női nem elsődleges, természetes célja a fajfenntartás, s az ezzel járó fájdalom és kockázat az aggodalmat és féltékenységet teszi a nő meghatározó érzésévé, akik ezért függő lények, rászorulnak a férfiak védelmére. Ez alapvetően megszabja megismerésük és érdeklődésük irányát. Míg ugyanis az értelem működésének köre a két nemnél egyforma, a „*nő nagy tudománya sokkal inkább az ember és az emberek között a férfi. Bölcselete nem okoskodás, hanem érzés*”.⁴⁷ A nő nevelésének ezért alapvetően gyakorlati dolgokra kell irányulnia. A fáradalmas tanulás és az absztrakt spekuláció valójában nem csupán idegen a nőktől, hanem emiatt „*nemük tulajdonképpeni erényei megsemmisülnek*”.⁴⁸ És Kant gúnyolódik a „tudós” nőknön, akik azért igyekeznek elmélyülten és eredetien gondolkodni, hogy ezzel pótolják hiányzó bájukat. „*Ami a tudós nőket illeti, nekik arra szolgálnak*

a könyvek, amire az órájuk is, hogy viseljék, és így mások megbámulhassák, mijük van, még ha rendszerint áll is, és nincs a Naphoz igazítva.”⁴⁹

A második példa Kant késői könyve, A FAKULTÁSOK VITÁJA (1798), melyben kifejezetten és radikálisan korlátozza az eszmék közvetítő közegeként felfogott könyveknek mind az elérni szándékozott, mind pedig a tényleges közönségét. Igaz, ebben a műben Kant a szó szűkebb, szigorú értelmében vett tudósok: az egyetemek különböző fakultásainak tagjai, különösen a filozófusok tevékenységével és elérni szándékozott közönségével foglalkozik. A filozófia „az igazság nyilvános bemutatására”,⁵⁰ a gondolatok igazságának szabad megvitatására törekszik. A „magasabb fakultások” – a teológiai, jogi és orvosi fakultás – tagjait „a tudományosság hivatalnokainak vagy iparosainak” (*Geschäftsleute oder Werkkundige der Gelehrsamkeit*)⁵¹ nevezi – ők a kormány eszközei, akik szigorú ellenőrzés alatt állnak. Közvetlenül fordulnak a néphez vagy legalább a polgárok közösségének bizonyos csoportjaihoz, hogy biztosítsák a kormány tartós befolyását – könyveik csupán e célt szolgáló ideiglenes tanmódszerek.⁵² Működésük azt példázza, amit Kant a felvilágosodásesszéiben paradox – vagy, ahogy mások mondanák: szubverzív – módon az ész magánhasználatának nevez.

Hivatali tisztségükön és funkciójukon kívül, mint az egész közösség polgárainak, ugyanezen személyeknek természetesen joguk van ahhoz (és végső soron morális kötelességük is), hogy szóhoz juttassák saját eszük független, nyilvános használatát, melynek akadálytalanak és szabadnak kell lennie, mert e nélkül nem lehetséges a felvilágosodás előrehaladása. A filozófusok esetében azonban ez nem csupán egy egyetemesen érvényes jognak a gyakorlása (vagy legalábbis egy olyan jogé, melynek egyetemesen érvényesnek kellene lennie), hanem hivatásukból adódó kötelességük és feladatuk a (praktikus és teoretikus) eszmék igazságának kutatása és megvitatása. Filozófusnak lenni és méltónak lenni e névre annyit tesz, mint hangot adni az ész nyilvános használatának.

Ámde kikhez fordul ez a hang – kik alkotják elérni szándékozott és a valóságos közönségét? A FAKULTÁSOK VITÁJA egyértelmű választ ad erre a kérdésre. Címzettjei nem a polgárok társadalmának tagjai általában, hanem a „tudós társaloméi”, érte ezen elsősorban a három „magasabb” fakultás tagjait, de közéjük tartoznak egyéb literátorok és talán műkedvelők is. Az teljesen világos, hogy *nem* a széles értelemben vett publikumhoz, a „néphez” (*Volk*) fordul. A nép ugyanis általában nem képes racionálisan gondolkodni, *idiótákból áll.*⁵³ A nép „persze annak hódol a leginkább, ami őt a legkevésbé kényszeríti erőfeszítésre és saját eszének használatára, és kötelességeit hajlamaival a leginkább megférti engedi...”⁵⁴ Nem olvas, és soha nem értené meg a filozófusok írásait, az ész nyilvános használatának hangját. Az tehát, hogy a magunk fejével gondolkodjunk, olyan feladatnak látszik, amely a nagy többség számára – legalábbis, amíg a jelenről van szó – nemcsak teljesíthetetlen, de még csak fel sem fogható. Ám akkor mi marad a felvilágosodás tervéből?

Van válasz erre a kérdésre Kantnál, de bizonyos értelemben – mai perspektívából tekintve – talán ez a leghangolóbb. Néhány késői írásában ugyanis kifejezetten arra mutat rá, hogy az ész autonóm hangjának igazi és végső címzettje, illetve közönsége nem más, mint a fennálló politikai hatalom, a kormány. A filozófusok, írja A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-ban, „szavukat nem a néphez intézik bizalmasan (hisz az alig vagy egyáltalán nem vesz tudomást az írásaikról), hanem az államhoz, és pedig hódolattal...”⁵⁵ Ezt az elképzelést még világosabban és nyomatékosabban megfogalmazza Az ÖRÖK BÉKÉRŐL (1795) híres „titkos cikkelyében”. Itt Kant úgy mutatja be az ész nyilvános használatának szabadságát (a fi-

lozófusok részéről), mint valamiféle trükköt, amely lehetővé teszi a kormány számára, hogy „*leckét*” vegyen tőlük a követendő magatartás kérdésében, anélkül, hogy aggályossá válna méltóságára nézvést, és kisebbítené a tekintélyét, ha azzal együtt, hogy a „*legnagyobb bölcsességet*” tesszük fel róla, mégis szüksége van néhány alattvalója tanácsára. A filozófiai írások ugyanis egyáltalán nem érdekesek a szélesebb nyilvánosság számára, nem gyanúsíthatók azzal, hogy propagandát terjesztenek, ám nagy hasznára lehetnek az államnak, felvilágosítván róla, hogy végső soron mi áll igazán érdekében.⁵⁶

Meglehetősen reménytelen vállalkozásnak tűnik azzal próbálkozni, hogy összehétköztük ezeket a különféle, sőt olykor egymásnak ellentmondó elképzeléseket arról a tényleges vagy elért szándékozott közönségről, amely az ész felvilágosodott hangjának címzettje. És ez elég megsemmisítő végkövetkeztetés Kantnak a felvilágosodás elmaradhatatlan (bár lassú) előrehaladásába és végső győzelmébe vetett szilárd hitére nézve. Ez a hit ugyanis – mint láttuk – szükségképpen ahhoz a feltételezéshez kapcsolódott, hogy létezik olyan nyilvánosság, egyre szélesebb körűvé válik az a közösség, amely legalább lehetőség szerint képes arra, hogy „*felvilágosodottá váljék a maga erejéből*” – ami nem egyszerűen pragmatikus-politikai megfontolásokon alapuló, hanem eredetileg Kant „kommunikatív” észfelfogásában gyökerező előfeltevés. Mivel képtelen elemien konzisztens módon megadni, kik alkotnák ezt a közösséget, maga a terv, a felvilágosodás terve válik inkoherenssé, „*üres álom*”.

De ez talán túl elhamarkodott következtetés. Először is az eddig hivatkozott nézetek Kant tizenégy éven át publikált írásaiból valók. És ez a másfél évtized rendkívüli időszak volt. Nemcsak Kant nézetei változtak, hanem a világ is körülötte. Egyfelől alapvető politikai változások történtek mind Poroszországban (II. Frigyes halála, a reakciós, határozottan felvilágosodásellenes fordulat II. Frigyes Vilmos alatt), mind a világ színpadán (a francia forradalom, jakobinus terror, Napóleon megjelenése). Másfelől ebben az időszakban a fokozatosan terjedő, majd egyre befolyásosabbá váló romantikával jelentősen átalakult a kulturális klíma és közeg Németországban. Mindez mélyen érintette azoknak a félig-meddig nyilvános szervezeteknek (*Lesegesellschaft*oknak, szabadkőműves páholyoknak stb.) a tevékenységét, amelyek a felvilágosodás elsődleges szervezeti támaszai voltak. Kant álláspontjának módosulásait egy olyan gyakorlati jelentőséggel bíró téma esetében, mint a felvilágosodás potenciális közönsége és kilátásai, csakis úgy lehet felfogni, mint ami ezeket a változásokat tükrözi és rájuk reagál.

Számításba kell venni továbbá azt is, hogy az eddig hivatkozott különböző nézetek a rendszeren kívüli, részben népszerű, „alkalmi” cikkekben fogalmazódtak meg. Ezeknek a jellege (és gyakran már viszonylag rövid terjedelme is) önmagában kizárta a lehetőséget, hogy megvilágítsa a szigorú fogalmi megkülönböztetéseket azok között az eltérő perspektívák között, melyekből a „közönségre” vonatkozó kérdés gyakran egy és ugyanazon íráson belül fölvethető és megválaszolható. Azok a morális megfontolások, amelyek nem tették lehetővé Kant számára, hogy néhány objektív megkülönböztető jegy – akár a gazdasági helyzet, a társadalmi állás vagy a nemi hovatartozás – alapján bármelyik emberi lénytől megtagadja saját esze autonóm használatának képességét, a jelenben a könyvekre (abban a sajátos értelemben, ahogy ő használja a kifejezést) megfelelően fogékony hallgatóságra vonatkozó realiztikus becslésekkel keveredtek. Saját írásainak elérni szándékozott és elvárt közönségére vonatkozó alkalmi utalások váltakoznak az általában megfelelő közönség jövőbeli kialakulásáról alkotott, elméletileg megalapozott, hosszú távú várakozásokkal (vagy reményekkel), anélkül, hogy szigorú különbséget tenne közöttük.

Tekintettel erre az elég zavarba ejtő bonyolultságra, talán másképp kell megközelíteni a közönség kérdését, amely a felvilágosodás tervére vonatkozó egész kanti felfogásban oly fontos szerepet játszik. Ahelyett, hogy egybevetnénk és összehasonlítanánk az ebből az időszakból származó közvetlen megfogalmazásait a témáról, azt a kérdést kellene föltennünk, hogy lehet-e tágan fölfogott praktikus filozófiájának kontextusán belül (természetesen nem önkényes módon) egy olyan, viszonylag stabil és elvi alapon álló orientációt rekonstruálni, amely alátámasztja az önmagát (legalább potenciálisan) felvilágosodottá tenni képes publikum létezésébe vetett szilárd hitét. Ahhoz, hogy választ adjunk erre a kérdésre (amely némileg világosabbá fogja tenni magának a kanti felvilágosodásfelfogásnak az összetett voltát is), vissza kell térnünk a kiindulóponthoz: a pénz és a könyv mint „*merő intellektuális viszony*” között vont analógiához.

Az így fölfogott két fogalom normatív érvényes, és mint ilyen, két egymáshoz hasonló gyakorlati norma alapját alkotja: a *kereskedelem szabadságáét* és a *toll szabadságáét*. És a késői írásokban Kant – legalábbis egy helyütt – kifejezetten párhuzamba állítja a kettőt. A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-*nak* egyik lábjegyzetében ezt írja: „*Egy francia miniszter magához rendelt néhányat a legtekintélyesebb kereskedők közül, s javaslatokat kért tőlük, miként volna a kereskedelem föllendíthető – mintha csak értett volna hozzá, hogy közülük a legjobbakat kiválassza. Miután egyikük ezt, másikuk amaz javasolta, egy öreg kereskedő, ki odáig hallgatott csak, így szólt: építetek jó utakat, verjetek jó pénzt, adjatok pénzváltói jogot s. í. t., az egyebet pedig »bízások ránk«. Ez volna körülbelül a válasz, melyet a filozófiai fakultásnak adnia kellene, ha a kormányzat a tudósoknak előírandó tanokról kérdené: hogy legalább ne akadályozza a belátás és a tudomány haladását.*”⁵⁷

De a kapcsolat e két szabadság között – és azok között, akik alanyai ezeknek a szabadságoknak – több, mint pusztán analógia. Ha annak a lassú történelmi folyamatnak a keretében próbáljuk megérteni, amelyben Kant képzelte el a két szabadság (még nem teljes) megvalósulását, akkor *kölcsönösen kiegészítik egymást*. Csak az biztosítja, hogy a könyv valóban teljesíteni tudja az érintkezésben, mint az eszmék cseréjében játszott fontos szerepét, ha a „*szabad szellemű kereskedelem*” kiterjed a könyvek kiadására és terjesztésére is. Lehet, hogy az üzleti alapon működő könyvkiadó pusztán közvetítő a szerző és a publikum között, de egyedül az ő tevékenysége szavatolja, hogy ez a kapcsolat valóban létrejön. Csak akkor szűnik meg ugyanis a könyvnek az a szerepe, hogy presztízs-, illetve luxustárgy legyen – mely esetben csupán az alárendelt szerző mint kliens és magas pártfogója mint az igazából elérni szándékozott címzett között „közvetít” –, amikor a könyv pusztán árucikké válik, amely elvben mindenki számára elérhető. Semmi nem illusztrálja jobban ezt az összefüggést, mint a (szó Kant által használt, igen tág értelmében vett) „könyv” amaz új formái, melyeket kereskedelmi forgalomba kerülésének eredményeképpen találtak ki: az úgynevezett erkölcsi hetilapok, a *moral weeklies* és a *folyóiratok*. A teljes skála egyik végén, ott, ahol közülük a magasabb színvonalúak, a legkifinomultabbak találhatók, előállításuk és recepciójuk – azon az elég körülhatárolt körön belül, ahol hatottak – tulajdonképpen a felvilágosodás tényleges működését testesíti meg. Egyfelől azok a tudósok és független gondolkodók (többnyire magasrangú hivatalnokok), akiknek lazán szervezett csoportjai szerepet játszottak e lapok kiadásában, rendszeresen vitába szálltak, széles körben szabad vitát folytattak általános témákról és különféle eszmékről, kiváltképpen a felvilágosodás valódi céljairól és haladása előmozdításának legjobb stratégiáiról. (Az ilyen „tudós társaság” mintapéldája a „Berlini Szerdatársaság” maga nem hivatalos orgánumával, a *Berlinische Monatsschrift*tel.) Másfelől az ilyen kiadványok állandó olvasóiból alakult csoportok –

részben formális társaságok (*Lesegesellschaftok*), részben informális csoportok – a városokban, illetve a kisebb településeken gyakran összejöttek egyikük otthonában vagy valamilyen nyilvános helyen, és rendszeresen megvitattak minden egyes számot.

A kereskedelem szabadsága tehát ebben a sajátos esetben – a könyvekkel való kereskedés esetében – elősegítheti és elő is segíti a felvilágosodás céljait. Persze csak akkor, ha a kultúra lassú haladásának következményeképpen elsöprik valamennyi kereskedelmet sújtó illegális (magukkal a jogelvekkel ellentétes) korlátozást – így általában a feudális és céhes kiváltságokat, ebben a különös esetben pedig a könyvek kereskedelmére vonatkozó önkényes szabályokat és cenzúratörvényeket. És ahol ez a helyzet a könyvek kereskedelmében, ott a két nagy normatív elvhez, a toll szabadságához és a kereskedelem szabadságához kapcsolódó érdekek és következmények nem csupán kiélezik egymást, hanem egybeesnek.

A kereskedelem szabadsága tehát csakugyan a felvilágosodás célját szolgálja. Persze csak annyiban, amennyiben a közreadott és terjesztett könyvek megfelelő olvasóközöniséget, olyan befogadókat találnak maguknak, akik nemcsak formailag írni-olvasni tudók, hanem – legalábbis elvben – képesek a saját fejükkel gondolkodni. Vagyis visszajutottunk az alapkérdéshez: milyen oka van Kantnak feltételezni, hogy kora Németországában (legalább potenciálisan) létezik ilyen közönség? És kik alkotnak vagy alkothatnak ilyen közöniséget? Mint láttuk, Kant írásai nem adnak konzisztens választ erre a kérdésre. De egy célzást talán mégis találhatunk a kérdésre adható, lehetőség szerint koherens és nem önkényes válaszra, mégpedig politikai filozófiájában, konkrétan *republikanizmusában*.

A republikánus államok békés, világpolgári föderalizmusa jelenti Kant számára a tág értelemben vett, egyén feletti kulturális-civilizatórikus haladás ideális célját. A köztársasági alkotmány általános elvei, ahogy Kant megfogalmazza őket, tulajdonképpen egy liberális rendszer alapelvei: a társadalom tagjait mint egyéneket megillető szabadság, a függőség, amely alattvalóként mindnyájukat az egyedüli, közös törvényhozásnak rendeli alá, valamint egyenlőségük állampolgári minőségükben.⁵⁸ Ezeket az elveket „a priori kell mértenie az észnek az emberek köztörvények alatti jogi egyesülésének eszményéből”.⁵⁹ Az elvek normatív érvényesek, s mindannyiunk morális alapokon nyugvó kötelessége, hogy szakadatlanul munkálkodjunk (talán teljesen soha el nem érhető) megvalósulásukon.⁶⁰ Ugyanakkor ez az egyetlen jogi-politikai rendszer, amely – ha egyszer már létrejött – tartós és maradandó: nem fenyegeti a forradalmi felkelés veszélye és így az sem, hogy belső gyengesége miatt könnyű prédája lesz más, ellenséges államok hódításának.

A köztársasági rendszer alkotmányának legalapvetőbb jellemzője, hogy szigorúan elválasztja az államban található három hatalmat: a bírói, a törvényhozói és a végrehajtó hatalmat. Kant különösen a két utóbbi elkülönítését hangsúlyozza, olyannyira, hogy bizonyos helyeken a republikanizmust mint politikai elvet egyszerűen azonosítja ezzel az elválasztással.⁶¹ Mivel a „törvényhozó hatalom csak a nép egyesített akaratát illetheti meg”, ezért „csak mindenki egybehangzó és egyesített akarat, amennyiben ki-ki mindenkiről és mindenki ki-kiről ugyanazt határozza, vagyis csak az általános és egyesült népakarat lehet törvényhozó”.⁶² (ez a rousseau-i *volonté générale* kanti verziója). A valóságban persze a nép csak szabadon választott képviselőin keresztül gyakorolja ezt a hatalmat. A végrehajtó hatalom azonban nem tartozhat magához a néphez, ez ugyanis éppen ellentmondana a hatalmak szükséges elválasztásának: az ókori értelemben vett demokrácia a legrosszabb fajta zsarnoksághoz vezet.

Noha csak azok a törvények igazán érvényesek, amelyek az államban élő nép egyesített akaratát fejezik ki, mégsem úgy áll a helyzet, hogy „[m]indenki, aki a már előtalált közjogi törvények főnhatósága alá esvén szabad és egyenlő, egyenlőnek tekintendő [...] e törvények meghozatalát illetően”.⁶³ Ennek megfelelően Kant különbséget tesz aktív és passzív polgárok között (bár ő maga hozzáteszi, hogy „az utóbbinak a fogalma látszólag ellentmondásban áll az általában vett állampolgár fogalmának meghatározásával”).⁶⁴ A törvényalkotásban (választott képviselőiken keresztül gyakorolt) részvételük egy olyan személyiségjegyet, *polgári önállóságot* előfeltételez, amelyet csak valamennyi (hogy mennyi, az nem számít) *magántulajdon* biztosíthat. Csak a tulajdon birtokosa tekinthető a maga urának (*sui juris*). Ezért mindenkit, aki „természtől fogva” (mint gyermek és nő) vagy társadalmi helyzetéből adódóan (mint házi szolga, zsellér, alkalmazott és bérmunkás) „nem saját vállalkozásából, hanem kényszerből áll mások rendelkezésére (kivéve az államot)”⁶⁵ – és ez természetesen az összes állampolgár túlnyomó többségét jelenti – ki kell zárni a törvényalkotásban való részvételből, jöllehet ez utóbbinak mindenki és ki-ki egyesített akaratának kell lennie”.⁶⁶

Kantnak ezeket a nézeteit már a saját korában bírálták (például Hamann és Garve), a kortárs kritikai és értelmező irodalom pedig gyakran kiemeli, mennyire konzervatívak e nézetek még a francia és az angol–skót felvilágosodás képviselőinek felfogásához képest is. Ezek teljesen jogos és indokolt észrevételek, de nem különösebben megvilágító jellegűek. Még a nagy gondolkodók is „saját koruk gyermekei” – nézeteiket saját történeti koruk nemcsak általában befolyásolja, hanem életük társadalmi terének konkrétabb viszonyai is meghatározzák a tapasztalataikat, melyeket mindig megszűrnék a mindenki által osztott és a kortársak számára a legegyszerűbb igazságnak és kétségteljesen tapasztalati általánosításnak tűnő előítéletek. Ahelyett, hogy azt keressék, milyen indokok szóltak amellett (illetve tágabban: milyen okai voltak annak), hogy a korábban említettek Kant kizárta a polgári személyiségek közül, érdemesebb inkább azt a kérdést föltenni: mi az alapja a pozitív feltételezésnek, nevezetesen, hogy aki magántulajdonnal rendelkezik, az társadalmi helyzete és aktivitása formálta személyiségének köszönhetően legalább potenciálisan képes az itt megkövetelt értelemben törvényhozóként közreműködni, vagyis mindenki általános akaratát kifejező törvényt alkotni?

Kant részéről ez meglehetősen meglepő állítás. Mert – mint másutt hangsúlyozza – a magántulajdon előidézheti a korlátlan felhalmozás „kóros” szenvedélyét (Sucht) – az elme gyógyíthatatlan és megvetendő (s egyúttal gonosz) betegségét.⁶⁷ De a probléma akkor is fennáll, ha ettől a szélsőséges esettől eltekintünk, hiszen a magántulajdon éppen ott idéz elő konfliktust a tulajdonosok között, ahol nem élőködő módon, merőben élvezetre fordítják (tehát végső soron elherdálják), hanem társadalmi szempontból jó célokra használják fel. Az egyforma tevékenységet űző tulajdonosok/termelők ugyanis szükségképpen versenyeznek egymással. Okosan követett önérdekük összeütközik egymással. Mi szavatolja, hogy ha az állampolgárok egy ilyen belsőleg megosztott csoportjára ruházzuk a törvényhozás hatalmát, az – az ütköző egoizmusok soha véget nem érő háborúja következtében – nem fog instabilitáshoz és anarchiához vezetni? Vagyis: mi szavatolja, hogy ezek az állampolgárok fölül tudnak emelkedni szűken vett önös érdekeiken?

Nos, ezt akkor tudják megtenni – és akkor meg is fogják tenni –, ha *felvilágosodottak*. A felvilágosodás ugyanis azt jelenti, hogy a saját fejükkel gondolkodnak, mégpedig a sajátjuknál „szélesebb”, általános álláspontról. A jog és a politika területén ez annyit tesz, hogy nem azt követik, amit átmeneti és bizonytalan személyes előnyük diktál,

hanem képesek a közjó – mindenki és ki-ki helyzetének és esélyeinek jobbítása – szempontjából gondolkodni. Vajon lehetnek-e sajátos társadalmi csoportként a magántulajdonosok felvilágosodottak? Így megfogalmazva ez persze abszurd kérdés. Mint (véges) eszes lény elvben minden ember lehet felvilágosodott. A valódi kérdés az, hogy lehetnek-e ennek a társadalmi csoportnak a tagjai *itt és most* felvilágosodottak, van-e valamilyen sajátos hajlamuk, amely lehetővé, illetve valószínűvé teszi ezt ebben a még nem felvilágosodott korban, amely mégis a felvilágosodás kora? Vajon a magántulajdonosok nem egyszerűen a *Volk* egyik alcsoportját alkotó átlagos emberek, akik természetüknél fogva hajlamosak kitartani a legcsekélyebb észhasználatot igénylő nézetek és tanok mellett, akik – amikor csak lehetséges – gondolkodás nélkül követik a hajlamukat, és akiknél süket fülekre talál az a felhívás, hogy a maguk erejéből váljanak felvilágosodottá?

Abból, hogy Kant a republikánus jogi-politikai rendszerről alkotott eszményképében különbséget tesz aktív és passzív állampolgárok között, természetesen már következik a negatív válasz erre a kérdésre. A magántulajdonosok pontosan azért működhetnek közre a törvényhozásban, mert képesnek tartja őket mindenki általános akaratának megfogalmazására és képviselésére. Amennyiben ez csak akkor lehetséges, ha felvilágosodottak, akkor egyúttal azt is fel kell tételeznie, hogy ők – az egyszerű *Volk*tól eltérően – különösen hajlamosak *itt és most* felvilágosodottá válni, mivelhogy ez a felvilágosodás kora. Kant nyilván azt feltételezte, hogy ez a jellegzetes csoport alkotja a felvilágosodás már létező és egyre bővülő, adekvát, fogékony és megbízható közönségét, bár ezt explicit módon sehol nem állította.

A német felvilágosodás kevésbé filozofikus beállítottságú képviselői kertelés nélkül meg is fogalmazták ezt az elképzelést. „*A felvilágosodás valószínűleg először a nemzet centrumát alkotó középosztályban (Mittelstand) jelenik meg, majd onnan csak fokozatosan sugárzik ki, terjed a két szélső réteg, a felső és az alsó osztályok felé*”, írta Friedrich Gedike.⁶⁸ Ugyanezt az explicit állítást fogalmazta meg többek között Friedrich Schlegel (Georg Fosterről írott 1797-es esszéjében, melyben a *Mittelstandot* „*a nemzet legégszerűsebb részének*” nevezte) és Ch. Garve is, aki szerint a harmadik rend sajátos jellemzője az, hogy képes felvilágosodottá válni, hogy *öffentlichkeitsfähig*.⁶⁹ És ez akkoriban a tapasztalatok alapján érvényes általánosításnak látszott. A XVIII. századi Németországban egyre inkább a városi *Besitzbürgere*k (és családtagjaik) lettek a terjedő világi irodalom tipikus fogyasztói és olvasói.

Kant azonban nem ilyen tapasztalati megfigyelésekre és általánosításokra alapozta a felvilágosodás „*majdnem elmaradhatatlan*” előrehaladásába vetett szilárd hitét (amely előfeltételezi, hogy egyre nagyobb közönség képes eszméinek megértésére és követésére a gyakorlatban). Mint láttuk, kifejezetten nem állította, hogy a magántulajdonosok társadalmi csoportja alkot ilyen közönséget. Ezt tulajdonképpen csak sugallták a felvilágosodás és az üzleti forgalom érdekének egymást kölcsönösen kiegészítő voltára utaló megjegyzései (a toll és a toll szabadsága a felvilágosodást, a pénz és a kereskedelem szabadsága pedig az üzleti forgalmat szolgálja). Ez a többnyire csupán hallgatólagos meggyőződés a legvilágosabban *AZ EMBERISÉG EGYETEMES TÖRTÉNETÉNEK ESMÉJE VILÁGPOLGÁRI SZEMSZÖGBŐL* című esszéjében jut kifejezésre: „*Ha a polgárt gátolják abban, hogy jólétét a neki tetsző módon keresse, amennyiben összefér mások szabadságával, akkor ezzel akadályozzák az általános szorgalom elevenségét, s így megint csak gyengítik az egész erejét. Ezért tehát a viselkedés személyes korlátozásait egyre inkább feloldják, elismerik az általános vallásszabadságot; s így folyamatosan létrejön – bár agyrémekkel és szeszélyekkel keverve – a felvilágosodás mint*

*ama nagy jó...*⁷⁰ És rögtön világossá teszi, hogy ez a felvilágosodás először az aktív és kritikusan gondolkodó állampolgárok között alakul ki, majd pedig „*fokozatosan a trónokig kell hatoljon, s befolyásolnia kell a kormányzás alapelveit is*”.⁷¹

Az üzleti forgalom és a felvilágosodás közti szoros kapcsolatot jelző többé-kevésbé direkt megfogalmazásoknál (ilyenek elég ritkán fordulnak elő) sokkal fontosabb Kant fogalmi jellemzése erről a társadalmi csoportról, a magántulajdonosokról, amelyben kifejti, miért ők alkotják – és alkotják csakugyan – a megfelelő közönséget a felvilágosodás számára. Ehhez azonban mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy tulajdonképpen kiket sorol Kant ehhez a társadalmi csoporthoz. Ezen a ponton először Kant nézeteinek radikális és egyértelmű *feudalizmusellenességét* kell hangsúlyoznunk.⁷² „*Minthogy mármost a születés nem tette a megszületőnek, következésképp születése okán nem is háramolhatik rá jogi állapotának valamiféle egyenlőtlensége, és nem háramolhatik rá más alávettség, mint alávettsége épp ama kényszerítő törvényeknek, melyek az egyedüli legfőbb törvényhozó hatalom alattvalójaként másokkal közös törvényei: ilyenképp a köz egyetlen tagja sem élvezhet – alattvalótársként – veleszületett előjogokat másokkal szemben; és senki nem hagyományozhatja közösségben élvezett rangjának előjogait utódaira, következésképp vissza sem tarthatja őket attól [...], hogy saját érdemeik révén valamely magasabb fokúra hágjanak a társadalmi rangsornak...*”⁷³

„Az öröklött nemesség olyan rang, amely megelőzi az érdemet, s nem alapozhat meg reménybeli érdemet sem: valóságot nélkülöző gondolati dolog”, egy „*alaptalan előjog*”.⁷⁴ A jobbágyság (*Leibeigenschaft*) pedig, amely valaki másnak a tulajdonába ad egy emberi lényt – merőben dologként bánik vele, mely fölött rendelkezhet –, nyílt tagadását jelenti a minden embert mint eszes lényt megillető méltóságnak, így nem pusztán indokolatlan, hanem erkölcsileg rossz és elítélendő társadalmi intézmény.⁷⁵

Csak akkor válnak törvényessé a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek – legyenek akármilyen hatalmasak –, ha valamennyi feudális kötelék megszűnik, és mindenkinek, minden egyes állampolgárnak törvény által biztosított joga lesz, hogy törvényes eszközökkel tulajdont szerezzen, és tetszése szerint rendelkezze vele. Merthogy ekkor végső soron az egyes állampolgárok tehetségétől, iparkodásától és szerencsétől függ, hogy ki mit szerez, és ezért az egyenlőtlenségek hosszú távon képlékenyek és nem tartósak.⁷⁶ Ugyanakkor bizonyos fokú határozatlanság tapasztalható Kant nézeteiben arra a kérdésre vonatkozóan, hogy mi számít egy állampolgár magántulajdonának. Szerinte „*annak számíthat bármely jártasság, mesterség vagy a szépművészet és a tudomány*”.⁷⁷ Ennél fogva magántulajdonosnak (és így aktív állampolgárnak) tekint minden szakképzett kézművest, iparost és tudóst, függetlenül az illető gazdasági helyzetétől és társadalmi pozíciójától. A „tulajdonában” van valami, aminek gyümölcseit (melyek fölött egyedül ő rendelkezik) elidegenítheti, mint árut szabadon cserélheti másokkal, anélkül, hogy valaki másnak biztosítana parancsolási jogot munkája fölött.⁷⁸ Ő tehát a „*maga ura*”, jóléte függhet a „*szerencsétől*”, a személytelen piaci mechanizmusoktól, de nem függ valaki másnak az akaratától.⁷⁹

Ha tehát valaki Kant szerint a „*maga ura*”, az egészen más, mint Arisztotelésznél az „*önellátás*”. Az önellátás – akár egy egyedülálló háztartásról, akár egy egész társadalomról van szó – szükségképpen stagnálásra kárhozhatja a résztvevőket.⁸⁰ Meghatározott más személyekkel versengve meghatározatlan más személyek számára termelni – ez összhangban van azzal és megfelelően eleget tesz annak, amit az emberi racionalitás véges természete, az ember társiatlan társiassága jelent. És ezeknek a kisárutermelőknek és kisvállalkozóknak az érdekei – a gyár társadalmi intézménye, mint már volt róla szó, kívül esik Kant látókörén – alakítják és szabják meg a kereskedelmi forgalom szellemét,

a haladás nagy motorját, azt a hajtóerőt, amely a történelmet előreviszi végcélja, a köz-társasági államok békés föderalizmusa felé.

E társadalmi csoport különösen pozitív értékelésének hosszú története van Kant írásaiban. Már a prekritikai korszakban, a MEGFIGYELÉSEK A SZÉP ÉS A FENSÉGES ÉRZÉSÉRŐL című tanulmányban leplezetlen csodálattal írt róluk. Ezeket az embereket az önérdek hajtja, ám „ők a legserényebbek, a leginkább rendszeretők és a legóvatosabbak. Ők nyújtanak az egésznek tartást és szilárdságot, mivel szándékuk nélkül is hasznára lesznek a köznek, felszínre hozták a szükséges igényeket, s megteremtik az alapot, melyre támaszkodva a finomabb lelkek szépséget és harmóniát varázsolhatnak”.⁸¹ És a róluk alkotott kedvező kép – szemben azzal, ahogy mindenféle nagybani kereskedelmi vállalkozásról beszél –, jóllehet csak implicit módon, a késői írásokban is visszatér. Van például egy meglehetősen különös passzus az AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL... című esszéjében. Kant itt fölvet egy kérdést, amely – tekintve, hogy törvényes körülmények között egyértelműen igazoltnak tartja a vagyoni különbségeket és a nagy egyenlőtlenségeket a tulajdon tekintetében – csakis szónoki kérdés lehet. Nem válaszol rá, de megfogalmazása elég világosan negatív választ sejtet, ami akkor is meglepő, ha ez kétségkívül a nagybani kereskedelmi vállalkozásokkal szembeni negatív álláspontjának tudható be. Az elidegeníthetetlen földbirtokkal kapcsolatos feudális kiváltságok jogtalanságának jól ismert kérdését tárgyalja, de mellékesen megkérdezi (miközben azt állítja, hogy itt igazából nem akarja fölvetni ezt a kérdést), hogy „*hogyan is történhetett jog szerint, hogy valaki nagyobb földet kapott birtokul, mint amekkorát saját kezével megművelni tud [...], és hogyan esett, hogy sokak, akik különben mind tartós birtokállományhoz juthattak volna, megélhetésükért ezáltal a szolgálatukba kényszerültek?*”⁸²

A kisárutermelők kedvező megítélése azonban nem valamiféle személyes idioszinkrázián alapul Kantnál. Természetesen nem tagadja, hogy a felhalmozott vagyona alapozott nagy magánvállalkozások jótékony közcélokra használhatják nyereségüket – a művészet és a tudomány támogatására, jótékonykodásra, a társadalmi feszültségek csökkentésére stb. Őt azonban nem az intézmények lehetséges társadalmi hatása, hanem az érdeklí, hogy mi jellemzi az intézményeket működtető tipikus társadalmi *cselekvőt/egyént*.

A kisárutermelőnek, vállalkozónak dolgoznia kell, és egyúttal ő vezeti az üzletet is. Nem engedheti meg magának, hogy az üzletvezetés csip-csup ügyeit valamilyen jól megfizetett alkalmazottra hagyja. Folyamatosan neki kell döntéseket hoznia: adott piaci ár mellett milyen anyagokat, illetve szerszámokat vásároljon; hogyan és milyen típusú áru termelésére használja fel őket; milyen áron kínálja a megtermelt árut a potenciális fogyasztóknak stb.? A saját fejével kell gondolkodnia, hiszen a maga ura. De olyasmiről kell a saját fejével gondolkodnia, ami másokhoz – egyrészt a versenytársakhoz, másrészt a potenciális fogyasztókhöz – kapcsolódik. Ítéleteinek és döntéseinek állandó próbája a többiek válasza: ők az igazi, független döntőbírók, ők mondják meg, helyesek-e a meghozott döntések.

Társadalmi típusként a kisárutermelő annyira közel áll ahhoz, hogy képes legyen eleget tenni a maga erejéből felvilágosodottá válás három nagy maximájának, amennyire egy empirikusan körülhatárolt társadalmi csoport egyáltalán közel állhatott ehhez, legalábbis az adott korban. Ő a felvilágosodás adekvát közönsége – ha a felvilágosodás hangja egyáltalán elér hozzá, ha a toll szabadsága, az ész nyilvános használata biztosítva van. És ugyanakkor – mind számát, mind befolyását tekintve – ez egy egyre növekvő társadalmi csoport, ha a kereskedelem megszabadul a forgalmat korlátozó pri-

vilégiumoktól, önkényes szabályoktól és előírásoktól. A két szabadság, a tollé és a kereskedelmi forgalomé, a felvilágosodás és a kereskedelem érdekei kölcsönösen kiegészítik és támogatják egymást, s pontosan ez biztosítja egyidejű, fokozatos, ám végső soron feltartóztatathatlan sikerüket.

*

Kantnak az a meggyőződése tehát, hogy (ha ez a két szabadság adva van) a felvilágosodás sikere „*majdnem elmaradhatatlan*”, nem csupán szép, de merőben üres álom. Ha elfogadjuk elméleti premisszáit (amennyiben a fenti rekonstrukció nem önkényes), akkor meggyőződése jól megalapozott és koherens elképzelés. A felvilágosodásesszé azonban, amelyben ez nagyon világosan kifejezésre jut, éppen e tekintetben furcsa benyomást kelt. Nemcsak arról van szó, hogy miután nyomatékosan fölveti a felvilágosodás közönségére vonatkozó kérdést, semmilyen koherens választ nem sikerül rá adnia (és az is teljesen nyilvánvaló, hogy még csak burkoltan sem utal arra a meggyőző megoldásra, amelyet – mint megkíséreltük bemutatni – elméleti kiindulása kínál). Az esszé ugyanis, amely oly határozottan optimista a felvilágosodás fokozatos, de elmaradhatatlan sikerét illetően, egy csaknem keserű vádat megfogalmazó megjegyzéssel kezdődik, amelynek árnyéka azután továbbra is ott marad, elsősorban azért, mert nem válik világossá, ki a valódi célpont, tulajdonképpen kit vádol Kant.

Az „*emberiség legnagyobb része*” a vádlott: elmarasztalható a „*restség és gyávaság*” erkölcsi vétkében, a *maga okozta* képtelenségében arra, hogy „*mások vezetése nélkül gondolkodjék*”.⁸³ A közjük tartozók szívesen maradnak „*kiskorúak*” egész életükben, kritikátlanul követve mások – a „*gyámok*” – irányítását. Amennyiben róluk – a döntő többségről – van szó, a felvilágosodás hangja kiábrándítóan süket fülekre talál.

A vád morális jellege nem afféle szónoki túlzás. A felvilágosodás Kant számára nem korlátozódik a mind szélesebb körben terjedő tudásra. Jelszava, a *sapere aude* a gondolkodás mikéntjének igazi reformját igényli, ami szükségképpen magában foglalja a polgárok gyakorlati magatartásának megváltozását. Annak, hogy valaki a maga értelmére mer támaszkodni (figyelembe véve Kant kommunikatív ismeretelméletét és igazságelméletét), semmi köze nincs valamiféle elszigetelt, mások gondolatait és meggyőződéseit tekintetbe nem vevő gondolkodás szolipszista elképzeléséhez. Megköveteli, hogy egyetemes álláspontról – amely magában foglalja mások álláspontját – állandóan kritikusan reflektáljunk a saját meggyőződéseinkre. Pontosan ezt, a minden elképzelésre – a saját, „eredeti” elképzeléseinkre és másokéira is – kiterjedő *kritikai reflexiót* igényli a magunk értelmének használata. És elvben minden normális felnőtt emberi lény rendelkezik ezzel a képességgel mint transzcendentálisan megalapozott racionalitásának alkotórészével. Ha néhány egyén (a jelenben a nagy többség) nem gyakorolja ezt a képességet, ha passzívan másokra (a „*gyámokra*”) hagyja, hogy irányítsa a gondolkodását, azért (végső soron morálisan) ő hibáztható.

Kantnak ez a gondolatmenete első látásra konzisztens. De komoly ellenvetésekkel kell szembenéznie, melyeket Hamann szinte azonnal megfogalmazott.⁸⁴ Hogyan lehet olyan egyéneket (ma ők alkotják a többséget), akiknek élete és egzisztenciája – akár általános antropológiai okokból (nők), akár fennálló társadalmi helyzetük miatt (szolgák, napszámosok, illetve bér munkások) – valaki más irányításától és parancsaitól függ, azért hibáztatni, mert sajnálatos módon nem mernek a maguk értelmére támaszkodni? Gyakorlatilag nincs lehetőségük arra, hogy maguk ítéljenek azokban az ügyekben, amelyek igazán számítanak, legfőképpen, hogy maguk határozzák meg saját tevékeny-

ségük céljait. Kant morálisan hibáztatja az áldozatokat azért, mert áldozatok, és fölment azokat, akik valóban felelősek az ilyen helyzetért. Meglehet, hogy a kritikai reflexió mint „természeti adottság” az emberi racionalitás elvont lehetősége, de rendszeres, megszokott gyakorlásához megfelelő életfeltételek szükségesek – és az emberek nagy többsége esetében ma nincsenek meg ezek a feltételek.

De talán Kant maga is aggályosnak találta, hogy egy ilyen átfogó morális váddal kezdi az esszét. A kiskorúság és a nagykorúság alapvetően jogi fogalmak, és ebben az értelemben Kant úgy határozza meg a nagykorúságot, mint azt a képességet, hogy valaki fenn tudja tartani magát a saját tevékenységéből, azaz a maga ura.⁸⁵ Így talán csalódottsága elsődlegesen azokra vonatkozik, akik – lévén a maguk urai – teljesen nagykorúak ebben a jogi értelemben, és mégis megmaradnak a kényelmes kiskorúságban, mivel gondolkodásukban és cselekvésükben kritikátlanul követik mások útmutatását. A vád tehát valójában azt fejezi ki, hogy csalódott a felvilágosodás elképzelt közönségében.

A felvilágosodásesszéiben igazából nem tisztázódik ez a kérdés, de bizonyos értelemben irrelevánssá válik. Ami ugyanis eredetileg *magunk okozta* képtelenség volt, szinte azonnal úgy jelenik meg, mint mások – a (rossz) *gyámok* – tudatos cselekvésének szándékolt eredménye. Ők azok, akik „*elbutították jószágaikat, s gondosan vigyáztak, nehogy e jámbor teremtmények egy lépést is tehessenek ama járókán kívül, amelybe bezárták őket...*”⁸⁶ Ők hajtották igába a közösséget, ők ültettek el a fejekben előítéleteket.⁸⁷

Ez az újabb vád azonban bizonyos értelemben megint körvonalazatlan marad, mivel a hibáztatott személy – a gyám – fogalmát homályban hagyja. A gyám az a személy, aki jogszerűen fel van hatalmazva egy másik személy nevében cselekedni vagy elrendelni a cselekvését, ha az illető bármilyen oknál fogva képtelen saját maga racionális, megfelelő döntést hozni (azaz jogi értelemben „kiskorú”).

Minden bizonnyal elsődlegesen ebben az értelemben használja Kant a fogalmat. Rámutat, hogy van teljesen helyénvaló használata is a gyám hatalmának, amely nem akadályozza, hanem előmozdítja a felvilágosodás ügyét. A tiszt, aki egy csoport katonát vezényel, a pénzügyi tanácsos, aki fizetésre szólít fel, a pap, aki a hitbéli dogmákat fejti ki a hívőknek, vita nélküli engedelmisséget vár. Ezek mind olyan esetek, amelyekben ők nem a saját nevükben cselekednek, hanem egy bizonyos hivatalt, intézményt testésítenek meg, melynek akadálytalan működése mindenkinek, az egész közösségnek érdekében áll. Ezt nevezi Kant némileg „szubverzív” módon az ész magánhasználatának. És mivel az államnak és alapvető intézményeinek stabilítása szerinte előfeltétele a felvilágosodásnak, a passzív engedelmisség alapján mesterségesen kialakított egyező vélemények teljesen összhangban vannak a céljaival – *ha* ugyanaz a tiszt mint „tudós” hivatali funkcióján kívül szabadon megvitathat és bírálhat minden ügyet, beleértve azoknak a kötelezettségeknek a fogyatékoságait, szerencsétlen vagy igaztalan voltát is, amelyeket tisztként jóváhagy, vagyis *ha* korlátlan az ész nyilvános használatának szabadsága, a toll szabadsága.⁸⁸

Annak a gyámkodásnak azonban, amely – negatívan vagy pozitívan – befolyásolhatja a felvilágosodás most zajló folyamatát, nem sok köze van a gyámság jogi fogalmához. Ez nem feltétlenül kapcsolódik ahhoz, hogy a gyám hivatalt visel. Vannak, akik „*feltolták magukat*” gyámnak (azaz nincs hivatalos pozíciójuk), és jószágosan magukra vették a „*kiskorúakon*” való felügyeletet.⁸⁹ És néhány olvasó számára, mint már jeleztük, természetesen a könyvek játszhatják a gyám szerepét (olyan könyvek, amelyekben vannak gondolatok). Így hát fel kell tételeznünk, hogy szerzőjük valójában – akarva-akaratlanul – gyámszerepet tölt be. A gyámkodás tehát, a kanti érvelés szempontjából releváns

értelemben, nem valamiféle jogi helyzetre utal, hanem társadalmi-kulturális funkcióra. És ebben az értelemben (amelyet Kant soha nem világított meg teljesen) igenis lehet pozitív hatása a felvilágosodásra. „Mert mindig is lesz néhány önállóan gondolkodó ember, még a nagy sokaság kinevezett gyámjai között is, akik, levetvén a kiskorúság igáját, terjesztik is maguk körül az értelmes önbecsülésnek s az ember önálló gondolkodásra hivatottságának szellemét.”⁹⁰ A megvilágítás hiánya – legalábbis *prima facie* – látszólag direkt ellentmondáshoz vezet ebben az esszében. Egyfelől Kant kategorikusan kijelenti: „értelmetlenség, hogy a nép gyámjai (szellemi dolgokban) maguk is megint csak kiskorúak legyenek, ez csupán a képtelenségek örökkévalóságát eredményezhetné”.⁹¹ Másfelől viszont arról ír, hogy néhány gyám (előljáró) „a felvilágosodásra teljességgel képtelen”.⁹² Nem kétséges, hogy az első megjegyzés a kifejezés jogi értelmében vett gyámokra, a lelki és szellemi vezetőkre vonatkozik, míg az utóbbi az önjelölt népvézérekre, akik destruktív lázadásra bujtogatják a kiskorú közösséget. Kant azonban láthatólag úgy megy át a gyámkodás egyik jelentéséről a másikra, hogy közben explicit módon nem tesz különbséget közöttük.

Ez persze egy rövid, „népszerű” esszé (és talán a leghíresebb, leggyakrabban tárgyalt írás az egész filozófiatörténetben). Nem szakmai közönségnek íródott, hanem a szélesebb nagyközönségnek, amelyet nem érdekel az ilyen aprólékos, kicsinyes kritika. Ami valóban fontos, az a cikk egyértelmű, fő üzenete: Kantnak az a szilárd meggyőződése, hogy az igazi felvilágosodás a világosan kifejtett, teljesíthető feltételek mellett sikeres lesz.

Ez ugyan igaz lehet, de korántsem elégséges. Az üzenet ugyanis a felvilágosodás akkori németországi állapotáról adott – súlyos elégedetlenséget kifejező – látélet háttére előtt jelenik meg, és valójában ez kölcsönöz neki drámai erőt. Az esszé nyíltan rákérdez a siralmas, frusztráló állapotok okára, de többféle – nemcsak különböző, hanem látszólag összebékíthetetlen – választ ad a kérdésre. Az, hogy a frusztráló állapotok okait firtató kérdésre nem meggyőző a válasz, bizonyos értelemben jelzés, maga is frusztráltságot fejez ki. Végző soron az elérni szándékozott olvasó/közönség feladata marad, hogy újra átgondolja a problémát, hiszen ebbe a körbe tartoznak azok, akik – mint aktív, az állami szerveket befolyásolni képes állampolgárok – tehetnek valamit az ügyért, elősegíthetik a felvilágosodás sikerét, amelynek feltétele a toll szabadsága.

Ez a frusztráció azonban nem csak Kantra jellemző. Jusson eszünkbe, hogy esszéje csupán az egyike azoknak a részben korábban, részben ekkoriban született írásoknak, amelyek megpróbálták válaszolni J. F. Zöllner 1783-ban föltett provokatív kérdésére: mi a felvilágosodás igaz természete – hiszen amíg nincs válasz a kérdésre, addig nem lehet célzatosan nekilátni a közönség felvilágosításának. Már a legelső válaszkísérlet, J. K. G. Möhsennek a berlini *Mittwochgesellschaft*-ban elhangzott dolgozata (1783) ennek a reménytelen helyzetnek a világos megfogalmazásával kezdődött: „*vajon miért nem haladt a felvilágosodás igazán előre, holott több mint negyven éve szabad a gondolkodás, a szólás és az írások kiadása is?*”⁹³ (Ez utalás Frigyes reformjaira, amelyek különösen vallási kérdéseket illetően enyhítették a cenzúrát.) Néhány évvel korábban Nicolai egy szatirikus regényben egyszerűen rögzíti a kudarcot: a leginkább kozmopolita német város, Berlin lakóit egyáltalán nem érdeklik és nem hatnak rájuk mindezek az új tanok, „*becsukják az ablakot, és kizárnak minden »felvilágosodott« szellemet*”.

Ez a frusztráció különös vonása a felvilágosodásnak Németországban. Nagyrészt kétségkívül a *későn jövő* frusztráltságáról van szó. Ne felejtjük el, hogy az udvarias társalgás nyelve Németországban a magasabb körökben még a XVIII. század első felében is a francia volt, a tudományos célú munkákat pedig – a valóban eredeti műveket is – a század első évtizedeiben még túlnyomórészt latinul (vagy franciául) írták, mint ahogy

Leibniz is. A német nemzeti nyelvet sokáig egyszerűen nem tekintették alkalmasnak az ilyen magasabb, kifinomultabb célokra.

A frusztráltságot tovább súlyosbítja, hogy Németországban – Angliától és a forradalom előtti Franciaországtól eltérően – nincs központosított nemzetállam, és az országot jelentős vallási különbségek és ellentétek is megosztják. Ebben a helyzetben a kultúra, a kulturális tevékenység és annak eredménye a nemzeti egység eszméjének és eszményképének egyedüli megtestesítője – a sikernek pedig az a feltétele, hogy megfelelő hallgatósága, széles körben visszhangja legyen. (Később a romantika felvilágosodáskritikájának egyik központi témája lett, hogy a felvilágosodás a maga kozmopolita beállítottságával sikeresen megtestesítheti-e a nemzeti egységet.) A felvilágosodás közönségére vonatkozó kérdésnek tehát közvetlen társadalmi-politikai jelentősége volt.

A későn jövő frusztráltsága ad magyarázatot a német felvilágosodás néhány sajátos vonására is. Franciaországban a felvilágosodás nem annyira világosan megfogalmazott program, mint inkább magabiztos gyakorlat volt (és ez jelentős mértékben Angliára is jellemző). Nem véletlen, hogy – az ENCIKLOPÉDIA nagyszabású tervén kívül, amely egyesítette a felvilágosodás sokféle (és részben szemben álló) képviselőjét (és néhány ellenfelét is) – legsikeresebben és a leghatásosabban Voltaire, Diderot és Rousseau regényeiben és elbeszéléseiben jutott kifejezésre. Ezek megszületésében szerepet játszott a bizalom légköre: a szerzők elég érettnek tekintették a közönséget arra, hogy ne csupán egy szórakoztató történetet élvezzen, hanem képes legyen megérteni a benne foglalt üzenetet, az általa közölt mondanivalót is.⁹⁴ Ugyanakkor a német felvilágosodást a *kritikus önreflexió* szelleme jellemzi. Ennek megfelelően a legfontosabb „népszerű” műfaja az *esszé*.

Az esszé szintén a későn jövők közé tartozik – csak a XVIII. század második felében válik fontos műfajjává Németországban (és még akkor sincs a jelölésére egyértelmű német kifejezés). A német felvilágosodás esszéi azonban sajátos jellegűek – bizonyos értelemben új fejlődési fokot jelentenek a műfaj történetében. Az esszé mint modern műfaj Montaigne-től ered, aki műveiben a legkülönfélébb témákon keresztül beszél magáról, vagy talán így pontosabb: fedezi fel magát. Ez különbözteti meg az esszét valamilyen külső tárgyra irányuló irodalmi műtől. A szélesebb közönség számára azért érdekes, mert amit feltár, az mintaszerű példája az ember valódi szubjektivitásának. A műfaj azután lényegesen átalakul az angol és skót esszéikben, Bacontól Hume-ig. Itt elsősorban a (feltételezett) szélesebb közönséget számos komoly horderejű elméleti és gyakorlati témában eligazító „tanácsadás” lett belőle. Ugyanakkor mégis megőriz valamit abból az alapvetően konstitutív viszonyból, amely a szerzői szubjektivitáshoz fűzi, hiszen ezeket a tanokat úgy mutatja be, mint amelyek lényegében a szerző személyes tapasztalatain és belátásain alapulnak, s ezek – nem pedig elvont, teoretikus megfontolások – teszik hitelessé őket.

Természetesen a német felvilágosodás klasszikus esszéi is személyes hangvételűek. De semmilyen értelemben nem céljuk, hogy a szerző magáról beszéljen. (Kant biztosan soha nem gondolt arra, hogy ilyen céllal egyetlen kötetbe gyűjtse és így adja ki esszéit.) A korszak német esszéinek alapvető és központi problémája a közönséghez fűződő viszony,⁹⁵ mégpedig mint látélet a felvilágosodás közönségének akkori állapotáról s ugyanakkor mint a helyzet átalakításának és a kívánatos változtatásoknak a programja. Ebben az értelemben ezek az esszék a nem kielégítő állapotok miatt érzett súlyos frusztráció megnyilvánulásai, ám egyúttal keresik a változtatás lehetőségét.

Mindez azonban másodlagossá vált, és elveszítette a jelentőségét egy hirtelen jött, új fejlemény fényében, amely ugyan kívánatos fejleménynek látszik a felvilágosodás siker szempontjából, de akkori hatását tekintve – ahogy Kant látta – akár a terv elpusztításával fenyegethet. A kortársak (rendszerint rosszálló hangszúllyal) úgy utaltak rá, mint a nyolcvanas évek végének *Lesewutjára*, „*olvasási mániájára*” Németországban (illetve mint az ekkoriban kitört *Leseseuchéra*, „*olvasási járványra*”). Ezek minden bizonnyal túlzó megjelölések, lévén, hogy a némi rendszerességgel könyvet vásárlók, illetve újságokra, hetilapokra előfizetők száma a századfordulón a teljes népesség másfél százalékára tehető. Ugyanakkor ez a szám (amely nagyjából háromszázezer személyt fed) valójában azt jelentette, hogy a közönség egyetlen generáción belül megduplázódott. És az sem kevésbé fontos, hogy ez a fejlődés – ami a nagy- és kisvárosokat illeti – már nem kötődik egy bizonyos társadalmi osztályhoz vagy réteghez, nem korlátozódik a hozzá tartozó személyekre – ebből a szempontból a sokféleség és a nyitottság jellemezte. Azzal kecsegtetett (Kant biztosan így fogta föl), hogy bekövetkezik a nagy áttörés, feltartóztat-hatatlaná válik a haladás, amely alapvető és általános szükségletté teszi az olvasást – győz a felvilágosodás.

Ez a kép azonban gyökeresen megváltozik, ha feltesszük a kérdést: *mit* olvasnak az emberek elsősorban, és hogyan olvasnak? A népszerű olvasmányok ugyanis nem a szó kanti értelmében vett „könyvek”, azaz „eszméket”, gondolatokat közlő és közvetítő írások, amelyek racionális, fegyelmezett és kritikus értelmezést igényelnek. Ezek túlnyomórészt szentimentális regények, kalandokról és cselszövegekről szóló elbeszélések vagy kísértettörténetek, amelyeket merőben szórakozás végett vagy a valóság előli menekülésvágytól hajtva olvasnak.⁹⁶ És míg korábban az intenzív olvasás volt túlsúlyban (természetesen főképp a vallásos irodalomé, de később bizonyos fokig a világi műveké is), most az extenzív olvasás lépett a helyébe, amely mindig könnyen érthető újdonságokat keres. A felvilágosodás szempontjából ez úgy jelenik meg, mint valami katasztrófa. Kant követője, J. A. Bergk úgy reagál rá, mintha súlyos morális vétség volna: „*Aki merő időtöltésből olvas egy könyvet, az a legsúlyosabb árulást követi el az emberiséggel szemben, mivel leértékeli egy olyan közvetítőt, amelyet magasztos célokra szántak.*”⁹⁷

Kant egyik utolsó esszéjében, amelyet még ő maga adott ki, nekifogott, hogy megoldja ezt a problémát. Az ÜBER DIE BUCHMACHEREI-ről (A KÖNYVEK GYÁRTÁSÁRÓL) című (1798-as) írásról van szó, amely valójában két nyílt levél Friedrich Nicolainak. Nicolai – egy nagyon sikeres (és számos nyelvre lefordított) szatirikus regény szerzője, egy ideig a *Berliner Monatsschrift* társszerkesztője és befolyásos kiadó – régi ellenfél. A skót felvilágosodás empirista eszméit képviselte Németországban, és erről az álláspontonról kiindulva többször bírálta (és kifigurázta) Kant transzcendentalizmusát.

Kant Nicolainak írott első levele válasz a felvilágosodás vezető konzervatív ellenfelének, Justus Mösernek, akinek Kanttal folytatott befejezetlen vitáját a szerző halála után Nicolai kiadta. A második, Nicolai fölöttébb sikeres kiadói tevékenységével foglalkozó levelet pedig, noha közvetlenül nem utal a *Lewewut* nyomán kialakult helyzetre, minden bizonnyal az váltotta ki, és arról szól.

Kant utálkozva számol be arról a helyzetről, amelyben komoly elméleti igényű munkák olcsó gúnyolódás és szatíra tárgyává válnak, és helyükbe a pillanatnyi divat és a piac diktálta igényeket szolgáló követő kiadványok lépnek. Most azonban nem a közönség „*maga okozta kiskorúságát*” vádolja a hitvány állapotok miatt, hanem – nem alaptalanul – az olyan kiadók tudatos törekvésének eredményét látja benne, mint Nicolai, akiknek számára a könyvek gyártása csupán üzletet jelent.

Az ilyen gyakorlat egyáltalán nem kifogásolható jogi szempontból. Ma „*a könyvek gyártása nem jelentéktelen ága az üzleti vállalkozásoknak egy [...] közösségben*”⁹⁸ – szabadságra pedig, minimális jogi megszorítás mellett, csupán a kereskedelem szabadságának. Üzleti vállalkozásként a legnagyobb keresletet kell kielégítenie, és termékeinek mint árucikkeknek gyors forgalmazását azzal tudja elérni, ha gondoskodik színvonaluk mielőbbi csökkenéséről. Tulajdonképpen, mondja Kant, akkor a legsikeresebb, „*ha iparként űzik, úgy működik, mint egy gyár*”.⁹⁹ És ez azt jelenti, hogy a valóban sikeres kiadó nem fogja egyszerűen kivárni, amíg egy szakavatott író eladásra kínálja neki a művét – fel fog *bérelni* írókat, és a potenciális olvasók mint fogyasztók zömének érdeklődéséről és elvárásairól szerzett ismeretei alapján utasítani fogja, hogy mit és hogyan írjon. Így az „*okos megfontoltság*” a könyvkiadásban ellentétes az „*egészséges*” könyvkiadással, azaz a belső értéket képviselő és jelentős szövegek közreadásával, ami a felvilágosodás fontos eszköze. Kant persze reménytelen bosszúsággal írja le ezt a helyzetet, hogy azután befejezésül nem igazán meggyőző, úgyszólván üres biztosítékát adja a felvilágosodás végső győzelmének: végül biztosan viszolyogtatóvá fog válni, hogy olcsó bohózatot csinálnak minden valódi elméleti igényű és mély belátásra jutó műből – ez végső soron „*a tudományok még komolyabb és alaposabb kidolgozásához*” vezet.¹⁰⁰

Am Kant talán maga sem méri föl, hogy – saját elméleti premisszái alapján – milyen mély és nem átmeneti a felvilágosodás válsága. A felvilágosodás végső sikerébe vetett hite – mint korábban megpróbáltuk megmutatni – azon alapult, hogy a toll és a pénz érdekei kölcsönösen kiegészítik egymást, a két szabadság, az ész nyilvános használatáé és a kereskedelmé egymás kiegészítői és támaszai. Amit viszont most lefest, az a kettő *konfliktusa*. A könyvkiadás mint kereskedelem racionális üzleti gyakorlata közvetlenül és következetesen sértheti a toll szabadságát. Hiszen ha a könyvkiadásnak mint üzleti vállalkozásnak az a legracionálisabb formája, ha „*iparként*” űzik, felbérelnek írókat, parancsba adják, hogy mit és hogyan írjanak, és ellenőrzik is őket – azaz pénzsóvár bértollnokot csinálnak belőlük –, akkor a szerzői szabadságnak még az illúziója is eltűnik.

De az üzleti alapon működő irodalom még akkor is gyökeresen megváltoztatja a kiadó szerepét és feladatát – és a változás ellentétes Kant elképzeléseivel –, ha ettől a szél-sóséges esettől eltekintünk. Szerinte a („*felhatalmazott*”) kiadó egyetlen feladata az, hogy pusztán közvetítőként lépjen fel a szerző és a közönség között. Az ő szerepe a „*néma szerszámé*”, aki felhangosítja a szerző „*beszédét*”, hogy az „*hallható*”, felfogható legyen a közönség számára. Az üzleti alapon működő kiadó azonban sokkal aktívabb és jelentősebb szerepet játszik. Tevékenyen részt vesz az írók szűrésében, kiválogatja azokat, akiket „*beszélni*” enged. És ezt a szelekciót csakis a kiadásnak az adott pillanatban várható üzleti sikerére vonatkozó megfontolások irányítják, ami azoknak a szerzőknek kedvez, akiknek írásai a legjobban illeszkednek a „*kiskorú*” közönség ingadozó várakozásaihoz és érdekeihez.

Az üzleti alapon működő irodalom olyan téma lett a XVIII. század utolsó évtizedeiben, amely megosztotta a felvilágosítók táborát. Néhányan – köztük például Heizmann – teljes katasztrófának látták, amely tönkreteszi a felvilágosodás egész tervét. Néhány marginális figura ezen az oldalon egyenest cenzori beavatkozást javasolt ennek a testi-lelki egészséget veszélyeztető olvasási „*mániának*” a megállítására. A másik oldalon meg néhányan – főleg a *Volksaufklärung* képviselői közül – üdvözölték és támogatták a könyvkereskedelem terjedését, kiváltképpen annak a legalsó rétegek számára elérhető formáit, úgy érvelvén, hogy ezzel először válnak világi kiadványok is hozzáférhetővé a

vidéki lakosság számára. Néhányan még állami támogatást is javasoltak az ilyesmit áruoló *Buchtischlerek* tevékenységének ösztönzésére.

Kant köztes álláspontot foglalt el e két szélsőség között. A könyvek üzleti alapon működő kiadása mint iparág a kereskedelem szabadságának oltalma alatt áll, még akkor is, ha ennek következménye (a *Lesevut*) jelenleg olyan válsághelyzetet teremt, amely a felvilágosodás egész tervét veszélybe sodorhatja. A veszélyt ellensúlyozandó a kiadók (végső soron morálisan megalapozott) kulturális felelősségére hivatkoznak, melynek figyelembevétele hosszú távon majd üzletileg is beigazolódik. De a válság fényében pusztá reménnyé válik az a szilárd meggyőződése, hogy a felvilágosodás sikere elmaradhatatlan.

Kant kilencvenes években született késői írásai az utolsó fejezetet jelentik a német felvilágosodás történetében. A felvilágosodás mint a kor uralkodó szellemi áramlata és irányzata a kilencvenes években elhalványodik Németországban. A francia forradalom kitörése azon túl, hogy nagymértékben növelte a felvilágosítókra nehezedő konzervatív nyomást, további megosztottsághoz is vezetett a táboron belül, mivel tagjai különbözőképpen reagáltak a nagy történelmi eseményre. A kulturális életet a következő fél évszázadban a kilencvenes években megjelenő – erősen nacionalista beállítottságú – romantika uralja. De Kant marad. Filozófiája a romantika képviselői számára még szilárd pontja az intellektuális tájékozódásnak, ám egyúttal a kritika fő céltáblája és tárgya is. Ez csak akkor változik meg, amikor Hegel megjelenik az intellektuális színtéren.

Jegyzetek

47. MEGFIGYELÉSEK, id. kiad. 311.

48. Uo. 310.

49. ANTROPOLÓGIA, id. kiad. 271.

50. KANT: A FAKULTÁSOK VITÁJA HÁROM SZAKASZBAN. (A továbbiakban: FAKULTÁSOK.) Fordította Mesterházi Miklós. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 365.

51. Uo. 348.

52. Uo. 348–353.

53. Uo. 348.

54. Uo. 363.

55. Uo. 427.

56. Vö. ÖB, id. kiad. 287–288.

57. FAKULTÁSOK, id. kiad. 350. lj.

58. Vö. ÖB, id. kiad. 265.

59. EM, id. kiad. 462.

60. Uo.

61. Lásd pl. ÖB, id. kiad. 267.

62. EM, id. kiad. 418.

63. KANT: AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, HOGY EZ TALÁN IGAZ AZ ELMÉLETBEN, ÁM A GYAKORLATBAN MIT SEM ÉR. (A továbbiakban: AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL.) Fordította Mesterházi

Miklós. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 191.

64. EM, id. kiad. 418.

65. Uo. 419.

66. A bérmunkásoknak az aktív állampolgárok közül való kizárására vonatkozóan meg kell jegyezni, hogy a Königsbergben élő Kant csak leírásokból ismerte a gyár intézményét és az ott uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyokat. Ezért hajlamos a kapitalista tulajdonos és a bérmunkás közti viszonyt hasonlóan kezelni, mint a *pater familias* viszonyát a házi szolgálóihoz. Annak ellenére, hogy ismerte és csodálta Adam Smith írásait, nézeteit általában még az „*óriásháztartás*”, az *oikosz* arisztotelészi elmélete befolyásolta – ez az egyik oka annak, hogy az ehhez kapcsolódó elképzelései nem világosak, és híján vannak a koherenciának. Mindazonáltal ő maga is tudatában van ennek a problémának: „*Elismerem, meglehetősen nehéz meghatározni, mi is a kívánságom, melynek megfelelően valaki igényt tarthat a rangra, hogy a maga ura.*” (AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 192.)

67. Vö. ANTROPOLÓGIA, 80–85. §., id. kiad. 215–228.

68. Idézi J. B. Knudsen ON THE ENLIGHTENMENT FOR THE COMMON MAN című tanulmányában. Megtalálható a WHAT IS ENLIGHTENMENT? EIGHTEENTH-CENTURY ANSWERS AND TWENTIETH-CENTURY QUESTIONS címűkötetben. (Szerk. J. Schmidt.) Berkeley és Los Angeles, California UP, 1996. 273.

69. Vö. uo. 283.

70. Kant: AZ EMBERISÉG EGYETEMES TÖRTÉNETÉNEK ESZMÉJE VILÁGPOLGÁRI SZEMSZÖGBŐL. Fordította Vidrányi Katalin. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 55.

71. Uo.

72. Ahogy az Kantnál elég gyakran előfordul, az érdemi tartalmukat tekintve radikális nézetei mellett előadott „reformista” elképzelésekkel szinte azonnal tompítja az előbbieket közvetlen politikai élet. Így például azt hangoztatja, hogy az állam akkor bánik ésszerűen az alapvetően jogellenesen örökölhető kiváltságokkal, ha ideiglenesen fenntartja őket, de nem adományoz újakat, és nem tölti be a megüresedő posztokat, amíg fokozatosan el nem sorvadnak. Vö. EM, id. kiad. 436.

73. AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 189.

74. EM, id. kiad. 435.

75. Uo. 436.

76. Vö. AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 188. és 193.

77. Uo. 192.

78. Kantnak ezt a nézetét azonban nem könnyű összeegyeztetni a (valódi) szerzőségről alkotott felfogásával. A könyv (a kifejezés sajátságos kanti értelmében vett könyv) szerzője ugyanis nem valamiféle elidegeníthető tárgyat készít. Munkája beszédének, mint elidegeníthetetlen cselekedetének materializálódása (nyelvi jelek közvetítésével), melyet „átenged” egy harmadik félnek, a közte és a publikum között közvetítő kiadónak, hogy az elterjessze, és így sokak számára „hallhatóvá” tegye a hangját.

79. Antifeudális nézeteivel összhangban Kant ugyancsak elveti a kliens-patrónus viszonyt a művészek, illetve tudósok és arisztokrata „jótévők” között.

80. Ennek megfelelően Kant haladásra képtelennek tekinti azokat a társadalmakat – a vadászatra, gyűjtögető életmódra berendezkedett társadalmakat és a pásztortársadalmakat –,

amelyek szisztematikusan önállótól életmódra és tevékenységre korlátozzák tagjait. Ezek a társadalmak úgyszólván a történelem zsákutcái.

81. MEGFIGYELÉSEK, id. kiad. 307–308.

82. AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 192.

83. MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 15.

84. Lásd különösen Hamann 1784. december 18-án kelt levelét Christian Jacob Krausshoz.

85. Vö. EM, 30. §., id. kiad. 384.

86. MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 15.

87. Vö. uo. 16.

88. Vö. uo. 16–17.

89. Vö. uo. 15.

90. Uo. 16.

91. Uo. 18.

92. Uo. 16.

93. Az idézet megtalálható: J. Schmidt (szerk.): i. m. 3.

94. Németországban a felvilágosodás eszméi megfelelő irodalmi kifejezésüket is viszonylag későn találták meg – Lessing NATHAN-ja 1779-ben íródott.

95. Ezt nagyon meggyőzően és informatív módon mutatja be V. Dell’Orto írása a német eszszének mint XVIII. századi műfajnak a történetéről. Vö. AUDIENCE AND TRADITION IN THE GERMAN ESSAY IN THE EIGHTEENTH CENTURY. *Germanic Review*, 1975. (50. köt.)

96. Ez a korszak egyben a *Sturm und Drang* időszak, és ekkoriban jelent meg – Goethe és Schiller korai műveivel – a német klasszika az irodalomban. Az irodalmi tevékenység társadalmi környezete és anyagi feltétele lényegében független volt a megjelent művek nyilvános sikerétől – ezt a fejedelmi támogatás biztosította. A nyilvános elismerés mindenesetre meglehetősen lassan ért célba – amikor Goethe 1787-ben kiadta a LITERARISCHE WERKE című gyűjteményt, kiábrándítóan kevés, mindössze 550 előfizetést sikerült összegyűjteni rá. Ami Kantot illeti, őt láthatólag egyáltalán nem érdekelték az ilyen fejlemények, bár nem voltak teljesen ismeretlenek számára.

97. J. A. Bergk: DIE KUNST BÜCHER ZU LESEN. Jena, 1799. 407.

98. Kant: ÜBER DIE BUCHMACHEREI. Megtalálható: AK, id. kiad. VIII. kötet, 436.

99. Uo.

100. Uo. 438.

Bernard Comment

EGY FIÚ

Vizkeleti Erzsébet fordítása

„Narancslé”. A fehér alapon piros betűs felirat valamilyen büszkeséget kölcsönöz ennek a por- és vízsűrítmény-keveréknek. Ez az, ami olyan utálatos a közepes vagy alacsony kategóriájú szállodákban, az ilyen reggeli, a fényűzés látszata, ami nélkülöz minden figyelmességet a vendég iránt. Túl lágy kifli, a lekvár bögrében, két lapocska sajt műanyagban, túl zöld és túl sima alma, idény előtti szőlő, mintha fel lenne fújva, vastag héjú, ízetlen, és egy kávé, persze automata gépből való, ahol széles a választék listája, a kis csésze kávétól a cappuccinóig. És halvány fény, neonok. Kértem, hogy ébresszenek fel hét órakor, a telefon csengett, mondtam, halló, automata üzenet hallatszott, egy kissé mindig ostoba képet vágunk az ilyen beszéd hallatán, különösen reggelenként, amikor keveset aludtunk.

A közjegyző figyelmeztetett, hogy ennek a szállónak nincs semmi varázsa, de „ön így egészen közel lesz mindenhez, a temetőhöz, a házhoz, ha egy udvarra néző szobát vesz ki, nem lesz annyira zajos, a külterület nincs ugyan messze, de ebben az évszakban nem nyitja ki az ablakot az ember”, mondta vihogva. Körülbelül egy órája esik, a felhők alacsonyan szállnak, minden sötét. A szertartás tíz órakor van. Szerettem volna egy esernyőt kapni a recepción, a hölgy meglepődött, „nem, uram, az nekünk nincs”, valószínűleg azt akarta mondani, hogy ez nem egy luxusszálló, vagy boldoguljon, ahogy tud, és nem éri meg boltot keresni, ahol árusítanak, elmentem tehát a szitáló esőben, lehetőleg a kis utcákon haladva. Amikor a temető bejáratához érkeztem, túl korán volt, túlságosan korán.

Átmentem a fason a sírok között, arra gondolva, hogy a szemben lévő kijáraton kimegyek, a külvárosi utak és a Maréchaux körutak közé szorult hosszú téglalapba, de a második vaskapu zárva volt, vissza kellett mennem és a körfal külső oldalán haladni a Chatillon kapuig, ahol végre találtam újságokat. Nem tudom elkezdni a napot anélkül, hogy ne olvastam volna el az újságot, a sporteredményeket, a nagy politikai eseményeket, az esti tévéműsort, mintegy biztosítékot az unalom ellen, de gyorsan rájöttem, hogy nem lenne illendő, ha az ember újsággal a zsebében jelenne meg az apja temetésén. Egy gyors pillantással átfutottam a főbb címeket, az általános hírek késésben voltak ahhoz képest, amit a rádióban hallottam a felkelés után, a sportrovat érdektelen volt, diszkrétan beledobtam a gondosan összehajtogatott újságot egy átlátszó zöld műanyag kukába, ami lebegett a szélben. Már csak tíz perc türelmes várakozás, a tállalkozó a bejáratnál volt, nem akartam jelen lenni a szertartáson a halottasházban, végül is egyedül lettem volna, mire jó az?

„1998-ban döntötte el, hogy ideköltözik, a földszint kényelme miatt – mondta el a közjegyző – az édesapja csak lent élt, az emelet a holmik tárolására szolgált, ez a ház jó üzlet lesz, és azzal viccelődött a papa, ha már nem Párizs központjában lakik többé, kevesebbet jár el hazulról, a ház melletti udvaron volt egy garázs, emiatt döntött úgy, hogy megveszi, jó árat kap majd érte, a piac fellendült, a déli külváros nagyon sikkes lett, vannak híres emberek a környéken.” Azt feleltem neki, hogy most eltemetjük az apá-

mat, a többit majd meglátjuk később, kétségkívül ez volt az első alkalom, hogy hangosan kiejtettem a számon „az apám” kifejezést. A közjegyző megértette, mégis ragaszkodott a részletekhez, „a rendelkezések világosak, minden önre száll, minden jogvita kizárva, már senkije nincs a családban, ön az utolsó és egyedüli hozzátartozó”. Arra gondoltam, hogy az anyám is az utolsó volt annak idején, az utolsó volt gyerekkorától fogva, árvaként háromévesen, rosszul táplált, vérszegény és kedves, törekeny szépségű, rettenetesen törekeny, és az apám ezt igazán tudhatta.

A halottaskocsi elindult, egy elegáns nyitott Mercedes, a piros és fehér sorompó felemelkedett, én követtem lépésben, a sírhely nincs nagyon messze, a jobb oldalon. Amikor a közjegyző megérkezett, azonnal felismertem, persze egyedül voltunk a két temetkezési alkalmazottal, de azért is, mert illett hangjához az arca, és rezzenéstelen, mormogtam magamnak. Hívathattunk volna egy papot vagy egy régi kollégát, a sebészeknek mindig vannak elmesélni való anekdotáik, megmentőknek tartják magukat mindnyájan, amikor játszanak az élet és halál határai között, de úgy látszik, nem járt már senkihez három vagy négy éve, teljes elszigeteltség, még nekem sem küldött már patetikussá leveleket, amelyek nagyjából minden ötödik évben érkeztek, az emlékeivel, sajnálkozásával, mennyire szerette az anyámat, és hogy ez az egész őt mennyire megviselte, túlságosan emlékeztetem őt rá, nem bírja már elviselni, minden okom megvan, hogy haragudjak rá, mégis annyira szeretett volna megtalálni, többet tudni rólam, a tanulmányaimról, a jelenlegi életemről, az utolsó levél talán 2002-re tehető, túl erősen íródott, mélyen bevésődött a papírba a Bic golyóstoll hegye, mint egy királyi rendelet, azzal ellentétben, amit talán mondhattak nekem, nem ismerte a kockázatot vagy a kockázat súlyosságát, az anyám mindenáron gyereket akart, csak az anyaság adhat értelmet az életének, az egészséggel kapcsolatos foglalkozások, noha erre törekszünk, ritkán válnak elhivatottsággá, ez főként kenyérkereset vagy a félelmek leküzdésének egyféle módja, de az anyám, ő abszolút elhivatott volt, az a szenvedélyesség mindenben, amit az élet hozott, mindenben, amit a sors elrendelt, az apám olyan dolgokat írt, hogy egy kivételesen bölcs asszony így akarta megismerni ezt a tapasztalatot, nem kétli, hogy a világon egyetlen gyereket sem óhajtottak jobban, mint engem, ez az ömlengés engem undorított, és aztán öt évig csönd, nincs több hír, a legkisebb levél sem. Igaz, hogy Carole-lal és a gyerekekkel külföldre utaztunk 2003-ban, és nem küldtünk magunk után a postát. De kétlem, hogy írt. Biztos vagyok benne, hogy felhagyott velem.

A közjegyző elkísért a temető kijáratáig, nem messze parkolt, és a búcsúzás pillanatában azt mondta nekem, „láthatta ön is, hogy a sírhely két személyre van megváltva, az édesapja nagyon tartotta magát ehhez, nem tudom, milyen szándékai lesznek, és ez nem a jó pillanat erre, bármi legyen is az, a szolgáltatás nagyon hosszú időre ki van fizetve, ismeri az édesapját, szeretett hosszú távra tervezni, nem függni senkitől”. Azt feleltem szárazon, hogy nem, nem ismerem az apámat. Az ember nem őriz meg emlékeket az első négy évből. Vagy csak halványakat. Elértem a Brune körutat, ami hétköznapon ezen a késő délelőtti órában megmagyarázhatatlanul csendes volt. Egy villamoskocsi ment el alig hallhatóan. Aztán néhány autó lassú járatban. Fáradt léptekkel mentem, határozott cél nélkül, az eljövő órák ürességét érezve. Egy újabb villamoskocsi közeledett felém élénk csengőszóval. Furcsán csengetve, nem illett a modern járműhöz. Ez a hajdani kis tejeskamionokat juttatta eszembe, a nagynénémnél, Svájcban, a nagynéném nevezte így azokat, furcsa szokásból, ő is meghalt néhány éve, egy tó partján, azt hiszem, boldog volt élete végén, egyedül, aperitívet kortyolgatva és tévét nézve vagy puzzle-lal játszva, minden héten írt nekem, meglátogattam háromszor vagy négyszer

évente, aztán megszülettek a gyerekek, messzire mentünk Európától, hazatérve nem léptünk újra érintkezésbe vele, egy bizonyos idő eltelte után ez túl nehéz lett volna, egy szomszédasszonytól tudtam meg a halála hírét, akinek gyakran büszkén beszélt rólam, a családomról. Felkaptam a fehér vaskannát, és négyesével mentem le a lépcsőn, mihelyt felhangzott messziről az éles csengőszó, hogy le ne késsem a járatot, és szerettem a merőkanál zaját, amivel merítették a tejet a nagy bödönből, ezt a szót használták ott, a tejeskocsi hátulján volt egy acélhágcsó, ami lehetővé tette, hogy a gyerekek kicsi fejükkel felkapaszkodjanak egészen a pultig, tartottuk a kannát, aztán zsebbe csúsztattuk az esetleges visszajáró pénzt, hallgatólagos szokás szerint, jó volt ez a kis pénz édességre, néha cukorkára, leggyakrabban rágógumira.

A kis magyar temető különösen szép volt azon a napon, amikor odamentem, éppen betöltöttem a tizennyolcat, a jogosítvány a zsebemben volt, tavasz vége felé járt az idő, a nagynéném hozzáférhetővé tette számomra a bankban a pénzemet, az elegendő tartalékot ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat, hosszú tanulmányokat, apám utasítása szerint, a szívemben lelkesen készültem erre a kis utazásra. Mindenhol fák voltak a temetőn belül, azon túl pedig erdő volt, egy nagy erdő, lombos, karcsú fákkal a szélben, mint a lelkek szonátája. Az anyám neve alatt két dátum látható, 1953 és 1978, egy nagy négyzetben, ahol a család többi tagja sorakozott, a szülei, 1934-ben és 1935-ben születtek, 1956-ban meghaltak, nagybácsik, nagynénik, nagyszülők apai részről. Arra gondoltam, hogy szeretném, ha egy napon engem is oda temetnének el mellé, akinek bizonyos mértékig ajándék voltam, és a többiekkel, akiket soha nem ismertem, de később, néhány éve Carole-lal felfedeztük a Tadoussac temetőt, egészen közel ahhoz, ahol lakunk, a Saint-Laurent bal partján, és azt gondoltam, hogy ott is kellemes vagy békés lenne megpihenni a kis pilléres sírkövek között piros cseréppel a tetején, mintha ennek lenne valami jelentősége. De itt, Montrouge-ban az olcsó bérházak és a periferia közötti háromszögletű területen, köszönöm, nem.

A közjegyző erősködött, hogy meg kell tartanom a ház kulcsait, van belőle másik, szükség esetén. Legalább el kellene oda mennem, hogy legyen valami elképzelésem. A kulcstartón egy vasgolyó lóg, ami lehúzza a zakóm zsebéét. Rendeltem egy kapris ráját, a söröző majdnem tele van, kis időse hölgyek egyedül is ülnek az asztaloknál, vagy párok, talán titokban találkozva csókolóznak a borospoharak fölött, és üzletemberek, régi világ ez, ami még ma is létezik. Az anyám nem tudta lenyelni a legkisebb falat húst sem, úgy rémlik. Csak ilyen emlékeim vannak. Vagyis nem, nem emlékek, inkább innen-onnan összeszedett információk. Az apámtól kapott levelek semmilyen konkrét részletet nem tartalmaztak. Küldtettem nekem nem sokkal az esküvőm után néhány képet, az egyiken az anyám volt, hosszú fekete hajában már néhány ősz hajsza látszott, habár lehet, hogy a kép volt hibás, finom ívelésű, hosszú orr, eléggé széles száj finom ajakkal, piros-zöld-sárga színű skót kockás ruhát viselt, a színek már kissé divatjamúltak, polaroid kép, válla gyenge, csontos, a karikákban a szeme alatt összegyűlt a szomorúság, mégis energia van benne, nyilvánvaló erő, talán vidámság, valamilyen nagyon rejtett, de vidám dolog, szerettem ezt a képet, amit évről évre átteszek az új naptáramba, ez lehet az oka annak, amiért nem akarok elektronikus táblát, még iPadot sem, amit Carole-tól kaptam éppen ez előtt az út előtt, feltöltötte két vagy három filmmel, amivel elűzhetem az unalmat, és a gyerekek fényképeivel a legutóbbi vakációról, el lehet mondani, hogy boldogok vagyunk, hogy békés napok várnak ránk.

Bizonyára ismernie kellett a kockázatot, aminek kiteszi magát, konzultált az apámmal, mert jó híre volt, ász volt, nagy ász, egy kissé más területen, de bizalmat sugárzott,

sokat beszéltek róla, egyesek neki tulajdonítottak nem remélt megoldásokat, nos így az anyám mindent elkövetett, hogy kicsikarjon tőle egy konzultációt, így ismerkedtek meg tehát, mert az anyám másik osztályon dolgozott, sőt másik épületben, semmi vagy csak minimális esély arra, hogy összefussanak. Hónapokat kellett várnia a döntő találkozásra. Anyám gyermek utáni mérhetetlen vágyakozása bizonyára megérintette apámat, vagy hirtelen benne is hasonló vágyak ébredtek, egyike azoknak a vágyaknak, amelyek spontán születnek, és arra várnak, hogy minden akadály ellenére valósággá váljanak, anyám törekenysége, apám kora, ötvenhárom év, hamarosan esküvő, diszkrét szertartás, kevés barát, főként kollégák, a professzorok és ápolónők keveréke olyan, mint egy fénykép negatívja. Néhány hónappal ezután anyám teherbe esik. Az ajándék, a végzet. Nemigen tudom, apám hogyan boldogult három vagy négy éven át, amíg velem voltam, hol én voltam ott, hol együtt voltunk dajkákkal vagy bébiszitterekkel, akik közül néhányan talán az ágyában kötöttek ki, a nagynéném mondta mindig, hogy vonzó ember az apám, nem tagadnak meg tőle semmit, a sebésznek hatalma, anyagi és metafizikus hatalma van, gyerekfejjel nem értettem ezt a szót, nem vagyok benne biztos, hogy ma igazán értem-e, ez olyan szó, amitől egy kicsit félek.

Amikor kijöttem a sörözőből, már nem esett, de a felhők alacsonyan szálltak, nagyon alacsonyan, könnyű köd ereszkedett le. Haboztam, hogy a Jean-Moulin sugárúton menjek-e, végül is jobban szerettem a zajos és kaotikus Général-Leclerc sugárutat, azt mondhatnánk, hogy a felszabadulás Párizs déli részéről jött, holott a partraszállás nyugaton, sőt északnyugaton történt meg, el voltam mélyedve a gondolataimban, amikor hirtelen csöndességet éreztem. Körülöttem semmi forgalom, emberek rémülten álltak a buszmegállóban, és két mentőautó néma forgólámpája, egyik a másikkal szemben és az úton keresztben leállt két tűzoltóautóé. Először egy motor vázát láttam, ami még elszenesedve füstölt, szürke homály lengte körül, aztán a megmagasított hordágyat, amit két tűzoltó vitt az autójuk hátsó része felé, az orvosi kezelés vagy az életért való küzdelem legkisebb jele nélkül. Valószínűleg éppen most hagyták abba, és megszabadították a letakart testet aranysárga fémes borításától, és lábát ponyvaszerű anyag fedte. Minden csöndes, az ápolók tekintete rémült volt, az egyikük grimaszolt, a rendőrök méricskéltek, jegyzőkönyvet vettek fel egy autó körül, amelynek az eleje ki volt tépve, és egyszerre csak brutális súlyával megérintett a halál, és hirtelen a haláltól szomorúan, leverten egyféle száналmat éreztem, mélységes száналmat ez iránt az ember iránt, akit a tűzoltókocsi hátuljába csúsztattak, és aki talán annyi időse lehetett, mint én, neki is gyerekei, aztán egy hülye mozdulat, a rossz döntés, a haszontalan kockázat, egy ficam, és puff, vége volt néhány perc alatt. Félttem a járdán. Félttem menni, átkelni az utcán, félttem a zajoktól, amelyek apránként újra visszatértek, ahogyan közeledtem a külvároshoz. Szerettem volna venni valami apróságot a gyerekeknek és Carole-nak, de már kiment a fejemből, csak a balesetre gondoltam, a végzet asszonyára emberi sorsokból, a nőre, aki talán éppen most kapott egy telefonhívást, ami után hiába tervezi már élete megosztását, életének összeomlása következik. Majdnem könnyeztem, de inkább a hideg miatt, hideg szél fújt, amit hamarosan eső, sőt mi több, hó is kísér majd, ezt jelezte ma reggel a meteorológia.

Felhívtam Carole-t a mobilomon, jót tett, amikor felismertem a hangját, a gyerekek játszottak a háttérben, hallottam nevetésüket, kiáltásaikat, nem nagyon tudtam, mit mondjak. Beszéltem a temetéséről, a rossz érzésemről mindezzel szemben, a házról, Carole azt mondta, „hagyd ott, mondj le az örökségről, le lehet mondani, megtudakoltam, utasítsd vissza, végül is jogod van hozzá, nem zavartatta magát az apád, nem tar-

tozol neki semmivel, nincs szükség a lóvéjára”, meglepett, hogy ezt a szót használja, nem is az, hogy használja, hanem az, ahogyan mondta, zsémbesen, sőt erőszakosan, ő, aki pedig annyira tapintatos, kedves az emberekhez, azt feleltem neki, hogy felhívom majd a nap végén, most pihenni akarok, rosszul aludtam a múlt éjjel.

A szállodába érve a meg-megálló, majd újra eleredő esőben, a közjegyző üzenete várt, fel kellett hívnom. A titkárnője azt mondta, hogy most más elfoglaltsága van, hagyni fog számára üzenetet, mert ma neki is korábban kell elmennie a fiáért. Bekapcsoltam a tévét, nem igazán érdekelt, egyik csatornáról a másikra váltogattam. Majdnem elaludtam, és amikor a telefon csengett és felvettem, éreztem a hangján, hogy a közjegyző zavarban van, hogy nem tudja, hogyan mondja el nekem, ez egy titok, nekem nem kell emiatt intézkedéseket tennem, semmi legális értéke nincs, mert az iratok soha nem kerültek be az ügy anyagába, és ez természetesen nem változtat nagy dolgokon, senki sem tud róla, de végül „úgy gondoltam, hogy meg kell osztanom önnel, mert ma reggel nagyon ridegnek találtam önt, nagyon zárkózottnak, nos tehát az édesapja apasági tesztet csináltatott, nem tudom, melyik évben, azt sem, milyen meggondolásból, ön még nagyon kicsi volt, ez akkor volt, amikor még nála lakott, és ez a teszt, hogy is mondjam, sokat változtat a dolgok állásán, úgy gondolom, hogy nem viselte el, ez lehetetlenné vált, ugye mindenesetre, nem tudta elviselni, természetesen önnek semmi része nincs ebben, egyébként megtartotta önt örökösnek, az egyetlen és egyedüli örökösének, amint ezt majd látni fogja, ami önt viszonylag gazdag emberré teszi, elhiheti nekem, tehát úgy hiszem, fontos volt, hogy ezt tudja, aztán azt csinál, amit akar, ez már nem az én dolgom”. Szép halkán letettem a kagylót.

A ráját már nem érzem a hasamban. Éhes vagyok, de még korán van a vacsorához. Először alszom egy kicsit a szobám homályában, hallgatva, hogy az ablaküveget veri az eső.

Karsai György

EGY KLASSZIKUS-FILOLÓGUS AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK HÁLÓJÁBAN

Sarkady János, 1927–2006

Nem vagyok történész, soha nem is gondoltam arra, hogy egy nap ilyen irányú, elmélyült kutatásokat fogok végezni. Arra pedig végképp nem volt indíttatásom, hogy Magyarország legújabb kori történetének egy korszakát majd' egy éven át bevonjam klasszika-filológiai kutatásaimba. A 2009–2010-ben a Collegium Budapest keretében szerveződött nemzetközi kutatócsoport¹ egyik vezetőjeként azonban többek között arra vállalkoztam, hogy kiemelkedő magyar klasszikus-filológusok életpályájának a szocialista rendszer évtizedeire eső munkásságát vizsgáljam, a műveikben esetlegesen fellelhető

ideológiai befolyásoltság jeleire rámutassak. Azt már a munka kezdetén tudtam, hogy résztint egykor volt tanáraimról, részint kollégáimról, ismerőseimről és barátaimról írni ebben a megközelítésben komoly körültekintést, sok tapintatot igénylő feladat lesz. Őszintén megvallva, az itt következő írás főszereplője nem szerepelt az előzetesen vizsgálatom tárgyául kiválasztott első tíz klasszikus-filológus között. Figyelmemet személye, munkássága iránt egy 1953-ban publikált, egészen remek tanulmánya keltette fel,² amelynek soraiból lépten-nyomon határozott irónia, kifejezetten éles társadalom- és ideológiakritika sugárzott, s amely üdítően *más* volt, mint például az ugyanebből a korszakból való olvasmányélményem, a Falus Róbert írta Szophoklész-monográfia.³ Érdekelni kezdett a tudóspálya alakulása, s kerestem ennek a korban szokatlan hangnak a folytatását. 1955-ből talán idesorolható Sarkadynak egy rövidebb Héraklész-tanulmánya,⁴ ezen kívül jobbára könyvismertetések (általában magas színvonalon elkészítve, de azért gyakran a nyilván kötelező ideológiai „tiszteletkörök” lerovásával),⁵ fordítások kerültek ki Sarkady keze alól ezekben az években. 1957-ben egy komoly visszhangot kiváltott elemzése jelent meg a görög rabszolgatartó társadalom kialakulásáról⁶ (erre a tanulmányára a későbbiekben még visszatérek), de az egykori hangot, a szellemes éleslátással elemző mondatokat már sehol nem találtam. Sarkady és más hazai klasszikus-filológusok műveinek olvasásával párhuzamosan ugyanezen idő alatt kutatásokat végeztem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, mivel feltételeztem, hogy az egykori ÁVH figyelme valamilyen mértékben kiterjedhetett a klasszika-filológiára s annak művelőire is. Egy idő után feltűnt, hogy a rendelkezésemre bocsátott dokumentumokban 1956-tól kezdődően egyre gyakrabban találkoztam Sarkady János mint „*célszemély*” nevével. Ekkor határoztam el, hogy a nemzetközi kutatási program keretein belül feldolgozom élettörténetét vagy legalábbis annak az Állambiztonsági Szolgálatok érdeklődési körébe került periódusát. Persze nyugodtabb korokban, szerencsésebb égtájak alatt egy klasszikus-filológus tudós, egyetemi tanár életpályájáról elsősorban művei, másodsorban a tudományos pályáját és emberi értékeit megítélni képes közvetlen környezete: családja, barátai és kollégái vallanak; a könyvek és tanulmányok, az értékelő, kritikus elemzések és visszaemlékezések sora is a tudóslét mennyi lenyomata. Mindemellett vallanak róla tanítványai, tisztelői, akiknek jó esetben nem csak az antikvitás szeretetét tudta átadni, de azokat az emberi kvalitásokat és erkölcsi normákat is, amelyek mentén tudósként és magánemberként élte életét. Sarkady János tiszteletére is készültek ünnepi kiadványok: a hetvenedik születésnapjára megjelentetett tanulmánykötet,⁷ a halála után egy évvel kiadott emlékkötet,⁸ s ide sorolható az élettörténetét és műveinek jegyzékét tartalmazó, 2009-ben Nemes Zoltán által publikált kötet is.⁹ Amit én mindehhez hozzá tudok tenni, nem több kiegészítésnél, egy kép árnyalásánál, amely kép – meggyőződésem – az itt következő dokumentumok napvilágra hozása és értékelése nélkül talán örökre homályos maradna.

1945 után a Szovjetunió érdekszférájába került országok a kommunista ideológia bázisán építették fel társadalmi rendszerüket, s ezek egyik közös vonása volt a társadalom minden szegmensére kiterjedő *ellenőrzés*, az állampolgárok köz- és magánéletének, munkájának és intimszférájának folyamatos megfigyelése és értékelése titkosszolgálati eszközökkel. Társadalmi helyzettől, végzettségtől, betöltött munkakörtről és anyagi helyzettől függetlenül mindenki potenciális megfigyelt és megfigyelő volt. És amint ez szinte természetes is, az Állambiztonsági Szolgálatok figyelméből jutott a klasszika-filológia területére is: a Szolgálatok itt is kiépítette ügynökhálózatát, itt is mindenkiről mindent tudni akart.

Sarkady János első generációs értelmiségi volt: édesanyja erdélyi gyökerekkel rendelkező kistisztviselő – férjhezmenetelétől kezdve kizárólag családjának szentelte életét –, édesapja pedig vasutas volt. Attól függően, éppen hol volt a családíró szolgálati állomáshelye, költözött a család¹⁰ egyik faluból a másikba az ország keleti részén. Így a biharkeresztesi első évek után Sarkady az általános iskolát már a Debrecenből nem messze fekvő Sárándon¹¹ kezdte. Három év után a szülők úgy döntöttek, hogy a nagyon érdeklődő, sok tárgyban tehetségesnek mutatkozó fiú váltszon iskolát, s átírták a debreceni Református Kollégium gyakorló általános iskolájába. Egy évig járt ide, köszönhetően édesanyja komoly áldozatvállalásának, aki nap mint nap elkísérte fiát az iskolába. Ám hiába volt a lelkesedés, a családi áldozatvállalás s a kitűnő, szép jövővel kecsegtető tanulmányi eredmények, mert a sokat betegeskedő Sarkadynak egy komolyabb mellhártyagyulladás követő hosszú lábadozás után egy egész tanévet ki kellett hagynia.

Időközben édesapját ismét új állomáshelyre rendelték: Kunmadarason lett állomásfőnök, ezért a gimnáziumot Sarkady már a közeli Karcag Református Gimnáziumában kezdte. Itt a betegségek és a háború miatt többször is megszakított gimnáziumi évek alatt tanult meg latinul, s az utolsó évben itt kóstolt bele az ógörög nyelvbe is.

A háború befejezése után, 1947-ben érettségizett, s még ugyanebben az évben megkezdte egyetemi tanulmányait latin–magyar szakon Debrecenben. Annak ellenére döntött a család a debreceni egyetem mellett, hogy Sarkadynak már ekkor lehetősége lett volna felvételét kérni a budapesti Eötvös Collegiumba. Az antikvitás, ezen belül a görög nyelv, történelem és irodalom iránti életre szóló elkötelezettségének kialakulását a Budapestről lejáró Szabó Árpád professzorral való találkozásához köthetjük. Szabó Árpád hamar felismerte Sarkady kiemelkedő tehetségét, s rábeszélte, hogy a következő évtől menjen Budapestre. Az Eötvös Collegiumban – többek között Ritoók Zsigmond szobatársaként – teljesen átadhatta magát tanulmányainak: Ritoók Zsigmond elmondása szerint Sarkady gyakran egész éjszakákra „ottfelejtette” magát az Eötvös Collegium könyvtárában, s mindent olvasott: elsősorban persze ókori szerzőket, történetírókat, filozófusokat, de igen elmélyülten tanulmányozta (ugyancsak Szabó Árpád hatására) Marx írásait is. Szabó Árpád hatalmas tempót diktált az óráin: a Ritoók–Sarkady–Vekerdy tanulócsoporthoz hétről hétre ma már elképzelhetetlen mennyiségű szövegből kellett felkészülnie,¹² s ennek meg is lett az eredménye: a hazai ókortudomány és indológia három kiemelkedő alakja került ki az Eötvös Collegiumnak erről az évfolyamáról. Szabó Árpádon kívül Sarkady – saját elmondása szerint – sokat tanult Harmatta Jánostól, Moravcsik Gyulától, Marót Károlytól, Gyóni Mátyástól és Borzsák Istvántól is. Az Eötvös Collegiumot 1950 augusztusában feloszlatták,¹³ s bár ez az addigra kialakult legfontosabb kollégiumi – Ritoókhoz és Vekerdyhez fűződő – barátságait nem érintette, lakhatási és tanulási körülményei ekkor jelentősen romlottak,¹⁴ végül nagyra becsült professzora, az öt negyedéves diákként a tanszékén demonstrátorként alkalmazó Moravcsik Gyula fogadta be Gorkij fasori lakásába albérlőként. 1950–51-ben diplomázott görög–latin szakon, s még ugyanebben az évben gyakornokká nevezték ki Marót Károly professzor mellé, majd 1952-ben tanársegéd lett az Ókori Történeti Tanszéken. Diákjai körében már ekkor rendkívül népszerű volt. A következő évtől a Borzsák István vezette Ókori (Egyetemes) Történeti Tanszékre került, s itt nevezték ki 1954-ben egyetemi adjunktussá. Ekkorra már több fontos szakkikke, könyvismertetése és egy egyetemi jegyzete is megjelent.¹⁵ egy nagyon ígéretes tudóspálya első, termékeny, szakmai sikerekben gazdag éveit ezek.

1956 brutális egyértelműséggel vetett véget Sarkady tudósi pályájának, és tette tönkre jövőjét. Ettől a ponttól kezdve ma már életrajzának áttekintéséhez, a nyilvános adatok lehetőség szerinti kiegészítéséhez, vagyis Sarkady élettörténetének pontosabb megismeréséhez az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető anyagát is figyelembe tudjuk – és kell – venni. Mivel a már eddig is idézett életrajzforrásaiban – Nemes Zoltán, Ritoók Zsigmond, Németh György (életútinterjú) – igencsak vázlatos az 1956–1957-es évek eseménytörténete, a következőkben kísérletet teszek arra, hogy a megismert dokumentumok segítségével teljesebb képet rajzoljak Sarkady életútjáról, amely tragikus fordulataival pontos lenyomata annak a kornak, amelyben egy ideológiailag meghatározott elnyomó rendszer és annak erőszakgépezete képes volt tönkretenni egy ember szakmai és magánéletét. Tudatában vagyok annak, hogy a most következő dokumentumok segítségével legjobb esetben is Sarkady élettörténetének mindössze néhány részletét tudjuk a korábbiaknál árnyaltabban megismerni: a teljes igazságot, elsősorban is azt, hogy Sarkady hogyan élte meg az ezekben az években vele történeteket, már soha nem fogjuk megtudni. Mint oly sok hasonló sorsú, az 1956-os forradalmat követő megtorlások következtében tönkretett életű honfitársunk, nyilvánosan ő sem beszélt soha erről: mindazt, ami 1956 és 1962 között történt vele, gyötrődéseit, szenvedéseit, titkait magával vitte a sírba.

A dokumentumok segítségével először arra kaphatunk megközelítően hiteles választ, hogy mikor és miért került Sarkady a belügyi szervek látókörébe: édesapját 1955-ben letartóztatták, s elítélték államellenes szervezkedés, valamint feljelentés elmulasztása miatt.¹⁶ Egy 1957. október 28-án kelt, a belügyi szervek számára készített *önéletrajzában*¹⁷ találjuk ezzel kapcsolatban az első adatot: „1955. januárjában a rendőrség letartóztatta apámat, aki, mint kiderült kapcsolatban állott egy államellenes szervezkedéssel, ugyanezen év októberében a feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt 4 évi börtönre ítélték. Ügyének mi-benlétét és az ítéletet csak 1956. januárjában közölték a családdal; ezt megelőzőleg a letartóztatás tényén kívül semmit sem tudtunk és az ügyről nem is beszéltem senkinek. 1956. február 3-án jelentetem apám ügyét a pártszervezetnek. Az eset hosszú ideig tartó eltitkolásáért párt fegyelmit kaptam: megrovásban részesítettek és tagjelöltségemet meghosszabbították. Így tagjelölt maradtam az MDP feloszlataáig.”¹⁸

Ebben az önéletrajzrészletben – ami sokkal inkább egy rendőrségi vallomásra emlékeztet – a rendszer működésének majd’ minden embertelensége, gátlástalansága és kegyetlensége benne van: a baráti beszélgetések során elhangzottakat nem jelentő s emiatt négy évre elítélt apa; a hosszú hónapokon át az apa sorsáról semmit sem tudó, teljes bizonytalanságban tartott család; az apa ügyét a munkahelyi pártszervezetének jelenteni köteles fiú,¹⁹ akinek amúgy semmi köze A PÁRTHoz (hiszen még csak *tagjelölt!*), ezzel együtt *megrovásban* részesül, mivel elmulasztotta teljesíteni a párt iránti kötelességét, vagyis hogy nem *azonnal* jelentett saját apjáról. Micsoda lelki teher lehetett mindez egy alapvetően visszahúzódó,²⁰ apolitikus fiatalemberen!

Sarkady János az 1956-os forradalom idején a Bölcsészkar Forradalmi Bizottságának lett a tagja. E csekély gyakorlati jelentőséggel bíró funkcióra forrásaink egybehangzó állítása szerint Harmatta János professzor javasolta, s Sarkady még a forradalom leverése után, egészen 1957 tavaszáig, a Bizottság feloszlataáig részt is vett annak ülésein. Ez nyilván súlyosbító körülménynek számított 1958 augusztusában, amikor az illetékes hatóságok az egyetemről való eltávolításáról döntöttek. Arról azonban nem tudunk, hogy Sarkady akár szóban, akár tettben bármikor is az új rendszer ellen lépett volna fel. Amúgy Forradalmi Bizottsági tagsága semmiképpen nem szolgálhatott elégséges

magyarázatul a forradalom első évfordulóját megelőző, *elővigyázatossági letartóztatás*-ra, hiszen ez a bizottság leginkább amolyan „igazoló testület”-ként működött. Ténykedése elsősorban abból állt, hogy a forradalom alatt helyreállította azok egyetemi tanárságát, akiket 1948–1956 között politikai okokból kényszernyugdíjaztak.²¹ Sarkady maga erről az időszakról a következőket mondja idézett ÖNÉLETRAJZ-ában:²² „*Ami az ellenforradalom ideje alatti szereplésemet illeti: november 1-én Harmatta János [a név tollal bekeretezve! – K. Gy.] professzor javaslatára a »bölcsészkarai oktatók forradalmi bizottsága« tagjának választottak. Vezető vagy kezdeményező szerepem azonban a bizottságon belül nem volt. Az az ideológiai és politikai zavar, ami a múlt évben egyetemünkre elég általánosan jellemző volt, nálam is sokáig eltartott, bár lényegében csak passzív visszahuzódásban nyilvánult meg. A konszolidáció előrehaladtával azonban egyre inkább megbékültem a körülöttem kialakult helyzettel és az oktatás megindításából igyekeztem tisztességesen, hivatásomhoz illően kivenni a részemet.*”

A folytatás – az idézett ÖNÉLETRAJZ megszületését megelőző hónapok – történéseiről Sarkady tudtommal soha nem beszélt, így arról sem, hogy 1957 márciusában a belügyi szervek letartóztatták, és egy hónapon át vizsgálati fogságban tartották.²³ E letartóztatás okát és a börtönben történeteket ma már az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok alapján rekonstruálni lehet – legalább nagy vonalakban.

Sarkady János nem véletlenül került az Államvédelmi Hatóságok látókörébe. A közvetlen előzményeket, 1957. márciusi letartóztatásával kezdődő megaláztatásainak és beszerzésének okait, a folyamat lépéseit ma már több-kevesebb bizonyossággal rekonstruálhatjuk a Szolgálatok vonatkozó iratanyagának segítségével.²⁴

A Sarkadyra vonatkozó „Biztonsági őrizetbevétel (:Preventív:)”-et – ez a tárgymegjelölés szerepel a vonatkozó belügyminisztériumi dokumentumon²⁵ – elrendelő „Javaslat” 1957. március 4-én készült, és a következőképpen hangzik: „*Javaslom biztonsági őrizetbe venni Sarkadi János (:Biharkeresztes, 1927, Budapest, VI. Gorkij fasor 32. sz. alatti lakos:) adjunktust.*”

Sarkadi János az ellenforradalom ideje alatt tagja volt a forradalmi bizottságnak, majd az értelmiségi tanácsnak. Sarkadi a közelmúltban arról beszélt, hogy mint történész kutatásokat fog végezni a forradalomban résztvevők származását illetően és mivel véleménye szerint 80%-ban munkások vettek részt a forradalomban, »munkás forradalomnak« akarja megnevezni a történelemben. Szerinte március 15-én csoportos kivonulást rendezni esztelenség volna, helyette a hallgatók kettesével, hármasával sétáljanak az utcán és így demonstráljanak. Elmondása szerint az egyetemen a legnagyobb tábora van a nemzeti kommunistáknak, mivel a hallgatók többsége munkás és paraszt származású, így nehezen lehetne őket kapitalista jelszavakkal megszervezni. Kijelentette, hogy kapcsolatban állnak Nagy Imrével és Losonczy Gézával és kézről-kézre járó postával cikket tudnak kapni tőle. Elmondta, hogy Lukács György és felesége Bukarestben tartózkodik és szintén felvették a kapcsolatot az egyetemmel. Szerinte az elemista kisdiákok lázítása nagyon helyes, mert 12 évig politizáltattuk a gyerekeket és most megvan a reakciója. Március 15-i terveiket helyesnek tartaná, ha közölnék a munkásokkal is.

Fentiek alapján javaslom biztonsági őrizetbevételének végrehajtását és kihallgatását.

Kovács Miklós rny.hdgy., Harangozó Szilveszter rny.sz.d. alosztályvezető”

A fenti dokumentum megszületéséhez azonban a felsorolt vádaknál súlyosabb – vagy feltételezhetően azokkal legalább azonos súlyúan kezelt – vádak is a belügyi szervek rendelkezésére álltak Sarkady ellen. Eme vádpontok megszületésének körülményeiről (vagy akár csak létezésükről) Sarkadynak sem ekkor, sem később nem lehetett tudomása.

Az 1956 után Magyarországon az élet minden területét a korábbinál jóval elszántabban ellenőrzése alá vonni akaró szocialista rendszer ügynökhálózata – mondhatni – természetes módon jutott el a budapesti egyetem bölcsészkarára is. Bár a rendelkezésre álló dokumentumok igen hiányos képet festenek a megfigyeléseknek az ELTE ókortudományi tanszékeit érintő kiterjedtségéről (az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában semmilyen iratanyag nem áll rendelkezésre e területről: a jelentések, ha voltak is, egytől egyig megsemmisültek, vagy elkallódtak), mégis okkal feltételezhetjük, hogy az ügynökök ott voltak minden tanszéken, sőt minden tanulócsoporthoz is. Legkésőbb 1956 őszétől Sarkady óráin például ott ült hallgatói között az „Ágnes” fedőnevű ügynök.²⁶ Elég csak beleolvasni az általa készített jelentésekbe, hogy lássuk: ezek a jelentések döntően befolyásolták Sarkady további sorsának alakulását. A nap mint nap a fiatal egyetemi adjunktus közvetlen környezetében tartózkodó, az óráin nyilván lelkesen dolgozó, szakmailag felkészült „Ágnes” olyan terhelő jelentéseket készített Sarkady forradalom utáni tevékenységéről, hogy ezeknek önmagukban is el kellett vezetniük letartóztatásához. Lássunk az alábbiakban néhány példát ezekből a jelentésekből.

„Ágnes” 1957. február 14-én a következőképpen foglalta össze – szóban – jelenteni-előzőjét felsőbb kapcsolata, Kovács Miklós belügyi hadnagy előtt:²⁷

<p>„Jelentés Budapest, 1957. február 18.</p>	<p>adta: »Ágnes« vette: Kovács hdgy. Szigorúan titkos!</p>
--	--

»Ágnes« fdn. kapcsolatunk az alábbiakat mondta el:

A napokban jelen volt Sarkadi János az ókortörténeti tanszék adjunktusa, Szabó Árpád régészeti tanszék professzora valamint Szabad György az ujkori történelem tanszék tanárának beszélgetésén.

Neveztek arról beszéltek, hogy Nagy Imre volt miniszterelnök Romániában a Szimaik, vagy Szimai nevű üdülőben van. Tőle és Losonczy Gézától illegálisan jönnek Magyarországra kéziratok. Ezek nem póstán, hanem kézzel-kézre jönnek. Nagy Imre által irt kéziratból jelenleg is van a Bölcsészkaron és a »megbízható« emberek olvassák.

Sarkadi János arról a tervéről beszélt, hogy mint történész, kutatást fog végezni a »forradalomban« résztvevők származását illetően. Előreláthatólag a résztvevők 80%-a munkás volt. Ilyenformán az ellenforradalmat »munkásforradalomnak« akarja megnevezni a történelemben.»

A legterhelőbb információt vélhetően az utolsó bekezdés tartalmazza – és ebből a szempontból teljesen mellékes kérdés, hogy Sarkadynak valamely latin szemináriumon (!) vázolt, az 1956-os forradalomban részt vevők társadalmi csoport szerinti elemzése sohasem készült el. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen horderejű, kutatásra támaszkodó állítás esetleges publikálása, a *munkásforradalom* meghatározásnak még csak a felvetése is főbenjáró bűnnek számított, amiként a Kádár-korszakban mindvégig a legfontosabb tabukérdések közé tartozott az 1956-os események *ellenforradalom*-definíciójának megkérdőjelezése is. Emellett természetesen „Ágnes” jelentésének a Szinaiából kicsempészett Nagy Imre-írások bölcsészkaron történő illegális terjesztésére vonatkozó része is rendkívül kompromittáló valamennyi felsorolt tanárra, így Sarkadyra nézve is.

Sarkady őrizetbevételére tíz nappal később, 1957. március 13-ról 14-re virradó éjszaka került sor, s az ezt kísérő házkutatás során további súlyosbító bizonyíték került a belügyi szervek birtokába:

„Jelentés. Budapest, 1957. március 14.

Az éj folyamán őrizetbe vett SARKADI JÁNOS adjunktusnál lefoglaltunk egy levelet, melyet öccse SARKADI SÁNDOR IV. éves bölcsész-hallgató írt bátyjának. Sarkadi Sándor Szegeden jár egyetemre. A levélben arról ír, hogy nálunk is csak egy Poznan segitene, de ez a gyáva nép erre sem képes. A levél egy összehajtogatott papírlap, melyet nem postai uton küldött bátyjának.

Ladányi Mihály rny.szds.

Megjegyzés:

Sarkadi János az »ellenforradalom« idején a Forradalmi Bizottság tagja, majd az ellenforradalom után az Értelmiségi Bizottság tagja lett. Kapcsolatunk véleménye az, hogy Sarkadiék a Nemzeti Kommunista Párthoz tartoznak. Sarkadiék beszéltek többek között még arról is, hogy március 15-én a csoportos kivonulás esztelenység volna és helyesebb ha a hallgatók kettesével, vagy hármassal mennének ki a főutvonalakra.”

Íme, itt szerepel a *nemzeti kommunista párthoz tartozás* igen súlyos, besúgóí vádja, amely Sarkady letartóztatásakor, kihallgatásakor külön hangsúllyal szerepelt vádpontjai között. Ezt követően Sarkady további sorsát Harangozó Szilveszter százados, alosztályvezető (két másik felettése aláírásával ellenjegyzett) jelentése, valamint a lap aljára kézzel írt kommentárja és utasítása határozta meg: „Sarkadit 20-án kiengedték, legközelebb javasolom bevinni és foglalkozni vele.”²⁸ Hogy valóban így történt-e, tehát kiengedték-e március 20-án Sarkadyt vagy sem, a dokumentumokból nem derül ki egyértelműen. Annyi bizonyos, hogy az 1957. márciusi, *preventív* letartóztatása csak amolyan előkészítés volt, s minden valószínűség szerint március végén, április elején kezdődött el a vele való *intenzív foglalkozás*, immár nagyon is konkrét céllal. Jelen ismereteink szerint az egész folyamat elindítója, a Sarkadyra való pressziógyakorláshoz az információs háttér megteremtője „Ágnes” volt. Természetesen rajta kívül még számos „hálózati személy” dolgozott Sarkadyra s általában a bölcsészkarri oktatókra,²⁹ de senki nem volt oly közel Sarkadyhoz, mint tanítványa, „Ágnes”.

Sarkady megfigyelése kiszabadulása után is folytatódott – tehát akkor, amikor már *ügynök* volt. „Ágnes” 1957. május 25-én a következőket jelentette:³⁰ „Sarkady János mikor kijött a börtönből, az elsőéves hallgatók virággal várták. Azóta csak kétszer tartott nekünk szemináriumot, folyton politizál. [...] Sarkadi most úgy állítja be magát, mintha bizonyos szervek beszerverték volna. Ez annál is inkább valószínűnek tűnik fel, mert a Varga Jánost és többieket eltávolítják az egyetemről, ő pedig marad.

Mikor mondtuk neki, hogy vigyázzon, úgy felelt: »én most nagyon jó fiujuk lettem felül és szükség van itt rám.« Hasonló célszavakkal elérte, hogy mindenki a környezetében feltételezi, hogy a politikai rendőrségnek szüksége van rá. Legtöbbet Hanák Péterrel és Szabad Györggyel van együtt, akikről feltételezhető, hogy az u.n. Nemzeti Kommunista párt vezetői. [...] »Ágnes«”

A jelentést értékelő Kovács Miklós hadnagy – érezhetően indulatos – *megjegyzése* sokat elárul a rendszer működéséről:³¹ „Sarkadi Jánosnak az egyetemi hallgatók előtt tanúsított magatartásával kapcsolatban az előző jelentés szerint is volt kifogás. [...] A magatartásával feltétlen dekonspirációhoz vezet. Egyáltalán nem olyan magatartást tanusít, amin keresztül leplezné magát. Ellenkezőleg. Állandóan olyan témát vet fel, amiről a hallgatók nagy többsége úgy véli, hogy Sarkadit megbizta feladattal a politikai rendőrség.”

Nem folytatom „Ágnes” jelentéseinek idézését, talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy az *ügynöklét* megítélése mennyire összetett kérdés, mennyire árnyalt megközelítést igényelne erkölcsi alapon megítélni, miért vállalta valaki a szocializmus év-

tizedeiben, hogy ügynökké váljon, hogy jelentéseket készítsen munkatársairól, barátairól, szűkebb és tágabb környezetének tagjairól, röviden: hogy az Államvédelmi Hatóságok szolgálatába álljon. Sarkadyt beszervezték, s ő éveken át jelentett. De ügynöki beszerzése mögött ott voltak az „*Agnés*”-ek, a „*Kőműves*”-ek, a „*Dömé*”-k és a „*Székely Mihály*”-ok, akik megszökték azt a hálót, amelynek segítségével az ÁVH foglyul ejthette kiszemelt áldozatát, megzsarolhatta, szolgálatába kényszeríthette. A Sarkady János életének tragikus fordulatait (fel)jelentéseikkel előkészítő „*Agnés*”-eknek is nyilván megvan a maguk története: talán az ő esetükben is megaláztatások, zsarolások, kényszerítések állnak a beszerzés hátterében. Minket itt és most Sarkady János ókortörténész, klasszikus-filológus élettörténete érdekel, örökre magába zárt meghurcoltatásának, titkos ügynökké válásának és ügynöki tevékenységének a lehetőségek szerinti legteljesebb leírása. És ebben a tragikus történetben egyértelműen Sarkady János, ez a rendkívüli tehetségnek indult tudós volt az áldozat, akinek tudóspályáját a kollégái és tanítványai között megbúvó „*Agnés*”-ek tették tönkre.

De térjünk vissza Sarkady letartóztatásának pillanatához. Az áttekintett dokumentumok ismerete nélkül érthetetlennek tűnne egy olyan fiatal tudós letartóztatása, aki bizonyosan nem vett részt semmilyen jelentős „ellenforradalmi” tevékenységben. Sarkadyt 1957. március 13-án mégis őrizetbe vették.³² Bizonyos vagyok abban, hogy Sarkady sohasem tudta meg, egyetemi kollégái közül miért éppen őt tartóztatták le s vitték be az Országos Börtön Vizsgálati Osztályára.

Nem tudjuk, mi történt a börtönben Sarkady Jánossal. Egyetlen dolog biztos: ekkor szervezték be. *Ügynöki beszerzési adattal*pján, az úgynevezett „6-os karton”-on („*Szigorúan titkos! Különösen fontos!*” megjelöléssel) a *beszerzés ideje* rovatban 1957. április 10. szerepel. Ebből következően, ha hihetünk Harangozó Szilveszter százados feljegyzésének – ő javasolta, hogy március 20-a után külön is *foglalkozni kell* Sarkadyval – április elejére a „*foglalkozás*” meghozta eredményét: „*Sárándi Vilmos*” fedőnévvel Bodrogi László rendőrnyomozó őrnagy Sarkady Jánost *II/3-d ügynökké* szervezte be. Ez a szomorú dokumentum a „*beszerzés alapja*” rovatában egyetlen szót szerepeltet, a sokat sejtető „*presszió*”-t. Ez hétköznapi nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy Sarkadyt minden bizonynyal megverték,³³ valószínűleg többször is, vagyis elsősorban a *fizikai erőszak* hatására vállalta az ügynöki megbízatást.

A belügyi szervek végtelen cinizmusát mi sem mutatja jobban, mint Sarkady ügynökfedőnévének megválasztása: *Sárándi Vilmos*. Sáránd, a falu, ahol gyermekévei egy részét töltötte, a felhőtlen ártatlanság kora és helyszíne lehetett Sarkady emlékezetében; most ezt a múltat (is) elvették tőle, mindörökre beszennyezték boldog gyermekéveinek helyszínét. Még a kívülállónak is fájdalmas belegondolni, hogy Sarkady az elkövetkező években, valahányszor „*Sárándi*” néven aláírta *ügynökjelentéseit*, nem csak arra kényszerült, hogy valami egészen gyalázatos, erkölcsi elveivel nyilván mélyen elmentéses dolgot csináljon, hanem rákényszerült, hogy újra meg újra szembenézzen egykor volt boldog múltjának meggyalázásával is. Az egyébként olykor megdöbbenően primitív gondolkodásról tanúságot tevő belügyi szervek itt pszichológiailag bámulatos érzékkel jártak el: egy Sarkady-alkatú, csendes, visszahúzódó, sok tekintetben kifejezetten gátlásos embert múltja talán legtisztább időszakának és helyszínének kisajátításával és bemocskolásával olyasmitől fosztották meg, ami nyilván egész további életére súlyos szégyenérzettel töltötte el, és kiszolgáltatottá tette.

Sarkady „*foglalkoztatási vonal*”-a – azért ez is nyelvi remeklés! – a dokumentum szerint: *ELTE*. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján „*Sárándi*” 1962-ig készí-

tett jelentéseket az Államvédelmi Hatóságok számára. Ahogy a „Sárándi Vilmos» *fn. ügynök értékelése*” tárgymeghatározású, Csanády Endre rendőr százados (III/III-4-a al-osztály) által készített, 1965. október 8-i dátummal írt jelentésben áll: ³⁴ „...foglalkoztatása 1957-től az Eötvös Lóránd Tud. Egyetem területére irányult. A jelentések a kompromitált személyek, valamint a fegyelmi úton eltávolított személyek tevékenységének, magatartásának felderítésére irányult. Ezen kívül konkrétan két »F« dossz.³⁵ személy felderítésében vett részt. Általános feladatokról készült jelentéseit, s – melyek a területen levő hangulati tényezőkre vonatkoztak – jól fel lehetett használni. 1961-ben a MTA vonalán a Történettudományi Intézetnél dolgozó személyekre vonatkozóan adott jellemzéseket. 1962-ben megváltozott életkörülményei miatt pihentetve lett. 1965-ben más munkahelyre került, ezért a »m« dossziét irattárba helyeztük.” Ez a jelentés már „Sárándi Vilmos” ügynök tevékenységének lezárása lesz, ám előbb térjünk még vissza a két időpont közötti történethez.

A Sarkadyra gyakorolt *presszió* részét képezte az az 1957. április 6-án kelt *Jegyzőkönyv*,³⁶ amely „Budapesten az Országos Börtön hivatalos helyiségében Sarkadi János gyanúsított kihallgatásáról” készült (ezek szerint ekkor Sarkady bizonyosan még – vagy ismét – letartóztatásban volt). Ez a kilencoldalas vallomás három kérdéscsoportot ölel fel (a kérdéseket szó és betű szerint idézem a jegyzőkönyvből): (1) „*Ismertese röviden életrajzát?*”; (2) „*Ismertesse baráti körét?*”; (3) „*Tegyen részletes vallomást az Eötvös Lorand Tudományegyetem általa ismert karain a nemzeti kommunizmus vezetőinek tevékenységéről és ellenséges múltjáról?*”

Az (1) pontban apja ügyéről és egykori, reménybeli párttagságáról így vall: „*1955-ben apámat államellenes tevékenység miatt letartóztatták. 1956 januárjában kaptam meg a hivatalos értesítést hogy lezárult és négy évre ítéltek. Bűncselekménye az volt, hogy tudott egy államellenes szervezkedésről és elmulasztotta a feljelentési kötelezettséget. Eddig az ideig félve, hogy üldözni fognak érte nem jelentettem apám ügyét a pártnak. Tagfelvételem előtt jelentettem a Pártnam amit apám ügyéről tudtam. A Párt iránti bizalmatlanságomért pártfegyelmet kaptam, megrovásban részesítettek és tagjelöltségemet hat hónappal meghosszabbították. Tagfelvételemre a XX.-ik Kongresszust követő viták és az ellenforradalom miatt nem került sor.*”

A (2) kérdésre-utasításra adott vallomásában Sarkady sorra veszi „baráti kör”-ét: *tizenhat egyetemi kollégájáról* ad rövidebb-hosszabb jellemzést, igencsak tágan értelmezve a „baráti kör” fogalmát.³⁷ Jobbára semmilyen terhelőt nem mond senkiről – Borzsák Istvánt, Székely Györgyöt, Moravcsik Gyulát, Trencsényi-Waldapfel Imrét politikai szempontból (is) kifejezetten jó színben tünteti fel! –, s bár a Szamuely Tibor és Pölöskei Ferenc történésekre mondottak tartalmaznak enyhe utalást *helytelen magatartásra* (az előbbi a „*nemzeti sajátosságokat propagálja*”, az utóbbi „*a parasztsággal kapcsolatos kérdésekben – adók, begyűjtés – Nagy Imre politikáját követte*”), ezek semmiképpen sem lehetnek különösebben terhelő adatok az érintettekkel kapcsolatban. Szabó Árpádról beszél utoljára, s vele kapcsolatban is jól érzékelhetően vigyáz arra, hogy kizárólag olyan közismert tényekről beszéljen, amelyeket nem lehetett felhasználni egykori tanára ellen. Egyetlen kivétel e tekintetben talán csak a vallomás utolsó rá vonatkozó mondata: „*Nov.4- után megmaradt az ellenzéki eszemen vonalán a kormánnyal szemben. Kétségbevonta a szovjet beavatkozás szükségességét.*” Ma már eldönthetetlen, hogy mi járhatott Sarkady fejében, amikor az idézett súlyos vádak tartalmazó mondatokat kimondta-leírta: talán azt feltételezte, Szabó Árpád habitusa jól ismert kihallgatói előtt, így jellemzésébe beleférhetnek ezek a Szabó Árpád által talán úton-útfélen hangoztatott gondolatok is, felidézésükkel nem kompromittálhatta egykori mentorát.

A (3) kérdés-utasítás az úgynevezett „nemzeti kommunizmus” eszméjét (vagyis a hivatalos, szovjet típusú kommunizmustól súlyos elhajlásnak minősülő ideológiát) valló ta-

nártársaira vonatkozott. Itt Sarkady valószínűleg szintén semmilyen új információt nem adhatott kihallgatóinak, de az tény, hogy többeket – Lukács Györgyöt, Szamuely Tibort, Hegedüs Andrást, Kató Istvánt és Varga Jánost – felsorol, mint akik e veszélyes nézeteket vallják. (Egyébként a nyitólap tetején olvasható kézírásos megjegyzés arra utal, hogy Sarkady egész vallomását a belügyi szervek elsősorban a Hegedüs András elleni anyaggyűjtés részeként tartották értékesnek; erre utal az is, hogy az anyag abban a dossziében található, amelyet 1953. május 11-én Hegedüs András megfigyelésére nyitottak.)³⁸

Sarkadyt a dokumentumok tanúsága szerint tehát négy nappal e *vallomása* után, 1957. április 10-én szervezték be.

Sarkady egyik célterülete az egyetemi történészek csoportja volt, így róluk készítette egyik első *Jelentését*. Ebben tizenhét kollégájáról ad egybekezdéses jellemzéseket (öt nevet a ma hozzáférhető anyagban kisatíroztak, olvashatatlanok); többek között Süpek Ottóról, Szabad Györgyről, Dolmányos Istvánról, Heller Ágnesről és Hermann Istvánról. Kovács Miklós rendőr hadnagy a következőket írja az ügynökjelentés végére: „Az ügynök bevezetése az aktív felderítő munkába jelenleg folyik, mivel nem régi ügynökről van szó. Az előzőleg kialakult véleményekkel ellentétben az a véleményem, hogy jó ügynök lesz, csak sokat kell az egyéni tulajdonságán fokozatosan változtatni. A helyzet ugyanis az, hogy bár tudományos területen jó szakember, de a magánéletében elég zárkózott. A lehetőség azonban meg van arra, hogy a zárkózottságból kiemeljük. Örömet fejezte ki azért, mert felhívtam figyelmét a magatartásának a hiányosságaira és hosszabb beszélgetést folytattunk a megváltoztatás módjáról és a megváltoztatás előnyéről, úgy a mi közös, munkánkban, mint a saját egyéni életében.”³⁹

A JELENTÉS mai olvasója nehezen tudja eldönteni, mi hasznosat találhatott Kovács hadnagy „Sárándi” jellemzéseiben: amennyire ez megítélhető, kiról-kiról megint csak, a rendőrségen tett *vallomásához* hasonlóan, köztudott információkat közöl (Szabad Györgyről például jelenti, hogy „*polgári liberális nézetei vannak*”, valamint hogy „*az ellenforradalom idején tagja volt a forradalmi bizottságnak*”, Heller Ágnesről, hogy „*Lukács György közeli tanítványi köréhez tartozott*”, s hogy „*...1956-ban a párton belül erősen jobboldali irányzatot képviselt*”, Süpek Ottóról pedig leírja, hogy „*...erősen narodnyik-nacionalista befolyás alatt állt...*”). Igaz, több esetben is említi az érintett *cionista*, illetve *antiszemita* nézeteit, *jobboldali beállítottságát* és/vagy *klerikális* mivoltát. Ezek az információk, pontosabban ezek *jelentésbe* foglalása talán megütközést kelthet ma, de nyilvánvalóan semmilyen újdonságértékkel nem bírhattak akkoriban a belügyi szervek számára, hiszen bizonyosra vehetően valamennyi, a „*Sárándi-jelentés*”-ben számba vett tudósról számos egyéb forrásból az ittenieknél jóval részletesebb beszámolókkal rendelkeztek.

Kovács hadnagy „*értékelés*”-e egyéb szempontból is gyanakvásra ad okot: színpadra kívánczó jelenetnek tűnik, amint a stílusából ítélve nem túlságosan intelligens rendőr hadnagy – nyilván egy titkos találkozó keretében – *felhívja* a szuperintelligens Sarkady figyelmét *magatartásának hiányosságaira* (!), s hosszan elbeszélget vele a *megváltoztatás módjáról és előnyeiről*. Majd Sarkady mindezért *örömet fejezi ki* (!) – legalábbis így értékelte találkozásuk pozitív hozadékát (jól érzékelhető büszkeséggel) Kovács hadnagy. Óhatatlanul felmerül a gyanú – aminek valóság tartalmáról ma már sajnos szintén nem győződhetünk meg –, hogy Sarkady ezt a vélhetően egyik első jelentését *szellemi kihívásnak* fogta fel, és „*adataival*”, információi megfogalmazásával egyszerűen bolondot csinált az őt besúgásra kényszerítő belügyiekből.

„*Sárándi*” módszere tehát a besúgóji jelentés lényegi céljának, a megfigyelt személy kompromittálásának elkerülésére a következő volt: a belügyi szervek előtt nyilvánvaló-

an jól ismert események, tények feltüntetése saját megfigyelés eredményeként (a Brusznai-, illetve Kovács-ügy), majd a *célszemély teljes ártatlanságának* megírása szándékoltan naiv stílusban. Támadhatatlan tekintélyeket von be a történetekbe (például a nemzetközi hírű Kardos László és Moravcsik Gyula professzorokat), akik nyilvánvalóan nem voltak, nem lehettek rendszerellenességgel vádolhatók azokért a tettekért, amelyekért, mondjuk, egy fiatal tanársegédre bizonyosan minimum állásvesztéssel járó megtorlás várt volna. Hogy mennyit értett meg Kovács hadnagy „Sárándi” mondataiból, jól mutatja a JELENTÉS-hez fűzött – amúgy meglehetősen zavaros – *Értékelés* (1) és *Megjegyzés* (2): (1): „...Az ügynökkel nincsenek problémák, feladatát jól oldotta meg, kivéve az utolsó bekezdésben tett megállapítása helytelen, ami persze nem az őszinteség kérdése róla.” (2): „Szepessy Tibor Kovács (sic!) Mária sírköszentelése alkalmával irt egy megemlékezést, amiről nem beszélt az ügynöknek, de más uton hozzánk jutott az írott példányból is. A megemlékezés végén kijelenti, hogy Kovács Mária élete és halála legyen példa a jövő filológiai szakon dolgozók számára. Ez bizony kifogás alá esik.” A rendőr hadnagy szavaiból világos, hogy a belügyi szervek ügynökhálózata ez esetben is messze több információval rendelkezett Szepessyről (is), mintsem hogy valóban szükségük lett volna „Sárándi” információira.⁴⁰

„Sárándi Vilmos” ügynök tevékenysége azonban nem sokáig folytatódik ebben a bátor, megbízói kijátszására kiélezett stílusban. A rendelkezésünkre álló, viszonylag csekély számú jelentésből kitűnik, hogy 1958 őszére radikálisan megváltozik hangneme és stílusa. Jelentései egy részében – különösen a Szabó Árpádra vonatkozóknak – még jobbra tartja magát korábbi módszeréhez (semmilyen „értékelhető”, a megfigyelt személyre nézve kompromittáló információt nem adni, sőt némi iróniát is megengedve magának, itt-ott kifejezetten gúnyt űzni megbízóiból), más írásai viszont egyre súlyosabb, valóban terhelő információkat tartalmaznak a megfigyelt személyekről.

E változásnak több oka is lehetett. Elképzelhető, hogy a rendszer lassan-lassan mégiscsak „bedarálta” Sarkadyt, vagyis tartótisztjei folyamatos számonkérései, megalázó kioktatásai, az állandó jelentési kényszer megtörte ellenállását, s mintegy belefásulva-beletörődve sorsába, amolyan „minden mindegy” alapállásból elkezdte *valóban teljesítő feladatnak* felfogni ügynöki munkáját.

Ennél azonban sokkal fontosabb lehetett, s nyilvánvalóan jelentősen hozzájárulhatott elkeseredéséhez, lelkiállapota megváltozásához, hogy 1958 augusztusában őt is elérte a bölcsészkaron végigsöprő megtorlások utolsó hulláma: elbocsátották az egyetemről.⁴¹ Ez első ránézésre akár meglepőnek is tűnhet Sarkady alapvetően visszahúzódo természetének, az 1956-os forradalom idején játszott igen kis szerepének, valamint ekkor már aktív ügynöki mivoltának ismeretében. Ő maga így beszélt erről az utolsó vele készült életútinterjúban: „...*elég az hozzá, bár nekem különösebb vezető szerepem nem volt, de az oktatók forradalmi bizottságába beválasztottak, és ez elég volt aztán arra, hogy ugye a második tisztogatással kirakjanak engem is. Vigasztalódtam, hogy olyan derék emberek, mint Ritoók Zsigmond, Szepessy Tibor és más szaktársak is kimentek, és különben is ez az egyetem már nem volt olyan igazi, ahonnan Szabó Árpádot kirakták már az előző évben.*”⁴² Pedig – s erről természetesen itt sem beszél – talán némi joggal azt is hihetette, hogy ügynök volta megvédi sok kollégája sorsától. Ha ebben a hitben ringatta magát, az csak annak jele, mennyire nem értette Sarkady a rendszer működését: ő, aki – 6-os kartonja *kategória-beosztásai* szerint „*egyéb ellenséges*” meghatározást kapott, s akit – ne feledjük! – ugyan ezen dokumentum tanúsága szerint *presszióval* kellett rávenni az állambiztonsági szervekkel való együttműködésre, s akinek apja, öccse s ő maga is számos rendszerellenes

tettet hajtott végre a múltban, ugyan miféle „gentlemen agreement”-ben reménykedett? Semmiféle „vizonzást” nem lett volna szabad várnia csak azért, mert *aláírt*, mert *feladta önmagát*, mert *jelentett*.

Eltávolítása az egyetemről a hivatalos változat szerint: „*népgazdasági érdekből és a középiskolák állományának feljavítása céljából*” történt. Sarkady a számára kijelölt vidéki középiskolai állást nem fogadta el,⁴³ így rövid időre munka nélkül maradt. De már 1958 őszétől – Pölöskei Ferenc segítségével⁴⁴ – egy budai gimnáziumban tanított latint és magyart,⁴⁵ majd az iskola 1959-es megszüntetése után a pesterzsébeti Bagi Ilona Általános Leánygimnáziumban tanított magyart 1964-ig. Ezek lehetnek Sarkady életének legelentmondásosabb éveit: egyrészt büntetesként kellett megélnie, hogy az egyetem helyett középiskolában tanít; egy számára idegen korosztállyal kellett szót értenie, ráadásul jórészt olyan tárgyak oktatásának ürügyén, amelyek távol álltak érdeklődési körétől. Másrészt azonban folytatta tudományos kutatásait, s valóban heroikus teljesítménnyel ekkor fordította le Arisztotelész POETIKÁ-ját,⁴⁶ készítette el és védte meg 1964-ben – kitűnő, sajnos azóta sem publikált – kandidátusi értekezését.⁴⁷

És sajnos Sarkady esetében van *harmadrészt* is: ugyanezekre az évekre esik „*Sárándi Vilmos*” ügynök tevékenységének súlypontja is, ekkorról származnak azok a jelentései, amelyek között olykor kifejezetten kompromittálóak, de legalábbis rosszindulatúak is vannak.

„*Sárándi*” jelentéseinek a mából visszatekintve talán legszomorúbb, egyben legértetlenebb része az, amit Szabó Árpádról írt 1960–1961-ben.⁴⁸ Különösen egy részük kompromittáló tartalma és hangneme megmagyarázhatatlan. A Debrecenben elsőéves Sarkadyt annak idején, 1948–1949-ben Szabó Árpád fedezte fel, ő küldte Budapestre, az Eötvös Collegiumba, s később is, amennyire tudjuk, mindvégig segítette egykori tanítványát; Sarkady szellemi apjának, szakmai fejlődése elősegítőjének, klasszikus értelembe vett mentorának számított.

1960. április 19-én egy több mint kétoldalas jelentés számol be Szabó Árpád mindennapjairól és politikai nézeteiről.⁴⁹ Rögtön az elején elmondja, hogy „...*Olaszországba meghívást is kapott előadások tartására, de nem kapott kiutazási engedélyt és ezért nagyon haragudott is*”. Tud Szabó Árpád magánlevelezéséről „*Olaszországban élő, disszidált barátjával, R á k o s i Zoltánnal*.”⁵⁰ Ennek anyját nemrég egy súlyos agyoperáció után kiengedték Olaszországba további kezelésre. *Állapotáról részletes leveleket ír, de ezekben a levelekben feltéhetőleg másról is szó van. Egy esetben pl. arról írt, hogy az általános nemzetközi enyhülés a magyar kormányzatot engedményekre fogja kényszeríteni*”. Majd így folytatja Szabó Árpád jellemzését: „...*izgága természete már most is átlépi ezt a saját maga elé állított határt. Munkahelye szakszervezete rendezésében előadást tartott Aiszkülosz görög dráma íróról, azonban az egyébként ártatlan témába olyan célzásokat csuszattak be, amelyek miatt az intézet igazgatósága megmosta a fejét.*” „*Nem ért egyet a népi demokráciával, vagy – amint aztán óvatosabban kifejezte magát – »legalábbis ezzel a formájával nem.«*” „...*a világ jövőjének nagy kérdését látja abban, hogy mi lesz a fehér emberekkel és nem fog-e a világ vezetése a következő évtizedek folyamán teljesen átmenni a színes népek kezébe.*”

Nemhiába értékeli Tipold rendőr hadnagy ekképpen „*Sárándi*” teljesítményét: „*A jelentést értékesnek tartom, mert igen jól tükrözi Szabó Á. jelenlegi politikai magatartását.*” „...*figyelemreméltó a »fehér és a színesbőrű« emberekkel kapcsolatos fejtegetése.*”⁵¹

„*Sárándi*” itt már nemcsak általánosságokat, Szabó Árpádról köztudott vagy a célszemélyre nézve egyáltalán nem terhelő adatokat közöl, hanem még magánlevelezésé-

nek nyilván csak szűk, bizalmas körben – elképzelhető, hogy kizárólag Sarkadynak – elmondott tartalmát is megosztja tartótisztjével.

1961. február 9-én kelt az a kétoldalas jelentés, amely a legsúlyosabb vádpontokat tartalmazza Szabó Árpáddal szemben:⁵² „*Ez a helyzet a bizonytalanság állandó érzése, fokozottan kiélezte és elkeseredetté tette ellenzékiességét.*” „*...a lojalitás egyáltalán nem vált igazán jellemzőjévé sem magatartásában sem belső meggyőződésében.*” „*Sz. eleinte elkeseredetten hajtogatta, hogy semmiképpen sem fog kibékülni a rendszerrel és mindenkit elítél, aki »megalkuvásra« hajlandó.*” „*Nézetei sok tekintetben hasonlítanak a jugoszláv revizionisták elképzeléseihez...*” „*Sz. ideológiai visszafejlődése megmutatkozik abban is, hogy feléledt nacionalizmusa.*” „*Nagyon jellemző az is, ahogy a zsidókkal szemben állást foglal. Gyakran emlegeti, hogy milyen nagy baj, hogy a fontos helyeken, vezetőállásban annyi a zsidó. Ezeknek az antiszemita gondolatoknak a felbukkanása nagyon érdekes, és érdemes lenne kideríteni, hogy kinek a befolyása idézte ezt elő nála. Ez ugyanis – ez elég jól megfogható nála – nem gyökeres, személyes meggyőződése, hanem inkább átvett frázisok ismételtetése. Az ismeretségi köréhez tartozó zsidók nagyrésztével ugyanis jó barátságban van, úgy hogy itt különös ellentmondás mutatkozik.*”

„Sárándi” ügynök tevékenysége a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok alapján 1962-ben lezárult. Csanády Endre rendőr százados három évvel később, 1965. október 8-án készíti el az erre utaló JELENTÉS-t „*Sárándi Vilmos fn. ügynök értékelő*” tárgymegjelöléssel. Ennek zárómondatai így hangzanak: „*1962-ben megváltozott életkörülményei miatt pihentetve lett. 1965-ben más munkahelyre került, ezért a »m« dossziét irattárba helyeztük.*” Nem tudjuk, milyen „*megváltozott életkörülményre*” céloz Csanády százados az 1962-es év kapcsán – amennyire Sarkady életrajzából tudható, ekkor és még két évig a pesterzsébeti Bagi Ilona Szakközépiskolában tanított –, de tény, hogy 1962 utánról az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában nem található „*Sárándi*”-jelentés. A „*más munkahelyre kerülés*” 1964-ben a debreceni egyetemet, az ekkor már Borzsák István vezette Klasszika-filológiai Tanszéket jelentette. 1965-ben pedig – Borzsák melegen támogató előterjesztésére – megkapja docensi kinevezését az Ókortörténeti Tanszékre, majd 1969-től ő lett a tanszék vezetője, s e pozíciót 1987-ig töltötte be. Ekkor áthelyezték Budapestre, az ELTE-re, az Ókortörténeti Tanszék vezetőjének. Ő maga később, talán eltúlzott szerénységgel így értékelte életének ezt a fordulatát: „*Amikor a pesti tanszék szomorú halálesetek miatt úgy megürült, hogy ott helyben már nem tudtak utódot találni, vagy a lehetséges utódok valahogy úgy kiegyensúlyozták egymás pozícióit, hogy egyikük sem kapta meg, és így 87-ben felhelyeztek oda, ott 95-ig vezettem a tanszéket, amikor is elértem a korhatárt, és 97-ben nyugdíjba mentem.*”⁵³

Sarkady nyugdíjasként is tartott órákat mind Budapesten, mind Debrecenben. A debreceni egyetemen díszdoktori címet kapott, az ELTE-n pedig *professor emeritus* lett. Élete utolsó éveiben aktívan részt vett a Károli Gáspár Református Egyetem koncepciójának kidolgozásában, az intézmény létrehozásában, s ókortörténeti előadásokat is vállalt itt. Munkásságának utolsó elismerése a 2005-ben neki ítélte Károli Emlékérem volt.

„Sárándi” ügynökjelentés-aktáit tehát 1964-ben, Debrecenbe kerülésekor *helyezték irattárba, operatív alkalmazása* ekkor szűnt meg. Valószínűleg ő maga sem tudott azonban arról, hogy ekkor még egyáltalán nem került ki az Államvédelmi Hatóságok érdeklődési köréből. A Hajdú-Bihar megyei Rendőrfőkapitányság III/III. alosztályán legkésőbb 1966 júniusától kezdődően foglalkoztak Sarkadynal, akorról származik az első, itt keletkezett dokumentum.⁵⁴ Ez az egyoldalas JELENTÉS Sarkady egyetemi docensi kinevezési előterjesztését véleményezi, s a következő, egyértelműen elítélő megállapításokat tartalmazza: „*...aktív ellenforradalmi tevékenységet fejtett ki. Ellenséges tevékeny-*

sége miatt állásából fegyelmi úton elbocsájtották. 1957. ápr. 4 előtt preventív őrizetbe vették és 6 hónapig őrizetbe volt. [...] Konkrétan ellenséges tevékenysége előttünk ismeretlen, mert eljárás nem indult ellene, mivel operatív célra felhasználták. Amióta itt dolgozik szorosabb baráti kapcsolatot a Budapestről ellenforradalmi tevékenysége miatt idekerült személyekkel tart. [...] A fentiekre való tekintettel Sarkadi János docensi előléptetését nem javasoljuk.”⁵⁵ Ez a feljegyzés több szempontból is különleges, figyelmet érdemlő, hiszen több kifejezetten téves – nem kizárt: szándékosan negatív irányban meghamisított – információt tartalmaz: 1. önkényesen értelmezi Sarkady forradalmi bizottsági tagságát *aktív ellenforradalmi tevékenységnek* – ezt még a vizsgálatot 1957-ben lefolytató belügyi szervek sem állították soha; 2. az ELTE-ről 1958-ban *nem* fegyelmi úton bocsátották el, hanem „*áthelyezték*”; 3. pontosan lehet tudni, hogy 1957-ben mikor vették őrizetbe (1957. március 13-ról 14-re virradó éjszaka); 4. nem „*hat hónapig*” volt letartóztatásban, hanem körülbelül egy hónapig. A tendenciózus hamisítást még érthetlenebbé teszi, hogy ugyanezen dokumentum tanúsága szerint a jelentés készítői⁵⁶ tudtak Sarkady ügynöki beszerzéséről és múltjáról, tehát nyilvánvalóan hozzájutottak mindazokhoz a dokumentumokhoz, amelyek alapján akár hiteles képet is rajzolhattak volna személyéről. Mindössze annyi tűnik bizonyosnak, hogy valamiért mindenáron meg akarták akadályozni Sarkady kinevezését, s ezért még a fenti, durva csúsztatásokat és hazugságokat sem tartották nagy árnak. Igyekezetük azonban – mint ez Sarkady itt idézett életrajzaiból is tudható – nem vezetett eredményre: még ebben az évben megkapta docensi kinevezését. Hogy a héttérben milyen harcok folyhattak – és különösen: *kik között?!* –, dokumentumok hiányában csak találgathatjuk. Mindenesetre a jelentés aljára – később jól láthatóan más írógépen írva – ezt írták (talán az elutasító javaslat megerősítéséül?): „*MSZMP Megyei I. Titkárával megbeszélve.*”

Alig néhány nappal a fenti dokumentum megszületése után az OD-3578/65. számú, Borzsák István megfigyelésére nyitott, a megfigyeltről összefoglaló jelentéseket tartalmazó dossziében Sarkady neve többször is említésre kerül. Például „*Kőműves*” fedőnevű ügynök⁵⁷ már 1960. augusztus 2-án a következő, elmélyült helyzetelemző képességről valló jelentést készítette: „*...felvetném a következő összefüggést, ami esetleg némi magyarázatot ad Borzsák – Szabó Árpád – Ritoók Zsigmond és Sarkady János nagy egyetértésének. Az elvi alap a szilárd protestáns világnézet: Ritoók aktív presbitere hosszú évek óta a Kálvin-téri egyházköziségnek: Szabó és Borzsák barátsága a református gimnáziumi közös évekből származik, – Sarkady, – aki Szabó debreceni tanítványa és kedvence volt, ő hozta magával, szintén hitlű protestáns.*”⁵⁸

A debreceni III/III. alosztály illetékeseinek nem szegte kedvét a Sarkady eltávolítására és lejárására tett kísérletek kudarca. Még ugyanezen év szeptemberében intézkedés történik Sarkady János *operatív nyilvántartásbavételéről*.⁵⁹ A négyoldalas, nyomtatott úrlap II. pontja – „*Kompromittáltságát, ellenséges kategóriába való tartozását az alább részletesen felsorolt dokumentumok bizonyítják*” – a következő tételeket sorolja fel: „*Priusz lapok. Önéletrajz. Preventív őrizetbevételi javaslata. »Ágnes« fnevű inf. jelentései. »Székeley« és »Kőműves« ügynökök jelentései. Javaslata.*”⁶⁰ És végül a Sarkadyra vonatkozó iratanyagból levont következtetés: „*...kérem alapnyilvántartásba vételét.*”⁶¹ S itt az újabb homályos pont Sarkady és az Állambiztonsági Szolgálatok kapcsolatának történetében: kideríthetetlen, hogy milyen céllal vették ekkor *alapnyilvántartásba*. Amennyire ez ma tudható, ügynökként soha nem akarták már felhasználni, jelentést nem készített, tartótisztje nem volt – ezért az intézkedés értelmetlen. De ez, mint láttuk, nem az egyetlen ilyen eset Sarkady és a belügyi illetékeselek kapcsolatának történetében.

Ami viszont bizonyítható a rendelkezésünkre álló debreceni iratokból, az az, hogy a III/III. alosztály Sarkadyt egészen 1986-ig – hosszabb-rövidebb kihagyásokkal – megfigyelés alatt tartotta.⁶² Van a rá vonatkozó iratanyagban *figyelmeztetés esetleges útlevel-kérelmének elutasítására*,⁶³ részletes „ellenőrzési terv Sarkady János »A« nyilvánartásban szereplő személy” megfigyelésére,⁶⁴ információkérés Sarkadyról a BM III/II-8.a alosztály vezetőjétől,⁶⁵ végül egy *jelentés-kivonat*⁶⁶ „AK-18. rendőrőrnagy 1982. május 20-i jelentéséből”. Az utolsó, Sarkadyra vonatkozó, az Állambiztonsági Szolgálatok III/III. alosztályán készült dokumentum dátuma 1986. január 9. A jobb felső sarokban a kizárólag a kiemelten fontos iratok esetében használt kettős minősítés olvasható: „SZIGORÚAN TITKOS! KÜLÖNÖSEN FONTOS!”⁶⁷ – tárgyjelölése pedig: „Sarkady János operatív nyilvánartási anyagának irattározására.” Sarkady János meghurcoltatásának, beszerzésének, ügynöktevékenységének, a III/III. alosztállyal harminc éven át tartó kapcsolatának itt vázolt története minden bizonnyal nem volt egyedi; mivel azonban a Történeti Levéltár iratanyagából az ELTE klasszika-filológiai tanszékeire vonatkozó összes anyag – különös módon – eltűnt, így ő az egyetlen, akinek sorsán keresztül legalább némi betekintést nyerhetünk a magyar ókortudomány művelői és a szocialista-kommunista rendszer besúgóhálózat-építő és -felhasználó módszereinek kapcsolatába.

Sarkady János sorsának szükségszerűen vázlatos megrajzolása után néhány óvatosan megfogalmazott következtetés azért levonható:

- Sarkady János –, „Sárándi Vilmos” – a belügyi szervek szemében mindössze az egyre hatalmasabbra felduzzasztott besúgói hálózat jelentéktelen mellékfigurája volt;
- a *célszemélyekről* készített jelentései jobbra értéktelen vagy a szervek előtt más forrásokból nyilván sokkal részletesebben ismert információkat tartalmaztak;
- az áttekintett iratanyag döntő része tanúsítja, Sarkady, a *titkos ügynök* semmilyen valós „hasznot” nem hajtott megbízói számára.

Ha a fenti állítások igazak, joggal tehetjük fel a kérdést: *mi végre volt az egész*, miért kellett egy rendkívüli tehetségként induló fiatal ókortudóst tönkretenni, *presszió* alkalmazásával – a szó fizikai és lelki értelmében – megszarolni, belekényszeríteni egy olyan szerepbe, amely nyilvánvalóan folyamatosan személyiségpusztító félelemben tartotta?

Ezekre a kérdésekre akkor kaphatnánk választ, ha valaki feltenné őket Kovács, Tipold, Tóth, Kakas és a többi rendőrtisztnek, mindazoknak, akik Sarkadyval az 1950-es évek elejétől egészen 1986-ig foglalkoztak. Csakhogy valószínűleg ők sem tudnának válaszolni, hiszen maguk is csak apró csavarok voltak egy karkai-orwelli delíriumra épülő államgépezetben, ahol Sarkady szerepe – csakúgy, mint megszámlálhatatlan, a belügyi szervek „darálójába” került sorstársáé – minden valószínűség szerint nem volt más, mint hogy megfigyeltként (*célszemélyként*) és megfigyelőként (*ügynökként*) igazolják a Nagy Egész, az Állambiztonsági Szolgálatok, az Államvédelmi Hatóság és alosztályai létezésének értelmét. Új és mindig újabb megfigyelők és megfigyelték kellenek, s a legkívánatosabb az volt, ha egyszerre lehetett besúgó és célszemély ugyanaz az ember. Ezzel sikerült megteremtteni azt a hangulati közeget, amelyben a félelem és a gyanakvás szétterítésével totális ellenőrzés alá lehetett vonni a társadalom egészét. E „magasabb rendű cél” fényében persze nem volt releváns, hogy az ügynökök jelentéseinek jó része semiféle „hasznot” nem hajt.

Emberként, gondolkodó individuumként sehol nem szerepel Sarkady a hivatalos belügyi iratokban.

Jegyzetek

1. GNÓTHI SEAUTON! – CLASSICS AND COMMUNISM. THE HISTORY OF THE STUDIES ON ANTIQUITY IN THE CONTEXT OF THE LOCAL TRADITION. SOCIALIST COUNTRIES 1944/45–1989/90. Focus Group project at Collegium Budapest 2009–2010, convened by Jerzy Axer, György Karsai and Gábor Klaniczay.
2. Sarkady János: AISÓPOS ÉS AZ AISÓPOSI MESE. In: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve, 1952–1953. Budapest, 1954. 70–115.
3. Falus Róbert: SOPHOKLÉS. Budapest, 1954.
4. A HÉRAKLÉS-MÍTOSZ A HOMÉROSI EPOSZOKBAN. *Antik Tanulmányok* 2. 1955. 9–14.
5. Például: JELENTŐS KÍSÉRLETEK ÓKORKUTATÁSUNKBAN (Szabó Árpád: HOMÉROSZ; Falus Róbert: SOPHOKLÉS; Szilágyi János György: GÖRÖG MŰVÉSZET). *Társadalmi Szemle* 9. 1954/10. 125–135.
6. A GÖRÖG RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica* 1. 1957. 3–62.
7. Nemes Zoltán–Németh György (szerk.): HEORTE STUDIA IN HONOREM JOHANNIS SARKADY SEP-TUAMENARI. Debrecen, 1997.
8. Fehér Bence–Könczöl Miklós (szerk.): ORPHEUS BÚCSÚZIK. TANULMÁNYOK SARKADY JÁNOS EMLÉKÉRE. Budapest, 2007; Nemes Zoltán: SARKADY JÁNOS, A PEDAGÓGUS ÉS AZ EMBER. In: Fehér Bence–Könczöl Miklós (szerk.): i. m. 11–16.; Ritoók Zsigmond: SARKADY JÁNOS EMLÉKEZETE. In: Fehér Bence–Könczöl Miklós (szerk.): i. m. 17–23.
9. Nemes Zoltán: ANTIK ÁLMOK ÁLMODÓJA. SARKADY JÁNOS ÉLETÚTJA, TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA, SZAKIRODALMI ÉS FORDÍTÓI TEVÉKENYSÉGE. Debrecen, 2009.
10. Egy csecsemőkorában meghalt leánytestvérén kívül három húga (Gizella, Erzsébet és Mária) s egy öccse volt – az 1935-ben született Sándor.
11. E falunév tragikus módon fogja végigkísérni Sarkady életét.
12. Ritoók Zsigmond elmondása szerint Szabó Árpádnál a következő auctoranyagot vették: az első félévben Platón volt (IÓN, A KÉT HIPPIASZ, PRÓTAGORASZ ÉS A GORGIASZ eleje), a második félévben hétről hétre egy teljes ének ODÜSSZEIA, a harmadik félévben Szophoklész AIASZ ÉS OIDIPUSZ KIRÁLY, a negyedik félévben Parmenidész és Hérakleitosz. Mindezek mellett Szabó időről időre, éppen esedékes pedagógiai céljának megfele-
- lően eltért a kiadott anyagtól, s *non lectum*-szövegekhez lapozott, amelyek fordításában ugyancsak nem volt tanácsos hibázni. (R. Zs.–K. Gy. 2009. október–2010. április.)
13. A kérdéshez I. Kelevéz Ágnes (szerk.): A HOL A MAXIMUM A MINIMUM. A Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára számára készített beszélgetések szerkesztett változata. Az interjúkat készítette Kelevéz Ágnes, Maróti István, Ruttkay Zsófia. ELTE Eötvös József Collegium–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2007.
14. Nemes Zoltán: i. m. 29.
15. AISÓPOS ÉS AZ AISÓPOSI MESE. In: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve, 1952–53. Budapest, 1953. 70–115.; ÓKORTÖRTÉNETI ÚTMUTATÓ. (Kéziratban.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kar, 1954. 72.; JELENTŐS KÍSÉRLETEK ÓKORKUTATÁSUNKBAN (Szabó Árpád: HOMÉROSZ; Falus Róbert: SOPHOKLÉS; Szilágyi János György: GÖRÖG MŰVÉSZET). *Társadalmi Szemle* 9. 1954. 125–135. Sarkady János műveinek teljes bibliográfiáját I. Nemes Zoltán: i. m. 51–115.
16. O-9697/9. 13.: „...a budapesti fővárosi bíróság I. 005032/1955. számú ítéletével szervezkedés bűntette miatt Sarkadi Jánosra (született 1899. Török-szentmiklós, anyja neve: Tóth Eszter) kiszabott 4 évi börtönbüntetés...”; Nemes Zoltán: i. m. 31.
17. O-18997 7.; a háromoldalas, géppel írt anyag az ÖNÉLETRAJZ címet viseli. Az első lap tetején kézzel írt bejegyzés: *Kakas elvt.; 2. péld.*
18. O-18997 8.; a belügyminisztériumi, állambiztonsági hivatali dokumentumokat eredeti, betűhív formájukban közlöm; csak a legkürvőbb helyesírási, illetve gépelési hibákat jelzem külön is.
19. Ez utóbbi elem kifinomult kegyetlensége, a csapdahelyzet abban rejlik, hogy az egyetemi pártalapszervezetnek nyilván nem kellett Sarkady személyesen megtett, apjával kapcsolatos be(fel-?)jelentésére várnia; az ügyre vonatkozó minden információt nyilvánvalóan már jóval korábban megkapták a belügyi szervektől.
20. Ritoók Zsigmond világít rá Sarkady végtelenül visszahúzódo magatartásának egy szomorú megnyilvánulására: „Egyetlen gyenge pontja volt. [...] A nagy európai világnyelvek mindegyikén simán olvasott és értett – de nem beszélt. [...] Sarkady eleinte még el-elfogadta, hogy egy-egy barátja tolmácsolja a szavait, ha valamilyen külföldivel kellett be-

szélnie (annak szavait nem kellett tolmácsolni, azt értette), később azonban már ez is fészélyezte, s inkább kitért a külföldiekkel való találkozások elől. Soha nemzetközi tanácskozáson részt nem vett, sem itthon, sem külföldön.” Ritoók Zsigmond: i. m. 18.

21. Uo. 21.

22. L. 26. j. 8–9.

23. Nemes Zoltán: i. m. 32.; fogvatartásának időtartamával kapcsolatban, illetve hogy hány-szor tartóztatták le március–április folyamán (egyszer, vagy netán 20-án kiengedték, majd néhány nappal később ismét bevitték, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában hozzáférhető dokumentumok egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaznak.

24. Főleg az O-10986/1, O-18997, H-12984, Mt-1105 dossziék anyagából.

25. BM O-18997 dosszié, II/3-d alosztály. 12.

26. H-10.660 dosszié, B14 II/s-F, B 83824–„Ágnes” „B-dosszié”-ja és 6-os kartonja, „Adatlap”-ja tartalmazza mind szervezésének dátumát (1956. június 20.), mind személyi azonosítását. „Ágnes” az egyetem elvégzése után középiskolai latintanár lett. Az utóbbi évtizedekben az egyik budai gimnáziumban tanított egészen nyugdíjazásáig, tiszteletre méltó szakmai sikereket érve el. Komoly tiszteletben állt és áll ma is; az Ókortudományi Társaság üléssein rendszeresen részt vesz.

27. O-18997 15–17.; a kézzel írott feljegyzést most is betűhíven közlöm, a helyesírási hibákat nem javítottam.

28. E megjegyzés –összevetve a többi dokumentummal – nem bizonyítja egyértelműen, hogy Sarkadyt 1957. március–áprilisban nem egy alkalommal és nem egy hónapra tartóztatták le.

29. „Ágnes”-en kívül a hivatalos nyilvántartási adatokat tartalmazó iratok eltűnése miatt azonosíthatatlan „Kömíves”, „Döme” és „Székely Mihály” ügynökök jelentéseiben is található Sarkadyt érintő terhelő információk.

30. O-18997 18.; jelentés betűhí közlése.

31. Uo. 18–19.

32. BM O-18997 13.

33. Ritoók Zsigmond szóban megerősítette, hogy valószínűleg ez történhetett, bár az sem kizárt, hogy meg is zsarolták: kilátásba helyezhették apja újbóli bebörtönzését, és/vagy öccsének letartóztatását. De hogy mindezek következtében szervezésére is sor került volna, ő maga soha nem említette, és Ritoók Zsigmond szerint egye-

temi környezetében ezt soha senki nem is sejtette. Letartóztatásáról, a börtönben töltött mintegy három hétről közvetlenül kiszabadulása után beszélt ugyan barátai előtt, de ennek az epizódnak senki nem tulajdonított akkor különleges jelentőséget; mint Ritoók Zsigmond elmondta, ekkoriban nagyon sokakat vittek be néhány napra vagy néhány hétre, így Sarkady letartóztatása, majd kiszabadulása sem okozott nagyobb feltűnést. (R. Zs.–K. Gy. 2009. október–2010. április.)

34. M-23865 21.

35. F-dosszié – a figyelő dosszié rövidítése. „Sárándi” egyik „F”-dosszié-személye Szabó Árpád volt, a másíkról az iratok alapján csak elképzeléseink lehetnek, a legvalószínűbb megfajtás: Borzsák István.

36. O-10986 1–9.

37. Némelyik megnevezetről pontosan tudom, hogy sohasem voltak szorosabb, baráti kapcsolatban Sarkadyval (Lederer Emma, Sinkovics István).

38. Cs-604. Fedőnév: „Hungarikus”.

39. M-23865 4.

40. Szepessy Tibornak Kovács Mária sírkőavatására készített beszéde, illetve a Brusznjai-ügy a későbbiekben oly súllyal estek a latba, hogy mind Szepessy, mind Ritoók eltávolítása az egyetemről ezekre a „bűneikre” való hivatkozással történt; ám ebben „Sárándi” jelentéseinek vajmi kevés szerepe lehetett. Brusznjai Árpád életéről, sorsáról l. Sebő József: MOIRA. BRUSZNYAI ÁRPÁD ÉLETE ÉS KORA. Budapest, 2002.

41. Ungváry Krisztián: KONSZOLIDÁCIÓ ÉS MEGTÖRLÉS AZ ELTE BÖLCSESZKARÁN. In: Vadász Sándor (szerk.): A BÖLCSESZKAR AZ 1956-OS FORRADALOMBAN. Budapest, 1994. 87–89.

42. Németh György: i. m. 6–9.

43. Ócsa kisközségben lett volna új munkahelye; Nemes Zoltán: i. m. 32.

44. Ritoók Zsigmond: i. m. 21.

45. A BUDAPESTI TÁNCISCS MIHÁLY GIMNÁZIUM ÉVKÖNYVE, 1950–1995. Budapest, 1996.

46. A fordításból részletek először 1965-ben jelentek meg. In: Lengyel Béla–Vincze Flóra: A VILÁGIRODALOM ARS POETICÁI. Budapest, 1965. 28–36.; a teljes fordítás 1969-ben látott napvilágot: Arisztotelész: POÉTIKA. Budapest, 1969.

47. AZ ATHÉNI ÁLLAM KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI. Budapest, 1964. (Kézirat.) Ritoók Zsigmond: i. m. 21.

48. M-23865 10–11., 12–14., 17–18.; ebből a korszakból összesen kilenc „Sárándi”-jelentés szól részben vagy egészében Szabó Árpádról.

49. M-23865 12–14.

50. Külön visszataszító, figyelemfelkeltő előzenyességre vall a vezetéknev betűkre „szétszedése”; „Sárándi” mintha külön is fel akarná hívni a belügyi illetékesek figyelmét Szabó Árpád olasz kapcsolatára – lám, bár ez nem volt feladata, ő tudja, mi a helyes eljárás...

51. M-23865 14.

52. M-23685 17–18.

53. Németh György: i. m. 5.

54. O-18977 32.

55. O-18997 32.

56. Szalma József rendőr alezredes alosztályvezető és Harangi István rendőr főhadnagy; O-18977 32.

57. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára illetékesei által kiadott 1393/20. számú 2010. július 14-én kelt dokumentum szerint „A fedőnevek között nincs olyan személy, akit a kuta-

tási témában azonosítani lehetne.” Ugyanez a megjegyzés vonatkozik a „Székely Mihály” fedőnevű ügynökre, aki szintén rendszeresen jelentett mind Borzsák Istvánról, mind Sarkady Jánosról (uo.).

58. O-18997 24.; ezt az ügynökjelentést idézi a Borzsák István belügyi aktáit kitűnő, már idézett tanulmányában Papp István is: BORZSÁK ISTVÁN HIÁNYZÓ DOSSZIÉJA, AVAGY MIT KEZDHETTET A POLITIKAI RENDŐRSÉG EGY ÓKORTUDÓSSAL. *Aetas* 3. 2010. 104.

59. O-18997 2–5.

60. Uo. 3.

61. O-18977 5.

62. Uo. 21–40.

63. O-18997 31., 1966. szeptember 8.; egy példány az *útlevélcsoport*hoz, egy Sarkady *anyagába* került 431/2546 iktatószámmal.

64. O-18977 33–35.

65. O-18997 36., 1974. május 29.

66. Uo. 38., 1982. május 20.

67. Uo. 39–40.

Szabó Sándor

EPILÓGUS

Vajon marad-e molekulányi
vagy még parányibb költő-nyomom?
Akad-e filosz kiguberálni,
rálelni az avított lapokon,
folyóiratok sokában, anto-
lógiaikban, s egy kötetben,
miként a régész, aki kihantol
valami addig ismeretlen?
Oly korban kezdtem én körmölgetni,
mikor a versnek volt még rangja,
de napjainkban ma már a semmi-
nél alig több van – csak a „szakma”!
Eszétizáló köldöknézések
vágynak eseményi státuszba?
A közízlés a kommerszre éhes,
a klasszikust is rakja sutba.
A nálam jóval tehetségesebb

és egykor becsült kortársaim
nevét sem őrzi az emlékezet.
A mai hadnak? Kapatja nincs!
Én valójában csak passzióból
s fohász helyett búgtam a verset,
de korántsem volt ez hiú hóbort,
és ha a lapok megtiszteltek,
hát megbizsergett attól a lelkelem,
de sehová nem szegődtem én,
s a „nagyok” kegyét nem kerestem.
Volt fölényes szerkesztőségi,
s volt, aki szinte rajongásig
dicsérte munkám: Jobb, mint a régi!
(Kuncogott közben ott a másik.)

Mellékdal

Azt írtam, amit hittem is,
úgy írtam, ahogy jólesett,
itt-ott bizony tévedtem is:
errare humanum est.
Ám a hajdani mélyproli,
ahonnan jött, szított oda,
balek volt, lehet mondani,
de áruló nem lett soha.
Igazából már élnie
sem illendő, olyan koros,
és nem bánja, föltűnik-e
majd az, hogy élt és „alkotott”...

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Szabó Zoltán: *Nyugati vártán.*

Esszék és publicisztikai írások I–II.

Sajtó alá rendezte és szerkesztette András Sándor,

utószó Balla Bálint

Osiris–Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem,
2011. 343+437 oldal, 5600 Ft

I

„MOST AZONBAN MAGYAR ÍRÓ ANGLIÁBAN VAGYOK”

Érdekes eljátszani a gondolattal: ha megérte volna, mit csinált volna Szabó Zoltán 1989 után? Vajon fontolgatta volna a hazatelepülés gondolatát, mint az ötvenhatos emigránsok közül oly sokan, s mint hajlott koruk ellenére nem kevesen a negyvenes évek végén távoztak közül is? Vagy a Magyarország iránt újra felpezsdülő nemzetközi érdeklődés a francia vidék csöndjéből és nyugalmból visszacsábította volna Anglia szeretett és hajdan belakott fővárosába, hogy ott új lapok indításával, új klubok és egyesületek fáradhatatlan összeszervezésével és a kilátogatók népes tábora kínálta kapcsolatok fedezetével új kultúrmissziót és a hazaiak partneri elfogadtatásának programját jelölje ki a maga számára? S ha visszatér Londonba, miféle hírvészavakra jött volna időről időre Magyarországra? Hogy politikai és diplomáciai tapasztalatát az Antall-kormány rendelkezésére bocsássa? Hogy tanácsaival a színre lépő új pártokat és a bontakozó civil mozgalmakat segítse? Vagy inkább tudósi és irodalomkritikusi szerepéhez ragaszkodott volna, a megújuló szellemi élet folyóiratainak szerzőjeként és a rendszerváltó ország jövőjét latolgató konferenciák előadójaként?

A gondolatkísérlet eredménye persze eldöntetlen: Szabó Zoltán 1984-ben meghalt, a

rendszerváltást már nem érthette meg. De ha a játékot mégis dűlőre vinnénk, én arra hajlanék, hogy az író elsősorban megmaradt volna *londoni* emigránsnak. Ezzel nemcsak a földrajzi pozícióra és az útlevelet kibocsátó ország állami pecsétjére utalnék itt, hanem arra is, hogy lakhelyével együtt minden bizonnyal újradefiniálta volna az emigráns létben a maga számára egykor kialakított kétoldalú távolságtartást mint orientációs irányt és mint megnyilvánulási formát, aminek értelmét szemében nem érvénytelenítette, hanem új tartalmakkal telítette volna a szocialista rendszer összeomlása. Úgy gondolom azonban, hogy a vidéki magányt feladta volna: ha kényelmes volt is, a jösselini visszavonulás számára valószínűleg az aktív szerepekről való lemondást jelentette. Annak bölcs belátását, hogy a hetvenes évekre a magyar társadalom túlságosan is elfogadta a Kádár-rendszer ahhoz, hogy a forradalom üzenetének külföldi ébren tartása és a szabadság tartalmairól hazaüzenhető mondandó rezonáló közegre számíthasson. Ugyanakkor a mértékadó külföld Magyarországra – tudjuk – a gulyáskommunizmus méltatásával tekintett, s egyre inkább hallgatott arról, hogy a fogyasztói gazdaság előfeltétele a hamis kiegyezés 1956 tabujá tételeiben és az „ideiglenesen állomásozó” megszálló örök jelenlétének elfogadásában. Szabó Zoltán számára mindkét fejlemény elfogadhatatlan lehetett, ami a kétirányú távolságtartást lassan kétirányú elidegenedésbe fordította át. A jelentésváltozás pretenciózus vállalása elől pedig valóban egyetlen kiút kínálkozhatott: a ki- és visszavonulás. Emigrációjának értelme így maradhatott meg folyamatosnak, s így őrizhette meg azt a kohézió erkölcsi tartalmát, ami az eredeti misszió elhalványulásával folytatásként a belső visszavonulást diktálta. Azonban emigrációjának sarokpontjai ezzel mit sem változtak, és ezért gondolható, hogy a kínálkozó teendők függvényében a londoni visszatérés esélye – ha hallgatólagosan is, de – mindvégig megmaradt. A kettős távolságtartás szellemi beállítódásának és erkölcsi választásainak ugyanis úgy lett alapzata, hogy azon

megteremthető volt az otthonosság a színterei szerin akár változó külvilágban, egyszerűsége nap nap után újraerősíthető volt a beágyazottság az évtizedek előtt hátrahagyott ország messziről is gondosan szemmel tartott kis világába.

Ezt a kettős beágyazottságot fenn lehetett tartani az irodalom, a művészetek kritikusként, de megújuló konkrét tartalmainak kimunkálásában segítettek a mindennapok is. Nemcsak a kilátogatók népes seregének hírei és beszámói, hanem a tájékozódás fontos forrása, a napilapok is. Persze Szabó Zoltán nem azért olvasta a két nap késéssel érkező *Népszabadságot* vagy a populárisabb hangvételű *Magyar Nemzetet*, hogy az aktuálpolitika friss napi híreit összegyűjtse. Erre voltak megbízható forrásai: a BBC vagy a Szabad Európa, ahol dolgozott. De a napilapokban mást keresett, és amit keresett, azt többnyire meg is találta. Az újságok szinte tálcán hozták a külföldön előre váró feladatot, hogy az itthoniak szemében helyrebillentse a Nyugattal szembeni kishitűséget és az álmodozó várakozásokat, s hogy felmutassa a késő kádári évek itthoni kulturális pezsgésének izgalmas termékeit – a Nyugatnak. E kettős küldetés táplálta a belátás, hogy a vasfüggőnynél vastagabb a kölcsönös meg nem értés láthatatlan függőnye, s ez az emigránspozíciónak akkor is értelmet adott volna, ha annak a politikai kirekesztettség helyett immár egy kényes egyensúlyokra épülő életforma a tartalma. Mindezt sem érdemes, sem lehetséges nem lett volna máról holnapra sutba dobni, hiszen a politikai helyzet változása – ha megérte volna – önmagában nem érvénytelenítette és nem tette volna semmissé a kettős beágyazottság és kettős távolságtartás egyensúlyainak kialakításába fektetett sokévi munkát.

Mert a törekeny egyensúlyokra épülő emigráns létforma nem magától állt elő az 1949-es doveri partra szállással. Ahogy Szabó Zoltán írásaiból látszik, azt tudatos iránnyal meg kellett építeni, az építkezés feladatai pedig sokrétűek, ugyanakkor fáradságosak és hosszadalmasak voltak. Ezzel persze nem állt egyedül. Aki új hazába települ, az nem kerülheti meg a külső szemlélőnek sokszor láthatatlan munkát. Csaknem mindent előről kell kezdenie. Az új helyzethez való alkalmazkodás feladatai átfogják a mindennapok berendezkedését, a vállalható szerepek meghatározását és az elutasítandók tisztázását, a múlthoz való viszony kialakí-

tását, az új emberi közeg kiformalását és az elkerülő új lehetőségek és tennivalók közötti megfontolt válogatást. Bár a tennivalók spektruma nyilván különböző, a múltnak múltként való feldolgozását és élettörténeti lezárását senki sem spórolhatja meg, s bár az új világba való bekapcsolódás ízlés és választás dolgának látszik, a befogadás kemény korlátai azt sérelmekkel, olykor talán megaláztatásokkal és a le nem küzdhető másság magányának fojtogató élményeivel teszik türelmet és erőt próbálóvá. Ha csupán szokványos értelmében nézzük, akkor is világos: az emigráns életforma kialakítása nagy énerőt kívánó feladat és sérülékeny terep. Nem is csoda, ha sokaknak – talán a többségnek – elbizonytalanodást és megkeseredést hoz, amit még öngazolásként sem ellensúlyoz az anyagi jólét, sőt, a következő generáció sikeres felemelkedése sem. Ami ebből az életformából veszteség, az végérvényesen veszteség marad.

Szabó Zoltán azonban nem vesztes: ahogyan emigrációs írásai jelzik, e szokásos frusztrációk elkerülték. Ebben persze fontos szerepet játszottak személyiségének szerencsés alapvonásai: kiapadhatatlan kíváncsisága, fáradhatatlan készsége az újításra, megtörhetetlen lojalitása azok iránt, akiket egykor barátjául fogadott, a romantikus érzelmesség és az ironia ötvözetére épülő világlátása, és képessége arra, hogy a maga számára mindenkor tisztázza a vállalt missziót, majd azt hétköznapi szervezőelvévé tegye, és mint magától értődő vezérfonalat tekintse – kávéházi találkozóihoz éppúgy, mint lapalapítási terveikhez vagy nagyobb lélegzetű tanulmányaihoz. De mindez talán kevés lett volna: a veszteségek így is könnyen elbillentették volna a mérleget. Hogy ez nem így történt, az annak köszönhető, ahogyan Szabó Zoltán a megfosztottságait újszerű építkezés anyagává formálta, amivel sikerült az emigrációs léthelyzetet *alkotássá* formálnia. Ez pedig úgy volt lehetséges, hogy az emigrációt sajátos kifejezési formává emelte, olyan elrugaskodási ponttá, ahonnan felvethetők és újragondolhatók az énonomosság alapkérdései, mégpedig a személyes egyszerűen túlmutató érvénnyel.

Az alkotás gravitációs pontja a Szabó Zoltánt egész életében izgató legfőbb kérdés: tartalma szerint mi az, hogy „magyar”, és ki is az a „magyar”? Magasztosabban fogalmazva: mi a nemzet, hol vannak határai, és mi köti össze az egy nemzetbe tartozókat? Ez volt a fő kérdés A TARDI

HELYZET írása idején a harmincas években, ez maradt a párizsi kultúrattaséként eltöltött fél évtizedben, majd az emigráció harmincöt esztendeje során is. S ahogy azt élete e leghosszabb egybefüggő szakaszának írásain végigkísérhetjük, e kérdésekre nincs, nem született „végső” felelet. Így is mondhatnánk: Szabó Zoltán talán legfontosabb mondandója éppen az, hogy a „magyarságkérdésre” nem adható egyértelmű válasz, s aki efféle törekszik, mindenképp a kirekesztés, a nemzet megosztásának bűnébe esik. Mert a válasz mindenkor viszonyításoktól és kontextusoktól függ, de függ a beszélő szándékától és erkölcsi felfogásától, és függ az őt hallgató pozíciójától. A keret, amiben a kérdés megfogalmazódik, Szabó Zoltán emigrációs alkotómunkájának másik – az előzővel fontosságában nem vetekedő, de a nézőpontot és annak morális tartalmát mélyen meghatározó – elrugaszkodási pontja: az, hogy alapvető beszédhelyzete a külföldön élő magyaré. Ebből a beszédhelyzetből nemcsak az azonosulás gesztusai és érzelmei fakadnak, hanem az is, hogy az író tartózkodik a fölény és a mások feletti ítéletalkotás minden formájától: helyzeteket elemez, s azok kötöttségeit és korlátait is felmutatja, de nem bocsátkozik annak latolgatásába, hogy vajon ő maga hogyan cselekedett *volna* – hiszen a kötöttségek, korlátok és a belőlük folyó, akár rossz választások nem az övéi, a saját útját járva, ő azoktól minden tekintetben „szabad”, miközben persze foglya önmaga helyzetének. E reflexív szemlélettel vezérelve, szabadságok és kötöttségek mindenkor egyedi ötvözeinek megértése lesz az emigrációs alkotómunka legfőbb feladata és a sokfelé ágazó tematikájú írások visszatérő legfőbb motívuma.

A csaknem nyolcszáz nyomtatott oldalt kitevő válogatás, a NYUGATI VÁRTÁN két kötete különböző prizmákon keresztül vonultatja fel az emigrációba kényszerült politikus-író, szociográfus, esztéta és publicista válaszait a nemzeti összetartozás és az annak háttere előtt kimunkált énonomosság visszatérő kérdéseire. A műfajok, azokon belül pedig az idő rendjébe szedett írások négy nagy egységet rajzolnak ki. A terjedelmre és a mondandó sokszínűségére nézve egyaránt leggazdagabb válogatás teszi ki az első kötetet: ez az 1952 és 1984 között született eszékét vonultatja fel. A második kötet vegyesebb: a huszonkét publicisztikai írást recenziók bőséges tárháza, majd azt az ún. „jegyzetlapok”

követik. Ez utóbbi írások nem annyira tisztázó tartalmaikkal vonzzák magukhoz a figyelmet, mint inkább azzal, hogy a hídszeretpet betöltő és az emigráns magyarok közötti kohézió megteremtéséért fáradozó író ötleteibe, gründolókedvébe és a személyközi kapcsolatok alakítása terén felvonultatott teljesítményébe engednek bepillantást. Amit e különböző műfajú, terjedelmű és keltezésű írások együtt felmutatnak, az az előbbieken említett életforma-alkotás. Az alkotás, amely egyszerre táplálkozik elmélyült lelki, erkölcsi és szellemi munkából, a külföldre került író kettős kötődéséből és egyidejű, kettős kívülállásából, fáradhatatlan szervezőkészségből és a politikailag legfontosabb kötőanyagból, a forradalom kényszerű távolságból követett, de a belsővé tett részvétel érzelmi telítettségével átélt élményéből.

A második kötet rövid írásai mintegy szatelitekként keringenek az első kötetnek a magyarságproblémát elmélyült traktátusokban tárgyaló esszéfüzére körül. A hozzászólások itt inkább az emigráns cselekvés színtereit, erkölcsi dilemmáit és a forradalom leverése utáni magyar szellemi és politikai élethez való viszony kérdéseit veszik számba, és kevesebbet törődnek a változatos énrreflexiók elemzésével és bírálatával. Jobban szemügyre véve, az első pillantásra kuszán szétszórt témák kirajzolják a teret. Ez a tér a *közvetítő* tere. A közvetítő, aki napi dolgának tekinti, hogy a külhoni közönségben a forradalomban fellázadt nép tiszteletén túl – vagy éppen a megéltkültség figyelem kiaknázásával – egy gazdag kultúra múltja és jelene iránt is felkeltse az érdeklődést, és közben e kultúra védelme és éltetése jegyében összekovácsolja az emigráció erőit. De egyidejű napi dolgának tekinti azt is, hogy szervezze, táplálja és új formák és fórumok megnyitásával folytonosan életben tartsa a forradalom után közvetlen természetességgel vállalt emigránsmissziót: a megtorlás elől menekültek támogatását pénzzel, kapcsolatokkal és a külföld véráramába való bekapcsolással. E sokrétegű tevékenységet többirányú sorsközösség fűti: az emlékezés az új hazába érkezés mindennapi küzdelmeire, a tisztelet az otthon vállalt kockázatokért, a már kiépített kulturális beágyazottság az új hazában, és az elköteleződés, hogy a megtorlással újabb provincializmusba süllyesztett ország a fáradhatatlan közvetítő munka révén fenntarthatja a nyugati levegővétel esélyét. A recenziók, a publiciszt-

tikai írások és a rövid jegyzetek hírt adnak kifelé – az emigrációban élőknek –, és hírt adnak befelé – az otthon maradottaknak.

A jegyzetlapok és az önálló címmel ellátott publicisztikák három nagy témakör körül csoportosulnak. A korai írások fő témája a külföldre települt ember rápillantása életének új szintereire – az otthonalakítás szemszögéből, majd a haza iránti viszonyának kialakítása az emigránspozíció nézőpontjából. A témákban a fordulatot természetesen a forradalom hozza.* Innen nézve merül fel a történelmi dilemmák újragondolása, fókuszukban a forradalom leverése utáni helyzethez való viszonyulás kérdésével, ami újabb lendületet ad a kiegyezés örökzöld vitájának és az ütköző álláspontokban megtestesülő nemzetfelfogások újraértelmezésének. Az újraértelmezési kísérletben kerül hirtelen új megvilágításba a harmadik nagy témakör, a külföld viszonya a vesztes forradalomhoz, majd a mind pöffeszkedőben berendezkedő Kádár-rendszerhez, s vele együtt az emigráció feladatainak újrafogalmazása is. A formák változatosak: hol tanulságos mesében, hol egy-egy portré megrajzolásával, hol esszéisztikus kifejtésben fogalmazzák meg a mondandót. Maga a mondandó sokrétűségében is egyértelmű: miközben meg kell érteni az otthoniaknak a fennálló hatalommal kötött kompromisszumait, fel kell mutatni a meg nem alkuvás példáit. De a feladat ennél összetettebb: hiszen az emigrációnak éppen a nemzeti összetartozás alapján fontos missziója, hogy életben és testközéltben tartsa a távolokban fel nem adható szabadságköveteléseket – s tegye ezt mindenekelőtt a külföld informálása és véleményformáló közönségének alakítása révén. Ez utóbbi még az előbbinél is bonyolultabb feladat: a hazai értelmiségnél nem kevésbé megosztott emigráció összefogását igényelné, és jó adag nagyvonalúságot kívánna. Ezt Szabó Zoltán 1958 elején így látta: „...mind Magyarországon, mind az emigrációban káros az olyan szemlélet, amely a forradalom fogalmát és a kiegyezés fogalmát... mereven szembeállítja, s a magyar nép szabadulását világháborúhoz és velejáró pusztuláshoz köti. Az olyan ember,

aki a magyar helyzet két legfontosabb tényezőjét, a forradalmi erők megsemmisíthetetlenségét és a Nyugat restségét tudomásul veszi, aki valaminő kiegyezés lehetőségét... a nagyhatalmak között számba vesz, és graduális fejlődést lehetségesnek vél, se Magyarországon, se külföldön nem elárulója a forradalomnak; épp ellenkezően van: bizalom ez a forradalmi népi erőkben és illeszkedés egy olyan forradalom szelleméhez, amely maga is törekedett volna kiegyezésre, ha erre lehetőség lett volna...”

E rugalmas pozíció és nagyvonalú politika előfeltételeként azonban újra kell gondolni forradalmiság és kiegyezés korábbi formáit és dilemmáit. E téren Szabó Zoltánt nem annyira 1956 és 1848, illetve '67 és a hamis kiegyezést ajánló Kádár-korszak párhuzamai izgatják, mint inkább a népi írók nemzettudatát formálni kívánó egykori fellépésének öröksége. Úgy tartja ugyanis, hogy a nemzettudat huszadik századi tartalmainak kimunkálásában a népi írók mozgalmának megjelenése egy új korszak markánsan új gondolkodásmódjának kiindulópontja lett, és a '45, majd '56 utáni viták forradalmiságról és kiegyezésről igazában ide vezethetők vissza. A nemzetiben a népi tartalmak és bennük a forradalmi változás plebejus értelmezései az ő munkáik révén jelentek meg először hiteles és tartalmas képviselővel: a nagy elődök, Kölcsey, Kossuth, Széchenyi, Eötvös vagy a szabadságharcban a hazájukért mártírhalált halt aradi vértanúk a nemesi nemzetet látták maguk előtt, s a modern Magyarország megteremtését – akár a dunai konföderáció, akár a Habsburg Birodalom részeként, akár független vagy „kiegyezéses” nemzetállamként – az arisztokrácia s legfeljebb a lassan polgárosodó kispnemesi rétegek kiállításától és a reformokban felmutatott teljesítményeitől várták. A falukutató mozgalom éles fordított ezen a látószögon azzal, hogy a nemzeti felemelkedés főszereplőjévé a parasztság tette. Több volt ez a beemelés pusztá gesztusánál. A paraszti szegénység kapcsán állampolgári jogegyenlőség, szabad munkavállalás, szabad mozgás olyan – a korabeli európai politikai diskurzusokban a demokratikus állampolgáriság fogalmkörébe tartozó – problémái kerültek előtérbe, amelyek szükségszerűen vezettek el a nemzetfogalom s mindenekelőtt az abban foglalt szabadságtartalmak újratárgyalásáig. Lehet vitázni azon, hogy az új szemléletmód színre lépése vajon valóban korszakhatárt jelöl-e, de annyi min-

* Szabó Zoltán 1956-os írásainak legjavát nem találjuk itt. A hallatlanul bő termés külön válogatásba kíváncsított, amelyet az életműsorozat IV. köteteként 1956. KORSZAKVÁLTÁS címmel a forradalom ötvenedik évfordulójára jelentetett meg az Osiris Kiadó.

denképp igaz, hogy a népi írók – tágabban: a népi ihletésű gondolat – megjelenése új vágányokra terelte a közeli és távlatosabb reformokról folyó eszmecsereket, és erőteljesen ott hagyta a maga lenyomatát a korszak olyan fontos dokumentumán, mint amilyen a Márciusi Front 1937-es kiáltványa volt. Szabó Zoltán mindenestre úgy látja, hogy e kiáltvány – amely utoljára volt képes egységet teremteni azzal, hogy széles koalícióban felsorakoztatta maga mögött a népi és nemzeti tartalmakról gondolkodók később egymástól mind távolabbra sodródó irányzatait – messze a pillanat aktualitásán túlmutatóan maradandót alkotott, amikor a német veszedelem árnyékában középpontba a nemzeti függetlenség kérdését állította, annak legfontosabb belső társadalmi feltételéül pedig a legalulra szorultak felszabadítását és társadalmi emelkedésük pályáinak megnyitását emelte ki. Bár az ötvenes évekre az erőltetett iparosításnak az országot a szó szoros értelmében maga alá hengerlő programja nyomán a legalulra szorultak már inkább a városi vagy a városba ingázó képzetlen munkások, semmint a falun megmaradt parasztok voltak, a program aktualitásához nem férhetett kétség. A népi alapokon nyugvó nemzeti összetartozás így válhatott egy rövid pillanatra megint a kohézió magvává a forradalom napjaiban: hiszen az alapkérdés ismét a nemzeti és a személyi szabadságok csak együtt képviselhető ügye – a Márciusi Front alapvetése – volt, s maradt-e aktuálisabb kérdés a forradalom leverése után?

Persze közelebb lépve, a történet további szálai már elvezetnek a Márciusi Fronttól. A hidegháborús hatalmi leosztás közepette a szabadság kérdéseire a válasz már távolról sem egyértelmű: fel kell ugyanis vetni, hogy nemzeti függetlenség hiányában van-e, lehetséges-e társadalmi haladás? S ha kényszerű adottságnak fogjuk fel az ország feletti szovjet hatalmat, e keretben tekintve, a haladás ügye újra előtérbe hozza az értelmiségi magatartások megosztottságát és e megosztottságok irodalmi kivetülését az írók egymás közötti vádaskodásában ama mindenki számára fontos kérdés körül, hogy ki a „jó magyar”. Az-e, aki számára a kisemberek boldogulása, mindenekelőtt a kiszolgáltatottságok felszámolása az alapkérdés, amelynek oltárán a nemzeti szabadságkövetelést hajlandó ideig-óráig ad acta tenni? Vagy az-e, aki a társadalmi igazságtalanságok gyökerét az ország

függő helyzetében látja, és munkálkodását e nagyobbak tekintett szabadságtalanság mérséklésének rendeli alá? Mint tudjuk, a vita honi keretek közt csakhamar ott ért földet, ahol húsz évvel korábban: az urbánusok és a népiek kibékíthetetlen acsakodásában. Szabó egyik irányban sem ítélekezik. Sőt megvallja, hogy a megosztottság valódi mélységét éppenséggel '56 után értette meg, nem véletlenül saját emigránspozíciójából, amelynek látószögéből egyszerre világosodtak meg a kibékíthetetlen álláspontok igazságtartalmi és elfogultsági. Következtetése nem az otthoniaknak szól, hanem a külföldieknek: az emigráció dolga a kiegyezés mindkét iránnyal és saját belső szembenállásával annak érdekében, hogy a fentebb jelzett nagyobb nemzetközi megbékélést előkészíthesse. E megbékélés pedig elsőrendű külpolitikai előfeltétele annak, hogy a nyomásgyakorlás a példátlan otthoni represszió beszüntetésére és az egyéni szabadságkövetelések teljesítésére valóban hatékony lehessen, és előbb-utóbb valóságos eredményeket érjen el. Az emigráció tehát szerves és felelős alkotóeleme a forradalom utáni hazai politika formálásának – s nem-cselekvésével is cselekszik, amikor a „Nyugat restségében” osztozva, a kívülálló kényelmes pozíciójába igyekszik helyezkedni.

A ki- és megegyezési program jegyében fogant szerepekről Szabó Zoltán nem elvont fogalmakban, hanem emberi sorsok és helyzet szülte választások felmutatásával beszél. A publicisztikai írásokban így kerül egymás mellé Nagy Imre, Szekfű Gyula és Bibó István, Bertrand Russell és Paul Éluard portréja. Az ábrázolásokban a szabálytalanságok foglalkoztatják: a helyzetek és vonások, amelyektől meglepődünk, és amelyekből a személyt környezetéből kiemelők, karakterisztikus állásfoglalások és cselekedetek következnek. Nagy Imre esetében így lesz fontos a tekintete és a hanghordozása, mely utóbbival mélyen gyökerező dunántúli terepismeretét hitelesíti, azt a terepismeretet, amely a maga természetességével hozta el a szakítást a szovjet vonallal 1953 júniusában, hogy azután innen egyenesen vezessen a karrier a forradalmi kormány élére 1956-ban. E rokonszenves portré megrajzolása mögött nemcsak az emlékülállítás gesztusa munkál, hanem egy nagyobb kérdés megválaszolásának szándéka is: mi tette Nagy Imrét alkalmassá arra, hogy kommunis-taként – mi több, eredetileg moszkovitaként –

egy olyan forradalom vezére, majd halálában szimbóluma legyen, amely éppenséggel a kommunizmus ellen lázadt? Szabó Zoltánt a kérdésben foglalt látszólagos paradoxon szemlátomást vissza-visszatérően foglalkoztatta: szemében Nagy Imre figurája ugyanis újabb kis darab hozzájárulás volt a kiegyezésproblematika összetett síkjainak felszínre hozatalához. A forradalom népszerű miniszterelnökének sorsa azt mutatta, hogy rossz úton jár, aki a kiegyezési hajlandóságot ideológiák kibékíthetőségében látja: ennél fontosabbak a tapasztalás, az érzékenység és a megértés élményközösségei, márpedig ezek az együvé tartozás szálaival köthetik össze azokat, akik más ideológiákat vallanak a magukénak – és persze azokat is, akiket hosszabb-rövidebb időkre országok választanak el egymástól.

Szekfű Gyuláé a kiegyezés másféle története. A konzervatív történelem németellenessége és kritikája a faszálódó magyar közéletre alapot teremtett a népi írókhoz való szellemi közeledésre: „Szekfű, a jelent a történelem felől vizsgálva, nagyon is tisztán látta, hogy a két háború közötti Magyarország uralkodó eszméi gyatra imitációk, hogy maradék feudalizmusa úgy viszonylik a középkorhoz, mint egy neogót templom a chartres-i katedrálishoz, hogy erőltetett tekintélyrendszere úgy viszonyul a barokk társadalomhoz, mint a Rózsadomb Wälder-vüllái Sümeghez, vagy a Vitézi Szék a nobilitáshoz. Az, amit Szekfű a nemzeti múlt felől parvenünek és hamis pénznek ítélt, megegyezett azzal, amit az ifjabb értelmiség a nép jövőjét keresve akadálynak tekintett. Ez magyarázza a különös és majdnem akadálymentes rokonszenvet, amely a konzervatív idősebb tudós és a radikális fiatalok között kialakult.”⁵ S ez a hídteremtés kellően fontos ahhoz, hogy inkább tragédiának, mint valamiféle áruhasos előnyyszerzés következményének lássuk a másfél évtizeddel későbbi fejleményt: Szekfű moszkvai követi kinevezését. Ismét egy dilemma, amit csak a személyes történetek találkozásaiából és időnként eltávolodó pályáiból fejthetünk fel, s ami újfent arra int, hogy normatív megítélések és pálcatorések helyett megpillantsuk a kézfogás lehetőségét ott, ahol ki-ki a maga logikája és a maga erkölcsi parancsa szerint tisztességgel dönt és felelősen cselekszik. Szekfű a maga kérlelhetetlen társadalomkritikájával szellemi értelemben kétségkívül emigráns volt a maga hazájában a harmincas években, és hiába vállalta a nagyköveti kinevezést – részben talán soha ki nem mondott életrajzi okokból, hogy zsidó felesége megme-

neküléséért a hálát a „felszabadítóknak” lerója –, belső beállítódása szerint emigráns maradt az ötvenes évek Moszkvájában is. Belső félreállítását annak ellenére igyekezett erkölcsi alapállásként fenntartani, hogy közben persze eleget tett a hűségnyilvánítás mindama követelményének, amely egy nagykövettől nyilvános fellépései alkalmával elváratik. Azonban ahol csak tehetett, gesztusaival a szereptől való távolságtartást is kifejezésre juttatta. A mából visszapillantás, nagyköveti évei a „kis magyar abszurd” történettárba sorozódnak.

A Bibó-tanulmány* az elnyomó hatalommal való ki nem egyezés és az egyidejű ésszerű kompromisszumkeresés sűrű szövésű vázlat. Különleges helyét a publicisztikai írások portrékötetében két motívum jelöli ki. Az egyik személyes: mindazok közül, akiket Szabó Zoltán tisztelt, becsült és akár szeretett is, mind alkatát, mind gondolkodásmódját, mind politikai értékvalasztását és fellépéseit tekintve Bibó István állt hozzá a legközelebb. A másik motívum Bibónak a forradalomban vállalt szerepe, amelyet Szabó Zoltán az elsősk között értett meg és értelmezett a maga összetettségében. A parlamentben a batorság, a kiállítás, az erkölcsi tartás és a nemzethez való hűség talán legszebb magyar történelmi dokumentumát, a NYILATKOZAT-ot gépelő magányos tudós-politikus portréja nemcsak egy kivételes emberi teljesítménynek állít emléket. Szabó végigvezeti olvasóját azon az eszmei pályán, amely a harmincas évek falukatatóihoz vonzódó, de sokutaló radikális jobbratolóadásuk okán később eltávolodó, majd mérsékeltabb képviselőikkel a Márciusi Front idején rövid időre újra szövetségbe kerülő Bibót a háború után különleges szellemi pozícióba emelte. A nemzeti függetlenség, az attól elválaszthatatlan személyes szabadságjogok és a társadalmi egyenlőség hármasa melletti intranzigens kiállása Bibót minden „izmussal” és minden pártiránnyal összeütközésbe hozta. Különleges erőfeszítései

* A BIBÓ ISTVÁN RÓL című tanulmány műfajilag eltér a kötet publicisztikai írásaitól. Az itt szereplő írás az 1960-ban a Magyar Könyves Céh kiadásában, Szabó Zoltán szerkesztésében megjelent Bibó-mű, a HARMADIK ÚT később némileg átdolgozott BEVEZETŐ-jének utánközlése. Helyét ebben a válogatásban Szabó Zoltánnak Bibóhoz fűződő kitüntetett viszonya és gondolkodásuk különleges szellemi közlése magyarázza.

a kommunista hatalomátvétel „polgáris” átformálására botrányt keltettek személye és írásai körül – tudjuk: A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSAGA gondolatainak darabokra szedésére és következtetéseinek dörgedelmes elhallgattatására nem kisebb szellemi erők vállalkoztak, mint Révai József és Lukács György. A ’45-ös vita és az 1956. novemberi parlamenti pillanatkép két tartópillére köré épülő portré nemcsak a háború utáni évek személyes életútjának belső logikáját és következetességét vonultatja fel, de megmutatja azt is, hogy Bibó a maga utópikus realizmusával nem lehetett más, mint „harmadikutas”, aki számára – ha néha élre tolt a történelem – egyedül a derűs magányosság és az olykor börtönnel megfajult, olykor szilenciummal könyvtárosi munkába kényszerített belső emigráció kínálta a mindennapi lét igazi formáját.

A külföldiek szerepe más ebben a Szabó Zoltán-i képtárban. Ők azzal lesznek a honi történet – és az emigrációs nézőpontok alakításának – részesei, hogy azt vonultatják fel írásaikban, amit a magyar ügyekben elfogult szem nem vesz észre. Nincsenek vagy legfeljebb csak a kis időre idelátogató szemszögéből vannak közvetlen élményeik a szovjet típusú világról, és ezért különös súllyal esik latba minden megtett vagy meg nem tett gesztusuk, minden állásfoglalásuk. Márpedig ahhoz, hogy az átfogó kiegyezések létrehozatalában partnereink lehessenek, az ő látásmódjukat is érteni kell. Így lesz a század egyik legnagyobb tudósa, Bertrand Russell ambivalens történetek szereplője a könyv publicisztikai oldalain. Családtörténetéből, tanulmányai felvillantásából kirajzolódik az angol arisztokrata-nagypolgár képe, aki számára a huszadik század legnagyobb technikai csodáiban a háttérben ketyegő bomba a legfontosabb: totalitárius rendszerek kezében a modernitás és csúcsteljesítményei a rombolás és a pusztítás eszközei, mégpedig olyan nagy erejű eszközei, amelyek létét és a birtoklás módját minden kisebb és nagyobb emberi reláció alakításában számba kell venni. S aki szemét e nagy összefüggésekre függesztette, az nem látta meg a magyar ’56-ot. Csalatkozást és keserű szájíz okozva, kimaradt az orosz bevonulás után a magyar forradalom iránt az ENSZ figyelmét és vizsgálatát követelő külföldiek sorából, mert számára a bomba nem a tízmillió Magyarországon ketyegett, hanem a szuezi válság során csaknem

új világháborúba torkolló amerikai–szovjet konfliktusban. Ha van tanulság, hát az ez: „*Angol beidegzettségekre, lélektani motivációkra azokban a napokban nemigen gondolt az ember, ha magyar... S az idős filozófusból azon az estén az igazi angol beszélt: aki, ha saját portáján lát söpörmivalót, ezt végzi; s az igazi arisztokrata szól: aki ha népszerű jó ügy és saját pátriájában sokaknak népszerűtlen jó ügy közt van választása, az utóbbit preferálja.*” Russell gesztusa – amely persze árulásnak nem, legfeljebb érzéketlenségnek nevezhető – keményen behatárolja tehát a kiegyezésbe bevonhatók körét, és a magyar ügy mellett rendületlenül kitartó támogatókat a közvetlen külföldi barátok táborára korlátozza. Persze ez a baráti kör sokat tehet – vagy legalább: tehetne. Például, ha betehetné a lábát a forradalom utáni országba, mégpedig úgy, hogy kirándulásának megszervezését ne a hivatalosságok, hanem a jó ismerősök vehessék kezükbe. Erről persze a hatvanas évek elején csak álmodozni lehet. De a kommunizmus fennhatósága alatt mégis megtörtént, amiből az álmodozás táplálkozhat: Paul Éluard a negyvenes évek végén, a már világosan kirajzolódó kommunista hatalomátvétel idején Magyarországon járt, s ha az egykori idegenvezető emlékeinek hihetünk, itt léte azzal a nem lényegtelen felfedezéssel gazdagította őt magát és kísérőjét, hogy Tard parasztjai körülbelül úgy emelik a poharukat, úgy szólnak egymáshoz, rövid mondataikkal körülbelül úgy jelzik a barátságot és a másik gondjának értését, ahogy a lille-i bányászok. Ha viszont a gesztusok ennyire ismerősek, akkor nem lehetnek egymástól nagyon távol a gondolatok és a beállítódások sem. Ezzel az emlékekkel pedig a nagyobb összetartozás tudatában el lehet lenni, és ha Éluard a forradalom idején már nem is él, az emlékekhez fűződő gondolatot – a magyar kultúra nem a misztikus vagy barbár kelet, hanem az európai kultúra része – írásban legalább fel lehet eleveníteni és tovább lehet adni: külföldiaknak és otthoniaknak egyaránt.

Ezekkel a lecövekelésekkel határolódik körül a szemléleti tér, amiben a publicisztikai írásoknak a kötetben egymást követő két legfontosabb, egymással szorosan összetartozó darabja fogant: A POPULIZMUS KÉRDÉSEIRŐL (1958) és a SZÁRSZÓ (1959) címűek. Ez a két írás 1956 és a forradalom leverésének szemüvegén keresztül néz vissza a háborút megelőző évtizedekre, és értékeli ismét újra az íróknak a huszadik század

zadi magyar politikában betöltött, előbbieken már érintett szerepét. Az újragondolás azonban ezúttal nem az európai távlatok, hanem a levert forradalom utáni hazai lehetőségek nézőpontjából történik. Minden bizonnyal ezért van, hogy az újabb számadásban a figyelem kevésbé az egység, mint inkább a széttartás motívumai felé fordul. Folyamatos történet rajzolódik ki, a tragédiába torkolló felbomlás története. Az ív a német megszálláshoz és – főként – a zsidókérdéshez való eltérő viszonyulásoktól, majd a kommunista hatalomátvétellel adott különböző válaszoktól az '56 utáni író-politikusi szerepek széttartó pályáig vezet. Szabó Zoltán – Bibóval együtt – úgy látja: az egykori kohézió felbomlása végzetes következményekkel járt, és bár a gyökerek régiek, a következmények drámai súlya éppen a forradalom leverése után vált nyilvánvalóvá. A ballasztok azonban végig ott voltak. Egyrészt, mert annak idején a radikális népieket a falu népe melletti kiállásuk és a társadalmi bajok okairól felállított, elvakult világmagyarázatuk a háború küszöbén a faji gondolat közelébe – olykor középebe – vitte, és kissé sértett, ugyanakkor militáns befelé fordulásukkal végképp kihúzták a talajt egy háború utáni átfogó társadalmi reformterv másokkal közös kimunkálása alól. Másrészt, mert a nagyobb európai térben gondolkodókat megfosztotta a lehetőségtől, hogy átfogó országterveiket a falukutatók által feltárt mikrovilágokon átszűrjék, így tervezeteik rokonszenves külpolitikai beállítódásuk ellenére is elvesztették belföldi társadalmi kapaszkodójukat, és merő utópiákként tűntek fel. Ez lett a sorsa Németh László Kert-Magyarországának, majd később Bibó István demokráciaelgondolásának, melyeket minden vonzó vonásuk ellenére harmadikutas utópiáknak minősített, és mint ilyet, félretolt a politizáló közvélemény. Harmadrészt, az író-társadalom 1937 – a Márciusi Front kiáltványának születése –, majd az 1943-as szárszói találkozó óta maga előtt görgetett megosztottságának nem kis szerepe volt abban, hogy a totalitárius párt-hatalom '56 után oly könnyen új erőre kaphatott. Hajlamosak volnánk azt gondolni, hogy a vízváltató a forradalom alatti magatartások különbsége volt, és a „rég dolgok” emléke eddigre elenyészett. De Szabó Zoltán felrajzolja nekünk a vonalat, amelyet akár máig meghoszszabbíthatunk: az antikapitalista és egyúttal antiszemita vonulatot, amely hajdanán a Magyar

Élet köré tömörült (majd évtizedekkel később Csurka István Magyar Igazság és Élet Pártjában reinkarnálódott), s amelynek társadalomkritikája mindenekelőtt az ősi, a tiszta paraszti kultúra megmentésére és újraélesztésére vonatkozott; e csoporttól élesen elkülönültek azok, akik az ország függetlenségét és a társadalmi kérdések megoldását csak együtt tartották kezelhetőnek, és akik a megosztottságot és kirekesztést elsősorban azon az alapon utasították el, hogy demokratikus nemzetállamot első- és másodrendű állampolgárok megkülönböztetésére nem lehet építeni; s mindemellett ott voltak még azok, akik érdeklődésének középpontjában az ország modernizációja állt, s akik a paraszttársadalommal szemben ezért fordultak a városi munkások felé – ők voltak a népi íróknak az ideológiai elkülönülést immár nemzedéki különválással is látványosan demonstráló legfiatalabbjai. De nemcsak az életkor és az érdeklődés különbsége magyarázta generációs különállásukat, hanem az is, hogy a felkínált kádári konszolidációt – éppen modernizációs potenciálja okán – vállalható kiindulópontnak tekintették, míg az idősebbek szemében ez árulásnak minősült. E csoportok persze valamenynyien elutasították a kommunizmus totalitárius berendezkedését és az állampolgárok bűnüldözési szemléletű szocialista átnevelését. De a nézetazonosság a szovjetizáció feletti kritikában nem akadályozta, hogy az új berendezkedésben más-másfelé vezessen az útjuk: Veres Pétertől (1947–48) Darvas József (1951–53, majd 1953–56) többen a miniszterségig vitték, míg mások emigrációba kényszerültek, és megint másoknak a börtön jutott. A felbomlott egység e széttartó pályák és a velük széttartó gondolkodások között sem a forradalomban, sem azután nem volt újra összekovácsolható. Pedig ha a széttagoaltságból való gyógyulás folyamata előbb megkezdődik, és így újrafogalmazhatók a megmaradt egység alapjai, akkor nehezebb dolga lett volna a kádári restaurációnak. Akkor beleütközött volna abba a kemény ellenállásba, amiből a népi írók építkezhetek volna: a helyi közösségekbe vetett hitükbe és ama meggyőződésükbe, hogy a társadalmi reformok gátja az erős kezű centralizált hatalom, amely elhalványítja a helyi kezdeményezőerőt, és megfojtja a helyi demokrácia spontánul szerveződő intézményeit – azokat az intézményeket, amelyek teljesítményének csodájára járt ország és világ:

az '56-os munkástanácsokét, a spontán születő paraszti szövetezéseket, a helyi választásokkal hatalomra jutott önkormányzatokét. Ha a forradalom leverése látszólag elsöpörte is e közös hagyományokat, felismerésük és a talajukon kibontakoztatható új összefogás egy majdani demokrácia erjesztő ereje és szervező magja lehetett volna. – Váteszi gondolatok voltak ezek, amelyek igazságát a rendszerváltás hajnalán világosan tapasztalhattuk. E régi – ám a föld felszíne alatt mindenoldalúan őrzött és táplált – megosztottságok éppen ott hozták a törésvonalakat urbánusok és népiek között 1989–90-ben, ahol Szabó Zoltán és Bibó István láttatták azokat évtizedekkel korábban: a közös nemzeti keretek ellenére a tradíciók megosztottsága minden felülíróan erőnek bizonyult.

Akár emigránsszemtűvegén át, akár az itthoni fejlemények átélésével teszi, a közelmúlt szellem-történetét végiggondoló író mindkét irányból ugyanarra a következtetésre jut: a magyarságkérdés gyökeres újragondolása és a kérdést övező, néha antagonisztikus ellentétek újraértelmezése nélkül elképzelhetetlen a felülemelkedés és új szellemi koalíció létrehozása, az utóbbi nélkül viszont módfelelt korlátozottak az ország sorsáról való gondolkodás lehetőségei – kívül és belül egyaránt. Az új szellemi elit kikovácsolódása alapkérdés a megvert ország számára, amely nélkül szétporladnak a forradalom szabadságteljesítményei, és egyenes az út a barbarizálódásba. De a politikai program mellett a személyes misszió is a tisztázás kívánja: saját magyarságképének újragondolása és cizellált kimunkálása nélkül – legalábbis belső erkölcsi parancsára hallgatva Szabó Zoltán így véli – hiteltelenné válik az a kényes egyensúly, amelynek fedezetével a kétfelé beágyazottság tudatában nap nap után megszólal a rádióban, és amelynek felhajtóerejével a magyar ügy képviseljeként az emigráció egyik kulcsfontosságú vezető pozícióját betölti.

Szabó Zoltán talán legfontosabb felismerése, hogy ahogyan a maga, úgy valószínűleg mások számára sem foglalható tételesen kifejtendő gondolatmenetbe a válasz a kérdésre: ki a magyar, és mitől magyar a magyar? A tételes válasz helye a politikai hitvallás, a magyarságban foglalt énonzonosság azonban nemcsak – sőt nem is első-sorban – a politikumból táplálkozik, hanem apró prózai történések, megélt élmények és a személyiséget így vagy úgy visszatükröző emberi kapcsolatok sorából. Nagy ívben elkerülve tehát

a terméketlen vitát a magyarság „határainak” megvonásáról, az író szívmenengetően szokatlan módszert választ: egymás mellé tett emberi portrékon, közösen végigélt helyzetek emlékpárlatain és a személyes erkölcsi vezérmotívumok felgöngyölítésén keresztül alkotja meg azt az arcképcsarnokot, amelynek darabjai egyfelől összességükben olvasandók a „magyar”-ság gazdag tartalmaként, másfelől viszont szituálják őt magát, a beszélőt is. Mintha valami ilyesmit mondana: látjátok, ha kérditek magyarságomat, hát én egy darabka séta vagyok Illyés Gyulával, emlékezetes borozgatás vagyok Tamási Áronnal, tisztelettudó, de hajthatatlan vitapartner vagyok Németh László mellett, de feszenegő kocsikázás élményeinek megosztója is vagyok Veres Péterrel, ugyanakkor alázatos újrálátogató is vagyok Tardon, ahogy a totalitárius gondolkodás mesterfogásainak elsajátítója is vagyok az eszmei író-barát Orwell dolgozószobájában, meg helyzet faragta diplomata is vagyok Révai András oldalán, de a műveltség képzelőereje útján megtalálom a helyemet Rákóczi mellett Rodostóban vagy Széchenyi döblingi zárkájában is. Igen, ez mind én vagyok.

Az éndarabkák összeillesztését segítő válogatás bár sokszínű, távolról sem esetleges. A NYUGATI VÁRTÁN első kötetének huszonkét esszéje körbeírja, amit az emigráns író a maga számára tisztázni kíván: az értékeknek és erkölcsöknek azt a spektrumát, amiből a személyes identitással összegyúrható magyarságtartalmak megépülnek, és amiből olyan építmény jön létre, ami akkor is élő és tartalmas marad, ha idővel nem az otthoni élet szaporodó élményeiből, hanem azoknak megőrzött és kimerevített emlékeiből kell táplálkoznia. Sőt az emigránstapasztalatok fénytörésén keresztül a kényszerű távolság új tartalmakkal gazdagíthat: európai perspektívába helyezi tájak és emberek viszonyát és az összetartozás személyes viszonylatait. A kialakuló egyéni látásmód nyitott és toleráns: az élettörténetek szűrőjén keresztül nem fogalmazható meg ítéletalkotás, nincsenek értékesebb és bírálhatóbb élményegyüttesek, legfeljebb azok morális párlata vethető össze egymással. De az összevetés alapja ekkor is a Max Weber-i értelemben vett megértés: az identitásvezérelt személyes cselekvés és a maga rugói és motivációi felől teendő mérlegre.

E beállítódás motívumával a háttérben, a külföldön élő gondolkodó a maga magyarságképének kimunkálására megélt és történeti – oly-

kor irodalmi – ihletettséggű, képzelt életképek sorozatában írja meg saját élettörténetét. Választott társai e vállalkozásban – láttuk – egykori barátok, emigráns küzdőtársak, írók, politikusok, múlt századi költők és gondolkodók, vagy akár sok száz év előtti fejedelmek: különféle magyarok és nem magyarok és különféle magyarság- vagy más nemzeti identitásképek megtestesítői. Első pillantásra zavaróan sokszínű a kép: a megidézetteknek más az életkora, más a pályája, gyökeresen más a kifejezési formája, ráadásul markánsan különböző a korabeli politikai szerepe is. De jobban szemügyre véve, származásukat tekintve legyenek akár magyarok, akár külföldiek, akár kortársak, akár történelmi elődök, a személyes identitásképp formálása szempontjából két dolog köti össze őket. Az egyik: a publikus világ előtt megjelenő elvitathatatlan hitelességük. A másik – a maga helyét és saját magyarságának tartalmát kereső privát ember nézőpontjából – szerepük az élményközösségekben, a közönségnek tudott emlékekben és azonosságtudatuk maguk által felkínált megfogalmazása, amely a választás vagy elutasítás racionalizálható alapját adja. Szabó Zoltán szemlátomást ezekkel az építőkockákkal rendezi be a maga emigránsvilágát, egyszersmind ezek révén cementezi be a maga helyét a magyar életvilág közegébe: ezekkel van otthon akkor is, amikor fizikailag immár jó ideje az országon kívül lakik.

Az élmények – amelyek a kötet portréiban időtlenekké párolódnak – funkcionális értelmet is nyernek. A felidézett mozzanatok mindenkor megvilágítanak valamit a közösen megélt tapasztalatokból, ugyanakkor az ábrázolt szereplő énefejlődéséből, jelleméből, emberi arculatából is. Egy biciklitúra Illyés Gyulával alkalmas arra, hogy Szabó Zoltán Illyés szemével nézzen rá az ozorai tájra, hogy a falubeliekkel folytatott rövidke beszélgetések hanghordozásából és szófordulataiból megértse, hogyan és miért vált Ozora Illyés számára a maga belső összetartásával és otthonosságával a kiterjesztett rokonság nagycsaládi szimbólumává, e nagycsaládi alapokon pedig miként desztillálódott költészetében a nemzeti összetartozás metaforájává. Illyés szemében ennek tartalma a kiszolgáltatottságban élők védelme, ami nagyobb összetartozásokat is magában foglal. Az út Ozorától a kozmopolitizmusig ível: „*Működése úgy fest, mintha egyszemélyes szolgáló szerzetesrend dolgozna*

itt. ...S ez időben a szegények és elnyomottak köre is ijeszítő mértékben terjed ki, országokkal szaporodik a száma azoknak, akiknek mellé kell állni. A híres Franciaország is a megszorítottak, megnyomítottak közé kerül 1940 nyarán: a nagy francia antológia szerkesztését Illyés Gyula vállalja el.” De miközben fordítói és kiadói munkájával kulturális hidat és európai összekapaszkodást teremt, kötődései a magyar paraszti világhoz, a PUSZTÁK NÉPE „*pusztafiamak*” a természetből fakasztott alkotómunkájához és a népi kultúrához kötik. Ezekkel a kötődésekkel biztos erkölcsi ítélet párosul: hiába lesz Illyés a Kádár-rendszer túrve elutasított és elfogadva meg nem tűrt költője, majd végül – a korszak oszd meg és uralkodj politikájának jegyében – többszörös Kossuth-díjjal kitüntetett nemzeti ünnepeltje, akinek a francia olvasóközönség és hallgatóság előtt mértékadóbb a szava minden „külpolitikai nyitás” diplomáciai üzeneténél, Illyés nem váltott látószöveget, és makacs hűséggel a zsarnokság elszenvedőinek oldalán maradt – ahogy 1945-ben nem egyezett, úgy nem egyezett a forradalom után sem. Nem egyezését azonban hajlékony kompromisszumkészséggel párosította, s akár jól ítélte, akár hibásan, mindig helyzetekre válaszolt, nem pedig pártos kihívásokra.

Ahogy az Illyés-portrét a szellemi nagyság és a morális beállítódás iránti tiszteleten túl az embernek szóló szeretet fűti, úgy lesz a csaknem testvéri szorosságú viszony lenyomata a három esszé Tamási Áronról. E viszonyulás kiformálódásában az a különös, hogy alapját nem adta baráti közelségű kapcsolat, és viszonylag ritkák voltak a személyes érintkezés élményei még azokban az időkben is, amikor a fizikai tér közelsége ezt elvben lehetővé tette volna. Mindez nem akadály a portré megrajzolásának, amelyben az Illyésétől különböző, de kötőerejében attól el nem maradó családkép a kiindulás. Csakhogy Farkaslaka távol van, és távol is marad: a Székelyföld világa a magyarságtudatnak némi misztikus-mesei tartalmat kölcsönöz, és meséivel e „ki tudja, igaz volt-e”-világ ábrázolója is – bár vágynék az aktívabb közéleti szerepre – hosszú évekre az irodalmi élet periferiájára szorul. Az író élettörténete a korai sikerek minden ígérete mellett azt mutatja, hogy a kisebbségi lét adta pozícióból – amely a kívülállást tekintve rokon az emigránséval – nehéz fenntartani a kötődést a magyarországi kultúrpolitika szemében referenciát jelentő népiek körével, akik – bár ezért

nem kárhoztathatók – saját küzdelmeik közepette a „távolabbi magyar” marginalizációjára hajlamosak felejtéssel válaszolni. Mindez mély megbántottságok forrása. És a kisebbségi kizsároltságból fakadó sérelmek és fájdalmak később sem oldódnak: így lesz a kisebbségi magyar íróból hazájában lelki-szellemi emigráns, akit később, az életpályára visszatekintve, így lát a portrért rajzoló kortárs: „*A keresztény legendáriummal induló korai fő művében a föld felszínevel ismerkedik. A rengetegben a létért való harccal, a városban az erkölcsök bozotos erdejével, Amerikában a kivándorló általános elbizonytalanodásával találkozik. A nagyra törő és messze jutó fehérek birodalmából egy néger szava téríti Erdélybe az európaiat: »azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne«.*” – Az emigráns lét értelmét ennél tömörebben aligha lehetne szavakba önteni; táplálkozhat belőle az is, akinek e létnek a belső, meg az is, akinek a külső formája adatott. A Tamási Áron-i sors tükrébe pillantva, mindketten fájdalmasan tudomásul vehetik a csaknem elkerülhetetlen partszélre sodródást – amivel szemben kétséges kimenetelű védelmet legfeljebb a kivételes önerő mozgósítása hozhat. De mindenkor kitarthat-e ez a csak magára hagyatkozó énerő? A testvéri viszony a portré íróját alanyával a szorongásban köti össze: Tamási Áron élete alakulásában és művének az emlékezetből való kiszorulásában nem nehéz felismerni, aminek bekövetkeztétől Szabó Zoltán maga is aggódhatott.

Élettörténet és személyes magyarságtudat összefüggése akkor is az elemzés és a megértő viszonyulás szempontja marad, amikor az azonosulást komoly politikai és ideológiai távolságok nehezítik. Megértés és egyet nem értés irodalmi csúcsmunka lesz a kötetben A MINŐSÉGÉRT FORRONGÓ EMBER, a nagyszépe Németh Lászlóról. Tíz életkép és egy tizenegyedik kontrasztos világlás hozza közel az író figuráját: a télen-nyáron papos-tanáros öltözetű, szigorú tekintetű férfit, aki orvosi példatárral minősíti a kapitalizmus rontását a világon, és aki pesszimiztikus világképére építi a *Tanú* lapjain kifejtett egy-személyes reformját: a minőségjavító forradalmat, amelyet egy újfajta nemességnek kell végrehajtania, szigorú tanítások és kőkeményen vállalt erkölcsi diktátumok szerint. A kissé borzongató kép mindjárt életközeli lesz azonban, ha megtudjuk, hogy Németh László otthon esténként lemezt rak a korongra, mert a megfeszített munkából való kikapcsolódásként fele-

ségével táncolni szeret a legjobban. De felejtjük-e e kedves mozzanatot, amikor nyilvános fellépéseit vagy éppen azok elmaradását tekintjük? Véljük-e merő esendőségnek, hogy elhúzódik a Márciusi Front körétől, viszont aktív szerepet visz a Magyar Élet kiadójának kiépítésében? Nemigen tehetjük, főként nem a hamarosan vállalt politikai szerep miatt: mert Németh László, noha maga igazában a „minőséget” védte és nem a „fajt”, mégiscsak beállt azok sorába, akik a Gömbös Gyulával való tárgyalásoktól társadalmi reformokat reméltek, s közben nem vették észre, hogy az országnak a nemzetiszocializmus felé sodródásához nyújtottak kezét, és ez volt az, amit messze hangzó szavakkal legitimáltak. Igaz, Németh László immúnis maradt ezekkel az ordas eszmékkel szemben, és csak hamar megszakította a Gömbössel való érintkezést is. De a nyilvános elhatárolódás elmaradt: nem kevesebb mint nyolc évet, az 1943-as szárszói találkozóiig kellett várnia mindazoknak, akik az író élesen németellenes előadásából megérthették, az egykori találka talán csak egy szerencsétlen botlás vagy ballépés volt. A szerkezetükben hasonló ellentmondások az egész pályát végigkísérik: Németh László tiszta és erkölcsileg kikezdehetetlen megoldásokat keres, de közben időről időre erősen félreérthető helyzetekbe és viszonylatokba lép. Személyes drámája a KISEBBSÉGBEN-nel éri el mélypontját. Nagy hévvel védett minőségdiktátumai – tudjuk – hírhedt eszmékhez vezettek: megkülönböztetve „mélymagyarokat” és „hígmagyarokat”, az önmagába forduló konzervatívizmus és a politikai következményekre tekintettel nem lévő fajgondolat tragikus egyvelegét hozták létre, méltatlan eszméknek nyújtva méltatlan hivatkozási pontot, egyszersmind hosszú időre eltávolítva – belső emigrációba számúzva – az írókat mind a közélet, mind a politizálás színtereiről. Szabó Zoltán nehezen birkózik ezzel az örökséggel. Politikai választása – és vele a baráti is – egyértelmű. Így fogalmazza meg: „*A nevelő szándékú, elitben gondolkodó, államformával nem törődő, intézményes biztosítékokra nem gondoló Németh Lászlónak tulajdonképpen Bibó István az ellenpólusa. A vele annyira rokonszenvező Bibó... javítja azt, ami Németh rendszerében jó volt. Ha engem valaki az elé az ostoba alternatíva elé állítana, hogy homo politicus gyanánt Németh és Bibó között válasszak, természetesen Bibót választanám. Mivel az erkölcsnek a felelősségtudó s mértéket tartó gondolkodás politikai téren ma-*

gasabb foka, mint az, ha valaki azért is kifeszíti magát a pattanásig, hogy magánkörülményei pontosan megfeleljenek magatartásigényeinek.” S mindez különösen igaz a történelmi fejlemények tükrében, és még akkor is az, ha '56 októberében helyrebillen a mérleg a forradalom melletti kiállással. Ez utóbbi politikai választás azonban hamar homályba vész: Németh László életének utolsó éveiben kompromisszumot köt a rendszerrel, és elfogadja, hogy a kádári restauráció egyik kegyeltje lesz. 1957-ben az elsők között kap Koszuth-díjat, igaz, e gesztuson ismét csavar egyet: a kitüntetést átveszi, annak összegét azonban az utolsó fillérig a vásárhelyi gimnázium könyvtára számára utalja át. A huszadik század magyar íróinak élettörténetei között kevés az olyan, amelyen a szélsőséges kilengésnek a Németh Lászlóéhoz hasonlatosan nagy amplitúdói mutatkoznak. A kilengéseket azonban – Szabó Zoltán legalábbis így látja – mindig a belső törvény és a jóra való törekvés diktálta, és e magányos tanító-gondolkodó sosem utasította vissza, hogy rossz választásai miatt később megbánást mutasson vagy akár bűnhődjön – noha a rossz választás nyilvánosságával sokszor nem a publikus önkritika, hanem az önemésztő bűnhődés magánya állt párba. Megalkuvásnak, számításnak nincs itt helye. S ezért a pálya még szélsőséges tévedéseiben is tiszteletet érdemlő. Az esszé világossá teszi: a „tánclemez” és „hajókázós” barátság később már nem térhetett vissza, de a tisztelet az öntörvényű ember tartása és öntörvényű erkölce iránt igen. E beállítódással aztán Szabó Zoltán jó szívvel ajánlhatta az ifjabb generációnak Németh László olvasását e szavakkal: „*Akármelyiket olvassák is: őrizték meg hitüket az író becsületében, jó szándékában, óriás tehetségében... Kötve higgyenek tételeiben és tétizeiben. Legyenek Németh Lászlónak szorgos olvasói és kételkedő hívei. Sose tévesszék szem elől, hogy amit kezükben tartanak, pompás stimuláns, ébresztő- és izgatószer. Gyógyszermek ne nézzék.*”

Szabó Zoltán portréi esendő emberek nagy teljesítményeiről szólnak. Ha Németh László, Illyés, Bibó vagy a XIX. századi elődök – Kölcsey, Batthyány, Deák vagy Eötvös – magyarsággelfogásai nyilvánvalóan különböznek is, ha voltak olykor félrefogásaik, a közös mozzanat életükben az eszmékért való kiállás és a meggyőződésből fakadó erkölcsi tartás. Mindennek egy ritkán emlegetett közösség a következménye és összetartó cementje: az elvekért, a vallott érté-

kekért való kiállás az emigráció legkülönbözőbb formáit hívja életre. A külföldi bujdokolás és a mindig lesben álló kiátkoztatás szélső pólusaitól a magánéletbe való visszahúzódás látszólag apolitikus életformaváltásáig feszül az ív, s a meglepő tanulság, hogy jelentékeny emberek – írók, költők, zenészek, festők és államférfiak – életük egy vagy más pontján olyan terhekkel és kihívásokkal szembesültek, amelyekre – elveik megtartásával – a kivonulás hasonló reflexeivel válaszoltak, olyanokkal, amelyeket a köztudat egy kisebbségi magatartás, a hazáját maga mögött hagyó emigráns életének megkülönböztető sajátjaiként tart számon. Ha jól megnézzük, e kisebbség jóval népesebb, mint hinnénk: mindenki idesorolódik, aki félrehúzódik a hatalomból és az előnyös pozícióból, ha saját morális alapállása és személyes integritása ezt így kívánja. S bár látszólag igencsak különbözik annak a sorsa, aki örök érvénnyel hagyja el az országot, azétól, aki belső kivonulásához akár háza kapuját sem lépi át, az énonozosság kínzó dilemmái felől nézve e sorsokban több a közös, mint az elválasztó.

Miközben a nagy elődök és a nagy kortársak magyarságtudatáról és magyarként megfogalmazott énonozosságaikról gondolkodott és írt, Szabó Zoltánnak szembesülnie kellett e fontos és váratlan sajátossággal, és e szembesülés nyilvánvalóvá tehetette számára: saját magyarságképéből az emigrációs énonozosság mozzanata nem kivonható. A felismerés – mint korábban írtam már – emigrációjának alkotásaként való megformálása szempontjából kulcsfontosságú volt. Mert nemcsak arról volt szó, hogy az azonosulást ezzel eloldotta a földrajzi helytől és a „magyar országban magyarként élés” mindennapi vonatkoztatási pontjaitól, hanem arról a lényegesebb – és Szabó Zoltán művének egyediségét megteremtő – mozzanatról, amellyel az emigránságot éppenséggel *beemelte* a „magyar országban magyarként élés” normál állapotába.

Ehhez – a tőle már megismert módon – szokatlan történetet és szokatlan ábrázolási formát választott. Az emigráns Szabó Zoltán nyilvánvalóan önletrajzi ihletettséggel, legfontosabb emigrációs írásának két főszereplője Goya és Teleki László – egymásnak kortársai a múltból, de más országokból, más-más foglalkozásokkal, életpályákkal és sorsuk eltérő történelmi beágyazottságával, ugyanakkor vállalt kivonulásuk politikai és erkölcsi közösségével. Amit emig-

rációjuk motívumainak és formájának felmutatásával ajánlani szeretne, az a „friss szemű” rápillantás a nemzeti sorsra két olyan férfiú válasszain és választásain keresztül, akik megcsömörlöttségüket hazájuk állapotától építkezésbe és alkotásba fordították, azonban úgy tették ezt, hogy kivonultak a számukra béklyót jelentő hazai viszonyokból. A kivonulással ugyanakkor nem hagyták maguk mögött a honi terepet: Goya megtalálta a maga spanyol kuckóját a menedékiül szolgáló határ menti francia faluba rendszeresen ellátogató spanyol parasztok között; Teleki László pedig külföldön is éltette és ápolta a maga magyar világát egy szerelemben, amely emberi háteret biztosított ahhoz, hogy a politikai emigráns a rendőri titkosszolgálat vizslató személelő elrejtőzködve tarthassa életben a külföldi nemzeti összefogást Kossuth eszméinek jegyében és az 1848-as forradalom követeléseinek diadalra juttatására. Ami e két sors mélyebb közösségét jelenti, az az eltávolodó pozícióval meg nem kérdőjelezett alkotókedv és maga az emigrációs alkotás. Ez Goyánál késői festészete, amely az ironia idézőjeleit teszi ki udvari festőként korábban alkotott műremekei mellé (azoknak a maguk helyén és értékén való egyidejű vállalásával), s erkölcsi értelemben relativizálja a csodált pozíciót: az utat, amit az egyszerű sorból felemelkedő tehetség IV. Károly Első Udvari Festőjévé való „lovaggá ütéséig” végigjárt, és amit a magánéletben a Habsburg Alba hercegnővel folytatott híres-hírhedt viszonya pecsételt meg. A megtett út reflektálatlan élvezetéből a királyi hatalom gyilkos oldalával való szembesülés ébreszti fel: pompa és méltóság helyett utolsó képein egymástól megkülönböztethetetlen hóhérok és áldozatok szimbolizálják a szerepek történelmi forgandóságát. A képekkel párban áll az életforma: az idős festő az emigrációban visszatér ifjúkorának emberi közegéhez. Valahogy így lehetett ez: „Az öregség is magányhoz, a siketség is: a kettő együtt különösen. De nem volt egyedül. Az akkor utolsó spanyol liberális próbálkozás kudarca kilökte Bordeaux-ba száműzöttnek egy maroknyi földijét. Egyiküknek cukorkásboltja volt a Rue de la Petite Taupe egy házában. Ez volt a bordeaux-i spanyolok mindennapos gyülekezőhelye. Goya is betért naponta. Talán mert a szócsera... spanyolul folyt... Az udvaronc, a madridi jó társaság kedvence, hercegnő szerelme, királyok kegyeltje, bonapartista és szent szövetségi tábormokok megörökítője végül is ebben a cukrosboltban érezte

otthon magát, külföldön, de spanyolok közt. Spanyolország helyett, ahol körülötte ugyancsak spanyolok lettek volna, de hatalmon.”

Goya sorsa szabálytalan példabeszéd. Azt mutatja fel, hogy az emigráció leglényege az elvek követése és a belőlük folyó választás. Goyától, aki – ma így mondanánk – első generációs értelmiségi, különlegesen nagy teljesítménynek tűnik, hogy magas és közmegebecsülésnek örvendő pozíciójának egyszer csak hátat fordít, mert olyan megalkuvásokra kényszerítené a maradás, amelyeket morálisan vállalhatatlannak tart: ha élesbe fordul a helyzet, lojalitása fiatal-kora falusi színtere és egyszerű lakosai felé fordítja. Különleges sors persze a Goyáé ahhoz, hogy közvetlen párhuzamokat vonjunk. Mégis, nem nehéz a képletet az ’56 utáni helyzetre lefordítanunk. A dániai ifjúsági konferenciára érkező hazaiak Goya életútjának Szabó Zoltán-i interpretációjából megérthették a rezignált helyzetfelmérés fontos üzenetét: az elnyomó hatalommal való meg nem alkuvásnak nem feltétlenül csak a külföldre menekülés az alternatívája. A kis világokba való visszahúzódásnak hazai terepei is vannak: „cukorkásboltok” a forradalom emlékét őrzőkkel való találkozásra határon innen és határon túl egyaránt fellelhetők, talán ott vannak minden magyar városban és falu helyen is.

De Goyáé csak az egyik út, ami, ha párosult is országváltással, lényegesebb benne a belső visszavonulás és a kritikus önértékelés mozzanata. Az esszé másik főszereplőjéé, Teleki Lászlóé azonban igazi emigránsút, a szó eredeti értelmében. De Szabó Zoltán számára nem azért lehetett fontos, mert a külföldön élés pozíciója kettejük élethelyzetében közös. Efféle példát a múltban is, a jelenben is találhatott volna bőséggel. Teleki az ő szemében valószínűleg azért közeli rokon, mert az emigránshelyzetből ugyancsak alkotást faragott – és az ilyen példa már jóval ritkább. A szabadságharc előre látható kudarca elől külföldre szökő gróf egyetlen percig sem adta fel, amiben hitt: hogy Kossuth konföderációs elképzelésének van jövője, s hogy csak ez lehet a Habsburgokkal való kiegyezés alapja. Az emigráns egy percig sem tétlenkedik: kapcsolatait és nyelvtudását diplomáciai közvetítéssre használja, miközben publicisztikákat ír, és remekbe szabott levelek sorával igyekszik életben tartani az emigráció és az apátiába süllyedt itthoniak kapcsolatát, annak szövetségét

pedig a forradalom alapeszméit és értékeit. Akétfelé közvetítés missziója rokon az '56 utáni emigránshellyel. Ha nem tudnánk, hogy közel egy évszázaddal korábbanról van szó, Szabó Zoltánnak a maga helyzetéről és dilemmájáról szóló szavaiként is értelmezhetnénk, amit – a kiegyezés előkészítéseként – a száműzetésből a császári titkosszolgálat segítségével kényszerűen „hazarabolt” Teleki ír: „*az emigrációból hazahurcolt Teleki nagyabonyi választóinak 1861-ben, az enyhülés idején, azt mondja, hogy Kossuth és a többiek azért jó hazafiak, mert külföldön vannak. S ha amnesztiára hazatérnének, rosszabb hazafiak volnának, mert kegyelem elfogadásában elvételadás van, elvételadással párosítva pedig a hazát ők nem szolgálhatják*”.

Tudjuk, Teleki László végül nem látott kiutat az előle kényszerűen elzárt emigrációs misszió és a felkínált kiegyezés között, amely utóbbi az ő szemében mindenekelőtt a nemzetiségi kérdést illető hazugsága és a magyar szupremáciáért cserébe felkínált méltánytalan – egyszerűen veszélyes – megalkuvás miatt volt elfogadhatatlan opció. Műveltsége, diplomáciai tapasztalata és a kisebbségek helyzete iránti fogékonysága fedezetével világosan látta előre, ami e rossz kiegyezésből kikerekedhet, s mivel a maga táborának szava egyre csak vesztett súlyából, a csapdából a halálba menekült: emigrációs alkotására az öngyilkosság tette fel a pontot.

Goya és Teleki története – kié-kié a maga módján – tragikus, de némi reményre mégis jogosít. A remény abból táplálkozhat, hogy végül is másodlagos a hely, ahol az ember hű marad embereihez és elveihez: a lényeg a hűség elvi kötőereje, amit megőrizni néha könnyebb a távolból, mint az otthon közelségében: „...*az egyik sors arra példa, hogy amit egy ember hazájában viselt el, annak emigrálás is lehet az orvossága... A másik sors példa arra, hogy a hazakerülés kettőtörhet egy pályát a férfikor delelőjén, mert az eszmék felől nézve idegen a hazai világ, épp a hazafinak.*” – 1965-ben itt tartott Szabó Zoltán a maga beágyazottságának és távolságtartásának kétfelől való közrefogásában. Az emigránspozíció világos és „értelmes” létforma: innen sok minden látható, ami otthonról talán nem, és sok minden elmondható, aminek támasztékát és hitelét éppen a pozíció egyensúlyos távolságtartása és egyidejű közelsége biztosítja. Ezzel pedig az emigráns pozíciója életformából valóban alkotássá emelhető, és ez kitölthet egy egész életet.

Szabó Zoltánt a hazatérés titkos belső csábítása később sem kísérte meg. De az álláspont idővel sokat finomodott és árnyalódott, ahogy az itthoni helyzet változott. Mert a hetvenes évek végétől új és fontos fejleményekkel lehetett számolni. Megjelent a szellemi áttörést hozó BIBÓ EMLÉKKÖNYV, amely csakhamar a magyar demokrácia újrateremtéséről gondolkodó értelmiség legfontosabb referenciális pontja lett, nem kis részben azért, hogy a következő évek gazdag szamizdatirodalmának új nyelvét teremtette meg. Ezen az új nyelven új diskurzus bontakozhatott a hazai szellemi elit és az emigráció között. Az új párbeszéd legfőbb színtere csakhamar a párizsi kiadású, hazaiakat és külföldön élőket egyaránt megszólaltató *Magyar Füzetek* lett, amelynek folyóiratszámait ellenzéki értelmiségiek és egyetemisták széles körben olvasták és vitatták: egyértelmű tehát, hogy e változott helyzetben a híderemtés szándékával új közönségnek lehetett írni és beszélni.

Szabó Zoltán érzékeny, mindent letapogató politikai antennái veszik a változást, de '56-os tapasztalatai óvatosságra intik: azért a rendszer még áll, s ha szabadabb is a hazai gondolkodás, a cselekvés terei továbbra is szűkek – már ha vannak ilyenek egyáltalán. És nem felejtendő: ha lassan ugyanazt a nyelvet beszéljük is, a honi értelmiség és az emigráció lehetőségei továbbra is döntően mások. E gondolatmenet jegyében az író az új, kozmopolita értékrend közös közvetítésére képes mintaadó értelmiség formálódása izgatja, emigránsként új szövetség megteremtésén fáradozik. Ennek szemlében pedig húsz év múltán újra kísérlet tesz élete középponti problémájának a helyzethez igazított tisztázására: fáradhatatlanul, ismét arra keresi a választ, hogy otthonától távol hogyan lehet „jó magyar” az ember, mit s hogyan érdemes tennie az emigránsnak. A halálával töredékben maradt utolsó írás az újrafogalmazás dokumentuma a híderemtésért fáradozó *Magyar Füzetek* 14. számának lapjain: „*Olyan gondolkodás... amely a magyar helyzeteket egészében tudja szemügyre venni, a valóságokra tájékozódik és független mind a hatalom birtokosainak vagy bizományosainak az igényeitől, mind az éppen időszerű helyi érdekű társadalmi konformizmusoktól, leginkább még Hegyeshalomtól nyugatra lett volna, volna vagy lenne lehetséges. Az Európában és Amerikában élő és dolgozó gondolkodók, művészek, zenészek, írók, kutatók, a »tudományos emberfők« mennyisége és jelentősége valóban eléggé*

tekinthetős ahhoz, hogy külföldi magyar intelligenciáját [értsd: mintaadó elitet – Sz. J.] kialakító folyamatok bázisa legyen.”

A hegyeshalmi határ azóta leomlott. De leomlott-e az emigráció értelme is? A lakhely tekintetében biztosan: hiszen a rendszerváltás óta szabadon meghozott személyes döntések és preferált életformák kérdése lett, hogy ki és hol választ magának otthont, s az is, hogy ezt véglegesen vagy átmeneti érvénnyel teszi-e. Az emigrálás azonban – ahogy ezt láttuk – jobbra nemcsak a lakóhely megválasztásáról hozott döntés, hanem látásmód és nézőpont is egyben. S ha innen tekintjük, nemigen mondhatjuk, hogy mára az „emigráns” pozíciója okafogyottá vált volna. A mély árkok, amelyek ma a kölcsönös meg nem értés jegyében a politizáló közönség szemében álló ideológiai táborai között húzódnak, értelmessé teszik a vicc csattanóját: és az igazi belgák hová álljanak? Meglehet, nekik szól leginkább Szabó Zoltán emigrációs alkotása: a „belga” abban reménykedhet, hogy ha hátrébb húzódik, és megtartja a saját szuverén értelmezését a magyarságkérdésről, akkor talán – lemondások árán, de – megőrizheti képességét a „valóságokra tájékozódás”-ra. A NYUGATI VÁRTÁN-t így is olvashatjuk: reményt, kapaszkodót és mintát ad távolságtartás és kötődés immár ránk váró új egyensúlyainak kialakításához.

Szalai Júlia

II

SZELLEMI HONVÉDELEM

A száz évvel ezelőtt, 1912. június 6-án született Szabó Zoltánról angliai emigránsévei alatt számosan vélték úgy, hogy nem ír eleget. Míg például Cs. Szabó Lászlónak vagy Márai Sándornak sorra láttak napvilágot kötetei (nem beszélve a magyar Góngoraként évente sok kilométer szöveget ontó Határ Győzőről), neki Nyugaton harmincöt éven át, tehát még életében, nem jelent meg könyve. Színezte az elmarasztaló feltevést az is, hogy egy kiadói reklámröplapon meghirdették készülő regényét, *ÉJFÉLKOR A PAP NEM MISÉZETT* címmel, s ez végül nem készült el. Akkor derült ki, hogy milyen szorgalmas és kvalitásos író volt az emigráns Szabó Zoltán, amikor Cziganý Lóránt és András Sándor hozzálátott az összegyűjtött művek kiadásának előkészítéséhez

s ennek során az Angliában született anyag feldolgozásához is. A sorozat harmadik kötete, a *DIASZPÓRANEMZET* (1999), már az 1970-es években írt, a magyarság témájával foglalkozó, javarészt kéziratból publikált tanulmányok gyűjteménye, a negyedik pedig, a *KORSZAKVÁLTÁS* (2006), a magyar forradalmat és utóéletét elemző írásoké. A legújabban megjelent *NYUGATI VÁRTÁN* első része esszéket tartalmaz, a második része, több mint négyszáz oldalon, publicisztikát, recenziókat és jegyzeteket. Sok oka-foka van annak, hogy miért nem foghatta kézbe köteteit Szabó Zoltán, hogy miért csak halála után indult meg a szerkesztői munka. Az anyag nagy része rádión vagy konferencia-előadásként hangzott el, néminemű átdolgozást igényelt könyvben való kinyomtatás előtt, s írójuk mind a szelekció tekintetében, mind a szövegei minőségét illetően hallatlanul igényes volt, viszont ugyanakkor tépelődő természetű ember, tehát arra lett volna szüksége, hogy valamelyik kiadó megbízható és gyakorlott szerkesztővel együtt dolgozva hozzanak tető alá egy-egy kötetet. Külföldön, diaszpórába szóródva az ilyesmi különösen nehéz vállalkozás.

A *NYUGATI VÁRTÁN* fedőlapján színek és textúrák váltakoznak, talán a sárgolyót látjuk, amelyen élünk (erre félmagasságban árnyék vetül), a felső peremen pedig kék eget, amelyen a lebukott nap vöröse jelzi, hogy nyugat felé tekintünk. Az előszóban András Sándor párhuzamot von Szabó Zoltán és Bibó István között, ami nem rossz gondolat, kétségtelenül kiegészíti egymást az író meg a jogász. Ami igazán összeköti őket, az Bocskai István mondása, amit Szabó éppen Bibótól hallott és többször idézett: „*Sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük, s csak a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását.*”

Bár Szabó Zoltán ráérősen elüldögélt jó társaságban, például fiatalokból álló körével, a dél-kensingtoni Hades eszpresszóban, továbbá mint ezermester igen sok időt töltött háza saját kezű szépítésével, mégis írásra szánta napjai nagy részét. Hetente két-három cizelláltan megírt, esszéangú rádiólevelet kért tőle a Szabad Európa Rádió, emellett cikkezett, szerkesztett, előadott és recenzeált. Írt kézzel is, rengeteg javítással, betoldással, de bizonyos, hogy sokat diktaált a SZER londoni irodájában dolgozó, érte rajongó, túlórázásra mindig kész titkárnőjének, az aranyszívű Gruber Mártának. Hosszabb előadásai, nagyobb lélegzetű tanulmányai megal-

kotásához bezárkózott, szenvedve küzdött minden sor tökélyéért. Írásai, világos gondolatki-fejtésüknél fogva, könnyen olvashatók, a rádiólevelek pedig a műfaj természetéből fakadóan fülhöz szólók. Ami azt illeti, művesen fogalmazott előszóban is. Mottója a klasszikus mondás jellemzően Szabó Zoltán-i parafrázisa volt: „énekesmadarat a tolláról, íróat a mondatairól”.

Azt hiszem, hatott rá londoni jó barátja, Cs. Szabó László írásművésze, akit az irodalomtörténet a nagy esszéíró triász oszlopos tagjaként emleget, együtt Szerb Antallal és Halász Gáborral. Csé is az asszociációs esszéstílus művelője volt, és persze szintén rádiómunkatárs, a Szabad Európával vetélytárs BBC-nél. Az ötvenedik születésnapja alkalmából, 1955-ben írt köszöntő tanulmányában állapítja meg Szabó Zoltán, hogy „a fiatal Cs. Szabót ugyanaz a távolság – a közérthetőség és a jó stílus – választotta el a művelődéstörténetstől, ami a falukutatót a szociológia művelőjétől”.

A két magyar nyelvű külföldi rádió mindkettejüktől körülbelül húszperces szövegeket rendelt. Cs. Szabó eleve úgy írta meg az esszéit, hogy a kinyomtatásukra gondolt, így azután az ő kiváló színesi képességei kellettek ahhoz, hogy a veretes körmondatok megragadják a hallgatót. Ha az esszé hosszabb lélegzetű volt, a müncheni *Új Látóhatár* hasábjaira került, ha rövidebb, a londoni, majd párizsi *Irodalmi Újság*, esetleg a római *Katolikus Szemle* lapjaira. Szabó Zoltán tollát a rádiókontribúciók írásakor általában nem vezették ilyesfajta hátsó gondolatok. A kéziratára mindenben Borbándi Gyula csapott le, bár a szerző ragaszkodott ahhoz, hogy a Borbándi által szerkesztett *Új Látóhatár*-ban való közlés előtt stílusosan és tartalmilag még csiszolhasson minden szövegén.

A NYUGATI VÁRTÁN a műfaji fejezeteken belül kronológiai rendet tart. A legkorábbi közölt publicisztikai írások még Szabad Európa Rádió előttiék, a régi *Látóhatár*-ban vagy a *Nyugati Hírnök* című, Mikes Imre (Gallicus) által Párizsban 1952-ig kiadott lapban jelentek meg. Szabó Zoltán akkor kötetlenebbül csapongott, még egy vérbeli novella megírására is kedve kerekedett.

Rendkívül jó megfigyelőképessége és remek memóriája volt. Emberekre vonatkozóan különösen. Aki érdekelte, annak minden arcvonását, fizikai jellemzőjét örökre az agyába véste, és a velük folytatott beszélgetéseit döbbenetes pontossággal tudta visszaidézni, évek távolából is. Így

rajzolható – különböző adódó alkalmak kapcsán – kitűnő portrékat például Tamási Áronról, Cs. Szabóról, Illyésről, Veres Péterről vagy kettős arcképként Sárközi Györgyről és Mártárról. Mily kitűnő például a kép a dísztelen szobában társalgó Németh Lászlóról, aki előtt tálnyi szárazsütemény van az asztalon, mert ha dolgozik, nincs ideje enni sem, csak onnan majszol, viszont tekerős gramofon is áll a sublóton, mert – mint bevallja – feleségével, Ellával henteente több órán át szoktak táncolni.

Szintén irodalomtörténeti értékű az a leírás, amely arról szól, hogyan kalauzolta a nagyvárosi dzsungelben Szabó Zoltán a Londonba látogató Tamási Áront. A karácsonyra készülő Regent Street sugárútján már ragyogtak az ünnepi kivilágítás fényei. Szabó Zoltán csak legyintett: – Reklám ez, Áron, nem is ízléses. – Ám a budapesti vendég elbűvölten állt meg: – Nem úgy kell azt nézni, Zoltán. Hanem úgy, ahogy a kisgyerek látja.

Régi íróbarátai munkásságát a világpolgár jártasságával elemezte, Tamási Áron regényének székely figuráját mexikói paraszt filmhőssel vetette össze, mesejátékát Dylan Thomas walesi rádiójátékához, az UNDER MILK WOOD-hoz hasonlította. (Az angol mű címéből a „the” névelőt a korrektor elfelejtette kigyomlálni.) Felmerül benne, mit szólna a két kultúra, a természettudomány és a humán tudományok teljes szétválását panaszoló C. P. Snow a matematikus Bolyaiakról szóló Németh László-színarabhoz.

Az éltükben ismertekről meglevenítő vizualitással írt, de hasonló felidéző készséggel kedvelt korszaka, a reformkor hőseiről, Teleki Lászlóról, Eötvös Józseféről, Bölöni Farkas Sándorról vagy Gorove Istvánról is, akiknek csak a műveit ismerhette jól.

Nyerésége a kötetnek, hogy fennmaradtak Szabó Zoltánnak a Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferenciának elhangzott előadásai, szövegüket a szeretettel szerkesztett, de szerény egyházi értesítőből, az *Útitárs*-ból lehetett áttemelni. Az író 1957 elején egy ideig maga is főszerkesztője volt egy lapocskának, a havonta háromszor megjelenő s az újonnan érkezett angliai menekülteknek szóló *Magyar Szónak*, s ebben közönséges hírkomentálásra is kényszerült. Horthy Miklós halálát így kommentálta: „Olyan korszak irányítója távozott az élők sorából, melyet kevesen kívánnak vissza, noha azóta rosszabb napokat látunk.” Megbízása volt később Szabó Zoltánnak

az is, hogy vezesse a Magyar Könyvbarátok Külföldön elnevezésű, emigráns írószövetségi kiadót, amely az Erdélyi Szépművészek Céh mintájára, előfizetési rendszerre épülve működött 1957 és 1964 között. Főszerkesztői és kiadói beköszöntőjét egyaránt tartalmazza a NYUGATI VÁRTÁN, hasznos lett volna egy-egy lábjegyzet, hogy e szövegeket főszerkesztői minőségében írta. Közül az új kötet vele készült interjú is (Szépfalusi István készítette, szűkszavú reverenciával), ez tanulságos és érdekes. Viszont fölösleges volt talán annak az interjúnak a megjelenítése, amelyben ő a szűkszavú kérdező, és Huszár László várostervező a válaszoló.

A párizsi *Irodalmi Újságban* megjelent JEGYZETLAPOK-sorozat a villámesszéírás mestereként mutatja be Szabó Zoltánt. Szintetizáló gondolkodásmódjára vall, hogy ha a megszabott terjedelem nem adott módot dolgok részletező kifejtésére, ő akár egyetlen frappáns megjegyzéssel is tudott sokat mondani. Amikor például arról írt, hogy 1962-ben miként szállították haza hajdani apósa, Károlyi Mihály gróf hamvait, így fogalmazott: „a fogadóbizottságból hiányoztak azok, akiket a nemzet választottjainak tekint”. (Ez egy 1946-os színikritikáját juttatja eszembe, amelyben a tehetségtelen, de szép ifjú színésznőről ezt írta: „a művésznő színeszi eszközöket nem használta fel”.)

A NYUGATI VÁRTÁN záróanyaga tartalmazza Szabó Zoltán egy igen fontos kései tanulmányát, az *Új Látóhatárban* megjelent HUNGARICA VARIETAS-t. Ebben olvashatjuk:

„Az irodalom: közügy. Az irodalom művekből tevődik össze. Az, hogy mennyire szolgálhat közérdeket: a művek minőségétől és mennyiségétől függ. A mennyiség: sokféleség.

A műveket írók írják. Minőségüket írójuk tehetség határozza meg. A tehetséget – Németh László szavával élve – lehetőségek éltetik.

A tehetséget éltető lehetőségek: a közlés lehetőségei. Könyvében él a szellem. Ami a műben él: a művész képességeinek életkedvet ad. Hatásával másokban képességeket ébreszt.”

Szabó Zoltán 1984. augusztus 19-én meghalt, nem érte meg a diktatúra teljes összeomlását, a tehetséget éltető lehetőségek felszabadulását. Összegyűjtött munkái azonban lehetőséget kaptak a közlésre. Hatásával másokban gondolatokat ébreszt. Talán képességeket is?

Sárközi Máttyás

AMIT MINDENKINEK HALLANIA KELL

„Ktož jsú boží bojovníci”
(XV. század)

Václav Talich Live, 1939

Bedřich Smetana: *Má vlast (Hazám)*

Antonín Dvořák: *Slovanské tance (Szláv táncok)*,
Op. 72 (B. 147)

Česká národní hymna (A cseh nemzeti himnusz)

Česká Filharmonie a Orkestr Radiojurnalu

Václav Talich

SUPRAPHON SU 4065-2

A Norsk rikskringkasting (NRK, Oslo) felvétele,

Arkiv 783

Tekercsszámok: F 1280-88 (Smetana)

F 1316-21 (Dvořák)

Korunkban – a kezdeti szimpátiáhullám lecsengése után – eléggé megoszlanak a nézetek a historikus kiadványok megjelenítéséről. Ez magától értetődik, hiszen a tradíciókat ápoló, illetve elutasító magatartásformák mindkét oldalon alátámaszthatók – nemritkán nyomós – érvekkel. A fejtegetések önmagukban lehetnek meggyőzőek, a gyakorlatban azonban nem mindig állják meg a helyüket. A hagyományokkal való szembefordulás is torkollhat természetlenségbe, ám adott esetben a múlt örökségének gondos vizsgálata és asszimilálása is lehet hívójel a „creator spiritus” eljövételére. Az előadóművészetben a hagyományok őrzésére és továbbfejlesztésére irányuló szándékok szükségszerűen nagyobb jelentőséggel bírnak, mint az alkotás folyamatában, hiszen ez utóbbinak időbeli elsőbbsége megkérdőjelezhetetlen. A múlt művészeti kincseivel való foglalkozás azonban nem merülhet ki a szolgálai attitűdben: kritikai álláspont nélkül azok menthetetlenül múzeumi tárgyakká merevednek. A túlzott tisztelet éppoly helytelen, mint a saját egyéniség védelmében történő elutasítás. Ha valaki jó ízléssel rendelkezik, elég tehetséges és rátermett, akár-mivel foglalkozik is, az egészséges tradíciók szellemében végzett munkájának eredménye sohasem lesz pusztá másolat.¹

¹ Egyes előadóművészek már-már beteges tartózkodása a múlt nagy előadóművészeinek felvételeitől érthetetlen és megdöbbentő. Vaskos tévedések táptalaja lehet a szerzői előadásokat eleve elutasító ma-

A dolgozat első mondatának azonban van egy másik vetülete is: ez pedig az archív hangfelvételek minőségével áll kapcsolatban. Manapság, a technika jelenlegi fejlettségi fokán nem lehet probléma bármilyen felvétel tökéletesítése, a felesleges zajok és egyéb zavaró tényezők kiszűrése, az eredeti hanghordozó hibáinak korrekciója, illetve a „high fidelity” elvének érvényesítése – amennyiben ezt a kifejezést a restaurálásra vonatkozó tevékenység részeként tekintjük. Mégis akadnak kiadványok, amelyek silány minőségüknél fogva nem méltóképpen reprezentálnak nagyságrendet, zenéhez való viszonyt vagy éppen adott előadói teljesítményt. Meglehetősen bennfentesekek számára hallatlanul érdekesek lehetnek, de akkor is marad a kérdés: szükséges-e szélesebb körben publikálni olyan hangfelvételeket, amelyek gyengébb oldallal/diszpozícióban mutatják meg és tulajdonképpen ezzel deheroizálják is az előadót?² Szabad-e nyilvánosságra hozni olyan anyagot, amelyet a közreműködő művész sohasem hagyott jóvá?³ Biztos, hogy a világ elé kell tárn

gatartás is, hiszen akár milyen is a komponista előadói iskolázottsága – amit negatívumként a leggyakrabban emlegetnek fel bizonyos, integritásukat féltő művészek – és technikai felkészültsége, mégis a lehető legtöbbet, a legfontosabbat akarja közölni saját művéről – ezt a szándékot egy pillanatra sem vonhatjuk kétségbe. Természetesen mindenkinek szuverén joga a végső döntés, amely lehet elutasítás is – de nem ab ovo, hanem a meghallgatás, ha úgy tetszik, a tapasztalás után.

² Brahms egyetlen megmaradt hangfelvételének (I. MAGYAR TÁNC – töredék, Bécs, 1889) ismételt digitális rekonstrukciója sem járt számottevő eredménnyel, azon kívül, hogy kiderült: a fonográfhangereken nem is a zeneszerző, hanem Edison egyik európai képviselője beszél; a hasznos anyag kb. a Kossuth Lajos hangját tartalmazó viaszhangereken hallhatóval azonos minőségű.

³ Még arról sem ért véget a vita, hogy van-e egyáltalán jogi alapja az úgynevezett „próba felvételek” publikálásának. Tudvalévő, hogy a korabeli hanglemez-vállalatok gyakorlata nem volt egységes, így a megjelentetésre kiválasztott legjobb bejátszással egy időben, ugyanabból a zenei anyagból elkészült többi felvétel matricáit nem minden esetben semmisítették meg. A historikus felvételek publikálásában manapság elég gyakori tendencia olyan, kritikai jellegű összkiadások megjelentetése, amelyekben a művész által kislejtetésre ítélt anyag is szerepel. Csakhogy ez nem kevés esetben az előadó eredeti szándékának keresztülhúzását is leleplezi: Rachmaninov például első lemez-

olyasmit is, amit felelősséggel csak szakemberek, kutatók tanulmányozhatnának?

Mindeme kérdéseket feltenni, a fent leírtakat előrebocsátani szükségtelen lenne, ha Václav Talich neve a mai átlaghallgató számára ugyanazt jelentené, mint a XX. század kimagaslóan aposztrofált karmestereinek obligát névsorából taláalomra előráncigált bármely híressége. De nem jelenti, nem jelentheti azt, több okból is. Csábító lenne e helyütt tárgyilagosan megvizsgálni, milyen szempontok választják szét, különítik el a múlt nagy karmestereinek, zenekarnevelőinek első és másodvonalát, kit sorolnánk ebbe vagy abba a csoportba.⁴ Ha megpróbálnánk előhalászni emlékezetünkökből az elmúlt másfél évszázad jelentős karmestereit, Talich neve nyilván nagy sokára s akkor is csak inkább a nemzeti zenekarok vezetőinek számbavételkor merülne föl. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy vannak, akik félistenként emlegetik, s nem is okvetlenül a kortársak vagy azok, akiknek egyáltalán megadatott élő előadások révén élvezni művészetét.⁵ Honnan e kettősség, mivel lehet magyarázni? Egyfelől nyilván egyfajta provincializmussal, ami – mint életvitel – látszólag a megfelelőbbnél is megfelelőbb lehetett az alapvetően professzoros, néptanítós beállítottságú, a Muszáj-Herkulesek hozzáállásától meglehetősen messzeségben elhelyezkedő Talich számára.

felvételén minden oldal anyagából három bejátszást készített Edisonnak, aki – a zeneszerző beleegyezésének kikérése nélkül – mind a háromszor tíz oldalt megjelentette (ez a matricaszámokból is nyilvánvaló, de még inkább az egyes előadások között hallható különbségekből). Specialisták számára ez kétségtelenül kincsébányát jelent, de végső soron a jóhiszeműséggel, a bizalommal való visszaélésnek is tekintethető. Mellesleg a nagy feltaláló kezdetben nem is volt igazán tisztában a felvételek zenetörténeti értékével, és mire felmerült benne a Rachmaninovnak szóló exkluzív szerződés gondolata, addigra a zeneszerző már „átigazolt”.

⁴ A „First of the second-rate conductors” („Első a másodrendű karmesterek között”) kétes értékű címével a második nyilvánosságban sokáig Ormándy Jenő „büszkélkedhetett”.

⁵ Richter és Rosztropovics is szuperlatívuszok kíséretében emlegette Talich nevét. De számos muzsikuskad, aki hasonló lelkesedéssel szól róla, noha csak felvételeit ismerheti. Mint ahogy teszi azt a tárgyalt kiadvány első recenziója, Rob Cowan is, aki a *Gramophone* 2010. novemberi számában megjegyzi: „ha ez nem egy potenciális Gramophone-díjas anyag, akkor nem tudom, mi lehetne az”.

Másfelől – valljuk be – elég keveset hagyott ránk. Diszkográfiáján nem vonul végig semmiféle vezérfonal, a törzsrepertoár darabjai – kivéve természetesen a cseh zenekultúra remekműveit – csak elvétve fordulnak elő benne. Több mint valószínű, hogy számára a hangrögzítés sem lehetett túlságosan fontos, de ez nem is meglepő olyan művész esetében, akit elsősorban nem saját maga érdekel, s aki karrierjének építésével sem foglalkozik intenzíven. Mégis: pusztán lemezfelvételei – amelyek összességükben véve is csak morzsákat őrizhettek meg a hatalmas, sokirányú életpálya eredményeiből – az előadóművészet történetének egyik legfontosabb újtójává avatják a cseh karmestert. Pedig nagyon is konvencionális körülmények között kötött ki a zenekarvezetés cseppet sem problémamentes tevékenysége mellett. Ráadásul annak az Artur Nikischnek hatása adta meg ehhez az elhatározáshoz a végső lökést, aki korántsem tartozott a zenei világ progresszív szellemű figurái közé.⁶ De akkorra már Talich olyan alapokkal és vértesszel rendelkezett, hogy készen állott bármilyen karmesteri feladatra. A kivételes felkészültséghez bizonyára nem kis mértékben járult hozzá a prágai konzervatóriumban, Otakar Ševčík irányítása alatt megszerzett hangszertudás, a több éven keresztül végzett koncertmesteri (rövid ideig a Berliini Filharmoniaiban is betöltötte ezt a posztot) és kamarazenei tevékenység (a Bohemian Quartet mélyhegedűseként),⁷ az Odesszában, illetve Tbilisizben eltöltött időszak, amelyre az első karmesteri szárnypróbálgatások esnek, valamint végül, de nem utolsósorban a Ljubljanában és Pzēnben végzett munka, amely karmesteri kiképzésének befejezését jelentette mind az operai környezetben, mind pedig a hangversenydobogón.

Akárhogy is, a Stravinskyval kis híján egyidős Talich harminchat éves korában már a Cseh

Filharmonikusok másodkarmestere, kis idővel később teljhatalmú zeneigazgatója. Nagyjából egybeesnek ezek az események az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak – így Csehszlovákiának is – megalakulásával. Talich ettől kezdve, ha akarná, sem tudná elhárítani magától a nemzeti hős szerepét, hiszen az ország első zenei vezetője lévén minden lépésével az újdonsült állam legitimitását, kulturális életét hitelesítheti. Meg is teszi ezt anélkül, hogy az éppen aktuális kurzus kiszolgálásának akár árnyéka rávetüljön tevékenységére. Aki Prágában 1925. május 19-én hatalmas sikerrel előadja – másfél évvel a budapesti bemutató után – Bartók TÁNCZVIT-jét, az minden bizonnyal lehet jó hazafi, büszke patrióta, ám hasonlíthatatlanul nagyobb *muzsik*.⁸ Aki saját nemzeti klasszikusainak népszerűsítése mellett nem feledkezik meg hazájának kortárs szerzőiről, de a nemzetközi zenei életben is naprakész, semmiképpen sem nevezhető provinciális gondolkodónak. És ezzel összeomlik a másodvonalba besorolás gondolata is. Aki előtt egész Európa zenei élete feltétlen elismeréssel adózott, semmiképpen sem tekinthető szekunder jellegű szellemnek.

A Csehszlovákia német megszállásáig (1939. március 16.) eltelt húsz év alatt ugyanis a Cseh Filharmonikusok – magától értetődően Václav Talich vezetésével – gyakorlatilag meghódítják a zenei világot. Németországtól keletre nincs zenekar, amely ilyen gyakorisággal turnézna, aratná a zajos kritikai és közönségikereket, lenne jelen a világ vezető hanglemezvállalatainak kínálatában. A gazdaságilag is fellendülőben lévő állam vezetőinek is fontos a kultúra – nem véletlen, hogy a His Master's Voice éppen ebben

⁶ Az egyébként zseniális – mellesleg magyar származású, rövid ideig Magyarországon is tevékenykedő – Nikisch tartózkodása az új zenétől közismert volt. Működése alatt Berlinben szájról szájra jártak az anekdoták felelőtlen hozzáállásáról és felületes anyagismeretéről. Leveleinek tanúsága szerint Schönberg ugyancsak meglepődött, amikor Nikisch a KAMMERSYMPHONIE-t (Op. 9) műsorra tűzte.

⁷ Érdekes párhuzam egy másik – egyébként Arthur Nikisch Talichhoz hasonlóan bálványozó – kiváló karmesterrel, Pierre Monteux-vel, aki szintén brácsásként kezdte, és sokáig volt vonósnyegyestag is.

⁸ A Talich vezette Cseh Filharmonikusok 1925. november 19-én budapesti fellépésükön is megszólaltatták Bartók remekművét. Kodály már a szünetben bement gratulálni a karmesternek. A hangversenyéről szóló beszámolóban Tóth Aladár többek közt ezt írja: „...megértük azt a szégyent, hogy egy »ellenséges« állam orkesztere mutatta meg nekünk, magyaroknak, miképpen kell Bartók zenekari művészetét méltóan megszólaltatni. A prágai filharmonikusok kitűnő zenekara, melyet a nagy tudású Talich Vaclav karmesterpálcaja a modern zeneirodalom legkiválóbb tolmácsolóinak sorába emelt, frenetikus sikerrel mutatta be Bartók nagyszerű Tánccsvitjét. A közönség csak most látta igazán, mi az a Bartók-zenekar! Csak most érezhette teljesen, micsoda rettenetes erejű költőenergiák feszülnek ebben az orgiasztikus partitúrában.” (Nyugat, 1925/III, az idézet betűhív!) Ezen az estén a TÁNCZVIT-et a közönség teljes egészében megismételtette.

az országban alapítja meg legfontosabb európai leányvállalatát, és engedélyezi nevének cseh nyelven történő megjelenését. A politikai változások azonban nem múlnak el nyomtalanul a zenekar felett: 1940-től kezdődően a Cseh Filharmonikusok addig – jobbára angliai turnéikhoz kapcsolódóan – az Egyesült Királyságban készített lemezfelvételeinek helyszíne végleg áthelyeződik Prágába. Ebben az időben már csak kisebb jelentőségű felvételek készülnek, akár a terjedelmet, akár a repertoárértéket teszzük vizsgálat tárgyává. A történelem kegyetlenül beleszól a politikasemleges tevékenységekbe is, vészes sebességgel haladunk afelé, aminek elkerülhetőségéről még ma is megoszlanak a feltételezések – de ez már nem tartozik szorosan a recenzióban tárgyalt anyaghoz. A szereplőkről véleményt alkotni természetesen lehet, de ez a lemezen hallható zenék előadásának megítélését csak annyiban befolyásolhatja, amennyiben a napi politika hatása a hallottakon bizonyíthatóan kimutatható.

Megátalkodott Talich-gyűjtők hébe-hóba találgathattak már a karmester koncertfelvételeivel. Főként a prágai és pozsonyi rádió archívumaiból kerültek elő anyagok, amelyek rendre meg is jelentek kisebb jelentőségű kiadók (Panton, Opus, Multisonic stb.) gondozásában. Ha a művek nagy része a karmester néha több ízben rögzített sikerdarabjai közé is tartozik, a kép okvetlenül árnyaltabbá vált: Mozart-kompozíciók és -tételek, Wagner, Respighi jelentenek újdonságot a már ismert repertoárhoz képest. Kivételes helyet foglalnak el és a diszkográfia gyöngyszemei közé tartoznak az 1954. május 17-én a prágai Smetana-teremben rögzített Dvořák-hangverseny számai: POLEDNICE (DÉLI BOSZORKÁNY), Op. 108; VODNIK (VÍZIMANÓ), Op. 107; HOLOUBEK (VADGALAMB), Op. 110. Annak a hangversenynek azonban legfeljebb az lehetett a tétje, hogy bírja-e a 71 éves Talich erővel, inspirációval, állóképességgel. A tárgyalt kiadvány esetében teljesen másról van szó.

Ha nem tartalmazná a lemez a bemondói remekléseknek méltán nevezhető többnyelvű műsorközléseket,⁹ akkor sem lehetne kétségünk,

⁹ Nincs tudomásunk róla, hogy a koncerten tartottak-e szünetet, de a tény, hogy a műsorközlő csak az első három szimfonikus költemény címét mondja be a program elején, erre enged következtetni. A második rész elejéről nem csak a másik három darab felkonferálása hiányzik: a Z ČESKÝCH LUHŮ A HÁJŮ (CSEH

már az első hangok felcsendülése után, hogy csakis a Cseh Filharmonikusok vezető karnagyának interpretációit halljuk. A hosszú időn keresztül – akkor már két évtizede – végzett munka félreismerhetetlenül rajta hagyta utánozhatatlan kézjegyét a zenekar teljesítményén. Ez a koncert előtti időszakban készült lemezeken éppúgy érzékelhető, mint Talichnak a háború utáni Supraphon-felvételein. A zenei idiómák, a félreérthetetlen stílusjegyek, a hagyományok íratlan törvényei mind-mind esszenciális tényezőkként épültek be a zenekar játékmódjába, és vannak jelen jól érzékelhetően minden általunk ismert megnyilvánulásukban. De az élő előadás előhózza azt is, amire a sterilebb környezet képtelen: jelentős különbségeket figyelhetünk meg a stúdiófelvételekhez képest. Ezek között első helyen említendő az a speciális, a közvetítésből is azonnal kitapintható, úgymond „harapható” légkör, amely esetünkben messze felülmúlja a szokásos koncertatmoszféra intenzitását. A felvételek pontos dátumainak ismeretében talán nem tűnik utólagos belemagyarázásnak, hogy miért ilyen felfokozott a várakozás, hogy a közönség reakciója mitől ennyire kitörő, néha már hisztérikusan spontán. Ha tekintetbe vesszük, hogy az 1939-ben első ízben megrendezett Prágai Májusi Zeneünnep¹⁰ akkora sikernek bizonyult, hogy egyes koncertjeit júniusban meg kellett ismételn, nem csodálkozhatunk a nemzetközi érdeklődés mértékén sem. Önmagukban is rendkívüli eseményeknek tekinthető, hogy a speciális alkalmakkor a Cseh Filharmonikusok és a Radiojournal¹¹ zenekara együttesen szolgáltatja meg Bedřich Smetana és Antonín Dvořák kompozícióit. A külföldi országok rádióállomásai részére történt kijárlás nélkül pedig ma aligha élvezhetnénk ezt a páratlan dokumentumot.

Az első hangversenyt a prágai, a brnói és az ostravai közvetítésen kívül megkapta még Párizs és Oslo, a második pedig eljutott az előbbieken kívül Torinóba, Brüsszelbe, Koppenhágába,

ERDŐKÖN ÉS MEZŐRÖN) bizonyítan, hirtelen felkevert indulása mulasztásról árulkodik. Hogy ezt mikor, hol és ki követte el, nem tudjuk.

¹⁰ Ennek a rendezvénynek semmi köze a később megalapított és Edvard Benešnek – a hírhedt dekrétumok értelmi szerzőjének – védnöksége alatt 1946-ban indult, ma is virágzó Prágai Tavasz (Prázké Járo) fesztiválhoz.

¹¹ A Český Rozhlas jogelődje.

Belgrádba, Zágrábba és Ljubljanába. Nincs tudomásunk róla, hogy Oslón kívül bárhol felvették volna a hangverseny anyagát, de a norvég főváros rádióállomása (Norsk Rikskringkasting) mindkét műsort a többnyelvű műsorközléssel együtt teljes egészében rögzítette, még hozzá – az akkori általános technikai szintet figyelembe véve – kiváló minőségben. Lehetőséget adott erre az NRK által 1936 óta használt Philips-Miller felvételkészülék, ¹² amit abban az időben már számos rádióállomás beszerzett Nagy-Britanniában és Hollandiában. A kiadvány tasakszövegének szerzője, Carl-Gunnar Åhlén sem tud felelni az általa felvetett kérdésre: vajon miért őrizték meg éppen ezeket a – Norvégiát semmilyen szempontból nem érintő – Philomiltekerceket, mikor másrésről sok értékes felvételt kidobtak vagy megsemmisítettek?¹³ Nem kizárt, hogy a svéd rádió számára rezerválták egy későbbi sugárzás céljából – mint ahogy ez is kiderül a CD ismertetőjéből.¹⁴

¹² J. A. Miller 1931-ben szabadalmaztatott találmánya nem terjedhetett volna el a Philips eindhoveni kutatólaboratóriumának hathatós segítsége nélkül. Lényege egy szabályos, 7 mm szélességű, 0,18 mm vastagságú filmszalag, ami a celluloidra applikált két réteget – zselatint és átlátszatlan higany-szulfidot – tartalmaz. A felső két rétegbe az addig használt horizontális beavatkozás helyett egy tompa, 174° szögben behatoló vágótű vertikálisan – a behatolás mélységével egyenes arányban szélesebben – ír barázdát. A kezdeti problémák orvoslása – és a berendezés lényegesen olcsóbbá tétele – után a készülékek elsősorban a nyugat-európai rádiók stúdióiban tűntek fel. A magnetofon megjelenésével ugyan kiszorultak és/vagy feleslegessé váltak, de a fennmaradt anyagok minősége – természetesen megfelelő restaurációs munka után – még ma is kivívja a szakemberek elismerését.

¹³ A Furtwängler egyetlen oslói látogatásakor készült 13 percnyi filmanyagot – amely Wagner-zenét tartalmazott – például megsemmisítették. A Csehszlovákiával érzett norvég szimpátia feltételezése csak a hipotézis szintjén állja meg a helyét.

¹⁴ Igen lazán, de mégis kapcsolódik a témához az 1981-ben publikált archív Bartók-összkiadás szerkesztőinek erőfeszítése, amellyel külföldön készült, Bartók zongorajátékát vagy egyéb szerepléseit megőrkítő hangfelvételeket próbálta összegyűjteni. Sajnos a II. zongoraversenyről – amely a szerző előadásában 1934. április 18-án hangzott el Václav Talich vezényletével a stockholmi Konserthusetben – semmiféle felvétel nem készült. A svéd rádió vezetői akkorigiban még sajnálkozásukat is kifejezték emiatt.

Az 1939. június 5-én és 13-án elhangzott mindkét hangverseny a Prágai Nemzeti Színházban került megrendezésre, amelynek akusztikája természetesen nem mérhető a Rudolfinum csodálatos hangzásához, hiszen az a világ egyik legszebben szóló zárt tere. De minthogy Talich ekkor már negyedik éve töltötte be az intézmény operaigazgatói posztját, a hangversenyek – feltehetőleg előre nem betervezett – megismétlése itt tűnt a legkönnyebben megvalósíthatónak. Aki jól ismeri a Smetana ciklusából és a Dvořák-sorozatból készített Talich-lemezfelvételeket, elcsodálkozhat azokon a hangzásaránybeli különbségeken, amelyek minden valószínűség szerint a kibővített zenekarból és a mikrofonok elhelyezéséből együttesen eredeztethetők. Ez mindkét koncert felvételére, de különösen a másodikra jellemző: mintha a hangmérnökök utólag akarnák igazolni Dvořáknak a második fafúvósokat sokszor néha furcsa előnyben részesítő hangszereléseit. De ezért a negatívumért bőségesen kárpótolja a hallgatót a korabeli lemezek szokásos sercegésének elmaradása, a különleges gonddal végzett digitális utómunkálat, amelyért az elismerés Jan Lžičar szakértelmét illeti.

Az előadások valahogy félúton állnak a korábbi és későbbi felvételek között. A koncertek műsora a korabeli zenepolitikai élet két pólusát tükrözi; utalhat a „haladó” Smetana-párti Zdeněk Nejedlý és a „konzervatív” Dvořák-párti Talich közötti ellentétre.¹⁵ Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a pályája delelőjén lévő zenekar nagyszerűen játszik, a rendkívül ritkán jelent-

¹⁵ Sajnos a napi politika Talich életútjának és művészi pályájának alakulásába annyira beleszól, hogy lehetetlenség megkerülni. A több évtizeden át húzódó incidens valójában sokkal inkább jelentett kölcsönösen személyes konfliktust, mint ideológiai küzdelmet. A botrányos pamfletjeiről és Dvořák-ellenességéről elhárított zeneesztéta és -kritikus Nejedlý – szovjetunióbeli emigrációjából hazatérve – 1948-ban történt kinevezése után a szocialista Csehszlovákia első kulturális minisztereként minden hatalmát bevetette Talich ellehetetlenítésére. Bár ez csak részben sikerült neki, elérte, hogy a cseh közönség bálványát a fővárosból eltávolítsák. A rutinos zenekarvezető azonban hamar feltalálta magát Pozsonyban is, három évig tartó működése az általa alapított Szlovák Filharmonikusok aranykorát jelenté, amelyet számos hang-lemez és rádiófelvétel bizonyít. Teljes körű rehabilitációban Talich csak halála után 31 évvel, 1992-ben részesült.

kező, egyébként a folyamatot egyáltalán nem veszélyeztető megingások minden bizonnyal a Talich pálcája alatt gyakran és kevésbé gyakran játszó muzsikuskok együttlétének tudhatók be. Mindez különösen feltűnő a tempóváltásoknál, illetve a lassításra-gyorsításra vonatkozó karmesteri utasítások lereagálásakor. Rutinról persze szó sincs, de az előadások kieléeltsége átüt a kivételes pillanatokon is. Ezért is válhat az ihletett előadáson belüli csodává, amikor Talich a megszokottnál hangsúlyosabban, demonstratívabban, úgymond parancsolóbb hangvétellen közli szándékát: tipikusan ilyen a TÁBOR kezdete, ahol a huszita ritmusmotívum jóval nagyobb hangsúlyt kap, mint az ismert felvételek bármelyikén. A tempók, a tenutók vezérlő, már-már marcatószerű túlhangsúlyozása nyilván a pillanatok köszönhető; a teremben lévő feszültség bizonyára többszöröse lehetett annak, amennyit a felvétel révén megérzünk belőle, hiszen illúzió lenne azt képzelni, hogy a nézőtérben nem foglaltak helyet olyan hallgatók is, akik a „Szudéta-vidék” Harmadik Birodalomhoz csatolását ne tekintették volna természetesnek és magától értetődőnek. A 23. ütemben¹⁶ ugyanennek a motívumnak első fortissimó megjelenése – a következő ütem üstdobszólójával együtt – csaknem kétszeresére lassul, és talán nem is egészen tökéletesen. Ha ezt a pontot vizsgálat tárgyává tesszük a lemezfelvételeken, az teljes mértékben csak az 1954-ben – amikor Talich papíron már csupán tanácsadóként vett részt a Cseh Filharmonikusok munkájában – készült Supraphon-felvételen kielégítő.¹⁷ Feltűnő az a bizonytalanságnak is nevezhető hezitálás, ahogy a *Molto vivace* első szakasza (108.

t.) elindul, egy nehezen mozgatható sereg felcihelődésének és meglödulásának megjelenítéseképpen. De ettől függetlenül is meghökkenítő a darab lassúsága, még ha figyelembe vesszük is a forma specialitásait – a gyors rész igen-igen sokára, hosszas körülményeskedést követően, csak a mű közepetáján indul –, illetve ellenkező előjellel az élő előadás feszültségének szükségszerűen tempógyorsító kényszerét. A TÁBOR ezzel ki is lóg a sorból: a ciklus hat darabja közül az egyedüli, amely nem rövidebb, hanem hosszabb a lemezfelvételek időtartamánál. Csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk a tempóvétel okát illetően, ám a tény az tény marad – az 1929-es lemezfelvétel (His Master's Voice) 77 másodperccel, az 1954-es (Supraphon) pedig 40 másodperccel rövidebb az itt hallható verziónál. Mindez már csak azért is elgondolkodtató, mivel a többi szimfonikus költemény a koncerten egyértelműen élénkebb tempóban szólal meg Talich keze alatt, mint a hanglemezfelvételek bármelyikén. A legnagyobb különbség a SÁRKA és a BLANÍK előadás-változatainak összehasonlításakor figyelhető meg: persze ez utóbbi végső strettájának (a 370. ütemmel kezdődően) vitalítását hiába keresnénk a stúdiófelvételekben, de jószerivel ugyanez állapítható meg a ciklus összes, gyorsnak nevezhető szakaszáról.¹⁸ A pillanatnyi döntések – a hangzást, az arányokat, a tempókat és ezek egymáshoz való viszonyát illetően – jól érzékelhetően hatják át az előadói szándékot, ugyanakkor nyoma sincs semmiféle, a művek egységét vagy folyamatát veszélyeztető erőszakos beavatkozásnak. És ez már nem csupán a karmesteri intenciók maradéktalan megvalósítását tükrözi: itt a szó legnemesebb értelmében vett csapatmunkát hallunk, amelyben a karmester ténylegesen kimeríti a primus inter pares ismérvét.

A kikristályosodott talichi olvasat a ciklus azon darabjaiban eredményezi a legjótékonyabb ha-

¹⁶ A hivatkozások a Smetana-ciklus esetében az Editio Supraphon, Praha (H 3796, Copyright 1951 by Orbis, Prague), a Dvořák-sorozat esetében pedig a Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění (H 1605, Copyright 1955 by Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha) kottaszövegére vonatkoznak.

¹⁷ A recenzens nem hallgathatja el, hogy a későbbi Supraphon-lemezfelvételeket még a jelen kiadványon hallhatónál is motíváltabb előadásoknak érzi. Talán a bő évtized alatt ugrásszerű fejlődésen keresztül ment hangtechnika, de mégis mintha sokkal inkább a muzsikuskoknak egykori vezetőjük iránti szolidaritásuk kinyilvánítása volna ennek fő oka. Számukra kétségtelenül „nagy ügy” lehetett a háborús bűnössé kikiáltott, életében teljesen soha nem rehabilitált Talich melletti kiállás az ötvenes évek elején.

¹⁸ Ezek az időtartamadatok természetesen a tetzésnyilvánítás nélküli tiszta játékidőre vonatkoznak. A kiadvány szerkesztői néha indokolatlanul tűnő taphosszal érzékeltetik a helyszín atmoszféráját, de végső soron mégis helyesen, hiszen a közönség megnyilvánulásai minden esetben a nyilvános előadás szerves részét képezik. Sokszor kifejezetten zavaró és valamiféle sterilizálás érzetét kelti, ha az akár nehezen, vontatottan induló taptos a helyszíni felvételtől levágják – mint ahogy ilyesféle csonkítást egyes szerkesztők meggyőződésből és konzervensen eszközölnék.

tást, ahol a forma könnyedén széteshet. Tipikusan ilyen a VYŠEHRAD¹⁹ és a Z ČESKÝCH LUHŮ A HÁJŮ (CSEH ERDŐKÖN ÉS MEZŐKÖN) című tétel, persze más és más okokból; az előbbinél talán hangszerelési ügyetlenségekre, az utóbbinál az erőltetetten fragmentális jellegre visszavezethetően. A karmester főleg a metrikus tartás egyensúlyára irányuló instrukcióival garantálja, hogy még a lemezhallgató figyelme sem lankad el: nincsenek felesleges utánaengedések, indokolatlan túlzások, öncélú érzékenykedés, ugyanakkor az egység megbomlása, a szétdarabolódás kizárt. Ilyen interpretációban szívesen hallgatnánk máskor kínkeservesen végigunatkozott, -aludt műveket is. A VLTAVA előadásában már annak elejétől kezdve sok olyan megoldásra figyelhetünk fel, ami nem jellemző a korábbi vagy későbbi olvasatokra. Feltűnő a kezdeti pizzicatók erőszakos, olykor már durva kivitelezése, ugyanakkor a vadászjelenet meglepően gyengének, erőtlennek tűnik mind a hangerő, mind pedig a metrikus szilárdság tekintetében. De ezeket a negatívumokat Talich olvasata jelentéktelenné teszi, mert a művek végén még sincs hiányérzetünk. Mint ahogy a sorozat többi darabjának esetében sem. A TÁBOR és a BLÁNÍK talán impozánsabban, „wagneresebben” hangzik az 1954-es Supraphon-bejátszáson, de ez pusztán a hangtechnikának köszönhető.²⁰ A BLÁNÍK-OT követő cseh nemzeti himnusz²¹ eléneklése nem

magyarázható az előadás intenzitásával, csakis a körülményekkel. A helyzet kétségkívül sajátos, Szlovákia elszakadt, a soha nem áhított, mesterségesen létrehozott közösség nincs többé, de a rövid ideig tartó függetlenség megszűnt. A kísérőfüzet nem szól arról, hogy Talich a színpadon tartózkodott-e a himnusz elhangzása alatt, de közösségvállalása az éneklő tömeggel így is sejthető.

Már sokan próbálták megfejteni a Talich-titkot, illetve, hogy mi módon sikerült a provinciális körülmények közt induló Cseh Filharmonikusokat világszínvonalú, fénykorában a legrangosabb együttesekkel egy sorban emlegetett zenekarrá fejleszteni. Miben állhat a vezető karmester zsenialitása, hiszen külső megjelenésének alapján élete delén egy szolid hivatalnokra emlékeztet, de élete alkonyán sem látunk benne lényegesen többet egy lángoló hittől áthatott gimnáziumi tanár habitusánál. Sőt ha a kevés fennmaradt mozgófilmbe beletekintünk, szinte el sem akarjuk hinni, hogy az idős karmester feltehetően több száz előadás után is nagy gonddal, akkurátusan lapozgat a SZLÁV TÁNCOK partitúrájában.²² És mégis: voltképpen ebben áll a titok. Látszólag van valami megható e professzoros attitűdben, de mielőtt bárki elérzékenyülne, ki kell jelenteni, hogy a dolog egészen természetes. Túl a kotta nélküli dirigálás lehetőségének, mint szemfényvesztő

¹⁹ A darabnak főként az első részében feltűnő a felvételi hangerő minden bizonnyal kézi szabályozása. Kideríthetetlen, hogy ez Prágában vagy Oslóban történt-e.

²⁰ Talán nem szorul különösebb magyarázatra, hogy Csehszlovákia felbomlásáig kereskedelmi forgalomban csak a Supraphon-felvételek voltak hozzáférhetőek, nem szólva arról, hogy az utódok közül sokan próbálták lefölözni a nagy karmester munkájának eredményeit a cseh zene alapműveinek újabb és újabb bejátszásaival. Talich olvasatainak frissességét, magától értetődő természetességét azonban valahogy senkinek nem sikerült elérnie még a hangtechnika folyamatos fejlődésének segítségével sem.

²¹ František Škroup, zeneszerző-karmester (1801–1862) és Josef Kajetán Tyl, drámaíró (1808–1856) 1834-es szerzeménye. A hivatalos magyar szövegfordítás szerint:

*„Hol van honom, hol a hazám?
Hol patak zúg a hegyhátton,
Csörgédez a róváságon.
Űde virág a kertben,
Mint egy földi édenben.*

*Ez az istenáldotta föld,
Cseh föld a hazám,
Cseh föld a hazám.”*

Csehszlovákia megalakulása után a NAD TATROU SA BLÝSKA című szlovák dal következő négy sorával kibővíve:

*„Fenn a Tátra ormán villámok cikáznak,
Fenn a Tátra ormán villámok cikáznak,
Állj meg szlovák testvér, elmúlik a veszély,
népünk ébredez már.
Állj meg szlovák testvér, elmúlik a veszély,
népünk ébredez már.”*

Ezt az utolsó négy sort a közönség nem éneklé el. Nyilvánvaló a mesterségesen létrehozott ország iránti cseh viszolygás, amihez viszont nem volt szükség semmiféle német parancsra.

²² 1955-ös stúdiófelvételek, tehát Talich általunk ismert legutolsó szereplései. Az előadás hőfoka nem kevésbé izzó, mint a Supraphon-felvételeken. A patinás cseh kiadvállalat által jegyzett összkiadás részeként a felvételek DVD-n is megjelentek.

mutatványnak²³ elvetésén, sokkal többel, a valódi tudás tapasztalásával szembesülhetünk ezeken a filmkockákon. Ez pedig az új információ befogadására irányuló állandó készenlélet feltételezi. Annak felismerése, hogy nem tudhatunk mindent, távolról sem elég. El kell érnünk annak felismeréséhez is, hogy az előadóművészetben soha semmi sem állhat annyira készen, hogy ne lenne folytatható. Ahogy a felesleges elemek az idők folyamán lehámlanak az előadásról, úgy gazdagodhat is a műről alkotott kép, de nem csak a közvetlen munka révén. A muzsikus belső hallásában – sokszor öntudatlanul – végbemenő folyamatok igen gyakran eredményezhetnek olyan felismeréseket, amelyekhez semmiféle direkte tevékenység nem vezet el.²⁴ Megtörténhet, hogy a kottára való pusztza rápillantás villámcsapásszerűen tár fel dimenziókat, amelyekbe addig nem nyert bebozósítást, aki túlságosan erőszakosan akarta magáévá tenni a zeneművekbe belekódolt titkokat. Kétségtelenül Talich olvasatai is ennek a cseppet sem erőltetett folyamatnak révén váltak oly leszűrtekké, hogy azokba belekötni sem érdemes. Való igaz, hogy nem kevés számban halunk meg megoldásokat, amelyek nem támaszthatók alá szerzői instrukciókkal, de ne felejtjük el, hogy a nemes értelemben vett tradíció nem zárólagosan a leírt hangjegyekben gyökerezik. Régebbi korokban, stílusokban egy-egy megoldás annyira magától értetődő, a zenei anyag-

ból oly logikusan következő volt, hogy a zeneszerző nem is tartotta fontosnak, hogy verbális utasítással arra külön felhívja az előadó figyelmét. De ilyesmi később is előfordul, sőt gyaníthatóan a zeneszerzők többsége gondos mérlegelés után dönti el, mit és mennyit bíz az előadó ízlésére.²⁵ Tehetséges előadó esetében majdnem mindig beigazolódik a döntésük: avatott kéz, egészséges szépérzék bizony hitelessé tehet egy-egy hangsúlyt, tempóváltást, agogikát, díszítést, aminek egyébként nyomát sem találjuk a kottában. Szerencsére nagyszerű zenészek állnak a karmester rendelkezésére, hogy meggyőző erővel, sőt anyanyelvi szinten – s nem utolsósorban az 1939-ben már két évtizede tartó munka aranyfedezetének garanciájával – tolmácsolják a Tálích szüntelen művészi igazságkeresése által vezérelt szándékokat. Ilyen mértékű hit fényében hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy Šárka voltaképpen nem hősnő, csupán egy harcos feminista, hogy a Vltava víztömegének végső úti célja az Északi-tenger, hogy a – különben a kezdetektől fogva két pártra szakadó – husziták küzdelme csak abban az esetben tekinthető szabadságharcnak, ha elnyomó hatalomként a katolikus egyházat jelöljük meg.

Hogy a karmestert jóval bensőségesebb viszony fűzi Dvořák műveivel, mint Smetana alkotásaihoz, akkor is nyilvánvaló lenne, ha nem ismernénk a Nejedlý-affér részleteit. A nemzeti kultúra emblematisz figurái feletti marakodások ma már nevetségessnek tűnnek, de mielőtt magasra húzott szemöldökkel fejeznénk ki kívülről állóként érzett naiv csodálkozásunkat, vegyük szemügyre a kort, a lokálpolitikai helyzetet, azoknak minden összetevőjével együtt. 1939-ben tökéletesen mást jelentett az egész életében lángoló hazafiságtól átítatott Smetana vagy a nyárspolgár, nyugatra és keletre egyaránt kacsingató Dvořák mellé állni, mint manapság. A zenei szempontok játszottak ebben a legkevésbé szerepet, hiszen akkorra elég idő telt már el a szerzők halála óta, hogy az objektív értékítéletnek ne legyenek akadályai. Nemzeti-

²³ A kotta nélküli dirigálás Arturo Toscanini fellépése óta nyert polgárjogot. Az erősen rövidlátó karmester talán hiúságának okán vezényelt fejből, de még valószínűbb, hogy a produkciós karmesterség – amely az ő esetében már mint életforma fungált – számára egyben olyan fokú koncentrációt jelentett, amelybe nem „férhetett be” a koncert közbeni kottaolvasás és -lapozás „dimenziója”. Wilhelm Furtwängler is valami hasonlóról ír, amikor kijelenti: „...koncertirodalmunk legnagyobb és legmélyebb darabjait csak úgy tudjuk közvetíteni, ha szabadon, kotta nélkül vezényeljük őket” (Wilhelm Furtwängler: ZENE ÉS SZÓ. Q. E. D. Könyvkiadó. Ford. Aradi László. A KOTTA NÉLKÜLI VEZÉNYLÉSRŐL, 1926). A Toscaninit követő pálcaművészek között aztán – ki tudja, miért, talán a képességet bizonyítandó – valahogy divattá, mutatvánnyá vált a partitúra nélküli dirigálás, pedig ha a kompozíció nem hemzseg metrumváltásoktól (mint például Stravinsky művei) vagy nehezen memorizálható részletektől, akkor nincs ebben semmi különös nehézség.

²⁴ Tulajdonképpen ezt nevezzük röviden „érési idő”-nek.

²⁵ Bartóknak gyakran felróják a túlsúfolt kottát, az egyesek szerint felesleges metronómszámokat és az időtartamadatok másodpercnyi pontosságát. Akik az előadói szabadságot féltik, elfelejtik, hogy ezek betanulása után is bőven marad lehetőség formaalakításra, adott pillanat vagy kapcsolódás lehetőségeinek kiaknázására, nem szólva bizonyos kereteken belüli improvizációról.

politikai hitvallást jelentett ez a javából. A bevalottan Liszt-szimpatizáns Smetanát dicsőítőknak eszükbe sem jutott Dvořák Wagner-rajongása vagy az a meglepő – a kompozíciók beható vizsgálatával alátámasztható – fordulat, amelylyel, Brahms pártfogoltjaként, a nagy német zeneszerző halála után a vasútért is rajongó zeneszerző azonnal a liszti szimfonikus költemények ideálját célozza meg. Nyilván lehettek, akik Dvořák amerikai működését egyfajta hazaírulásnak, az afroamerikai, illetve indián népzene beolvasztására irányuló erőfeszítéseit pedig a nemzeti stílus felhígításának szándékaként minősítették. A vita tehát korántsem ült el a harmincas évekre, s alapos okunk van feltételezni, hogy azt a kurrens eseményekre reagálva generálták azok, akiknek ez érdekében állott. Talich már csak a Dvořák-rokon Josef Sukkal és a Dvořák-tanítvány Vítězslav Novákkal²⁶ ápolta közeli barátsága miatt sem maradhatott kívül a polémián, amely voltaképpen a felszínét jelentette egy értelmetlen, sehová sem vezető, politikai felhangokkal terhes acsarkodásnak. Aminek akkor sem lett volna túlságosan sok értelme, ha a két zeneszerző életében zajlik. Már csak a generációs különbség miatt sem helyénvaló az összehasonlítás: a 17 évvel idősebb Smetana a cseh nemzeti zene megteremtésén fáradozva sokkal nehezebb helyzetben volt, mint fiatalabb pályatársa, akinek munkásságát egyébiránt mindig szimpátiával figyelte. Abban a könnyedségben, amellyel Dvořák a zenei anyagokhoz nyúlt, Smetana munkásságának oroszlánrésze van. Az utókor értékelése ugyan megfelelőbbé tehető, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy Dvořák munkái sem egyenlő értékűek, aki nagyon akarja, felfedezhet az életműben kínos mélypontokat. Hajlamosak erről megfeledkezni azok, akik a formaalkotói készség és a zeneszerzői felkészültség felől próbálnak rávilágítani a különbségekre. Ráadásul Dvořák néha még rá is játszik az ügyetlenség látszatára, hogy aztán utólag kovácsolhasson abból erényt.

²⁶ Cseh zeneszerzők: Josef Suk (1874–1935) Dvořák legidősebb lányát vette feleségül, megemlítenéd, hogy a közelmúltban elhunyt, azonos nevű kiváló hegedűművész nagypapja; Vítězslav Novák (1870–1949) barátjával, Sukkal együtt járt Dvořák zeneszerzésőrára, stílusának alapjait ezek a tanulmányok jelentik. Mindketten Zdeněk Nejedlý ősellenségei. Talich a lemezes rádiófelvételek számára is megnyilvánuló rendezéssel dirigálta Suk és Novák műveit.

Azonban a SZLAV TÁNCOK minden darabja egyértelműen remekmű, bár tagadhatatlanul vannak köztük kevésbé népszerű tételek. Tulajdonképpen örülnünk kell, hogy a klasszikusabb, „brahmsosabb”²⁷ első helyett a zeneszerzőnek a nemzeti hangvételhez, a népi vagy népies eredetű idiomákhoz való vonzódásáról jóval többet eláruló második füzér darabjai szólaltak meg a hangversenyen. Amúgy jobbára ugyanazok a tánc típusok – dumka, sousedská, skočna – fordulnak elő mindkét sorozatban; ezeket a másodikban kolo, špacírka, odzemek, polacca és starodávný színesíti. Innen viszont hiányzik az egyik legjellemzőbb cseh tánc, a furiant, amely Dvořák számos művében előfordul; az első sorozatban mindjárt kettő is található. A szélesebb közönségnek szánt darabok kevésbé fogadóképes közegben sem tévesztették el hatásukat, itt azonban a szó szoros értelmében jelentik a szikrát, amelynek nyomán a közönség tetszésnyilvánítása minden egyes szám után azonnal kirobban. Természetesnek mondható ez a gyors, hatásvadász momentumokat sem nélkülöző tételek nyomán, de meglepő, hogy a líraibb, szemlélődőbb darabok sem „ússzák meg” a meglepő spontaneitással kitörő tapsorkánt, amely sokszor üvöltésbe is átszap. A 15. tánc 99. ütemében felhangzó, majd azonnal abbamaradó taps tanúsága szerint a közönség – vagy legalábbis jó része – szinte vár a megnyilvánulás lehetőségére; sajátos interaktivitásnak lehet tehát fültnúja a CD-hallgató. Ilyen rendkívüli körülmények között nehéz megmaradni az előadóművész-médiium szerepkörében, szinte lehetetlen csakis a szerzői instrukciók szolgálatát sem előtt tartani. Talichnak sem sikerül, legalábbis erre engednek következtetni a tempóválasztások és azok a szédületes gyorsítások, amelyekre csak is a közönség által előidézett atmoszféra sarkallhatja a pódiumon lévőket. A sorozatot nyitó

²⁷ A kiadó Brahms javaslatára – és a MAGYAR TÁNCOK sikerén felbuzdulva – kérte fel az addig nem túlságosan ismert cseh zeneszerzőt egy népi táncokból álló sorozat megkomponálására. Idősebb pályatársához hasonlóan először Dvořák is négykezes zongoradarabokat írt, a hangszerezés valamivel később készült. A második sorozat megszületéséhez már Brahms ajánlása sem kellett, a táncok egy csapásra népszerűvé váltak. Dvořák – ellentétben a német zeneszerzővel – nem használ fel idegen témát, kizárólag saját invenciójára támaszkodva ír népi jellegű, de nem népi eredetű zenét.

darabban, híven a tenyeres-talpas tánc típusához – odzemek („od země” = „a földről”) –, a karmester még fenntart valamelyes diszciplínát. De már a 11. táncban – az I. sorozat ötödik darabjához hasonló, de annál lassabb skočnában, ugrótáncban – elszabadul és elkezd formateremtő erővé válni a tempó. Annyira, hogy a közép-rész felpörgetése után le kell állni, hogy a zenekar egyáltalán visszataláljon a kezdősebességhez – noha a partitúra nem jelez sem szünetet, sem megállást. Hasonló módon zárul is a tétel azzal a különbséggel, hogy a féktelen tempóban előadott finálé ebben az esetben beleszágul a közönség őrjöngésébe. Szinte előre számítani lehet, hogy a 13. darab (špacírka = spazieren) fogadtatása ugyanilyen lesz, a korábban már említett 15. szám (kolo) után pedig leírhatatlan a hatás. De a tomboló publikum fegyelmezt is tud lenni, azonnal elhalkul, mielőtt Talich folytatja – nyilván kezének felemelésével jelezve – a hangversenyt. Ezek után a 16. tánc²⁸ – ami cseh neve (sousedská = szomszéd tánc, nyilvánvaló utalás a németes hangvételre) ellenére hangvételében hasonló az első sorozat 4. és 6. darabjaihoz, tempójelzése egyértelműen lassú kerिंगót sugall – előadása afféle jutalomjáték.

Mindezek után egyáltalán nem meglepő, hogy az előadások időtartamai itt is rövidebbek, mint a kereskedelmi forgalomba került hanglemezek. ²⁹ A különbség néha kiáltó, néha nem terjed túl néhány másodpercen. Egyetlen kivételt találunk, a dumkának is nevezhető 12. táncot, amely valóban meglepően lassú tempóban csörgegedezik, de nem elképzelhetetlen, hogy ez a TÁBOR előadásához hasonló előadói hozzáállás eredménye. Jelentős, talán túlságosan is, a kétszer megjelenő és a szerzői utasítással – in tempo – e helyütt jócskán konfrontálódó pesante-karakter; a hangerő is jócskán eltúlzott, élhetünk a gyanúperrel, hogy itt is valamiféle hangok mögötti demonstrációnak vagyunk fültanúi. Talich rehabilitációjának késői adalékául a recen-

zens legfeljebb újra és újra felteheti azokat a húsba vágó kérdéseket, amelyekre lehetetlen mindenki számára kielégítően válaszolni: nagyobb hős volt-e, aki elmenekült, mint aki maradt, és a lehetséges módokon próbált meg ellenállni a megszállóknak? Illethető-e a kollaboráció vádjával³⁰ az, aki a legsötétebb időkben

³⁰ Légiónyi azoknak a muzikusoknak a száma, akiket a nációkkal, a nácizmussal való együttműködéssel megvádoltak. Esete válogatja azonban, hogy mennyire megalapozottak ezek a vádak. Egy ideig mindenki gyanús volt, aki tevőlegesen nem bizonyította ellenállását vagy nem távozott, mint pl. Fritz Busch, aki rögtön a hatalomátvétel után elhagyta szülőföldjét. A legendás holland karmesternek, Willem Mengelbergnek – akit a háború után gyakorlatilag kiiktattak a holland és nemzetközi zenei életből – mindössze annyi volt a vétké, hogy a maga – végtelenül naiv – módján hitt a német kultúra felsőbbrendűségében. Az apolitikus Richard Strauss által egy óvatlan pillanatban elvállalt poszt – rövid ideig a nációk által létrehozott Reichsmusikkammer (Birodalmi Zenei Kamara) elnöke volt – negatívumát nem egyenlíthette ki a Stefan Zweig és mások melletti nyilvános kiállás; tevékenységének, a hatalommal való viszonyának megítélése ma sem egységes. Werner Egk zeneszerzőnek sok kellemetlensége támadt a náci hatalmi elittel ápolt ambivalens viszonya miatt, az ellene felhozott vádak csak jóval a háború befejezése után ejtették. A CARMINA BURANA zenéjét megalkotó Carl Orff csak a saját maga ellen kért, az amerikai hatóságok által lefolytatott vizsgálat révén mentesült a felelősségre vonás alól. A nemzetiszocializmustól kezdettől fogva idegenkedő, a führeri kézfogást öntudatosan visszautasító Wilhelm Furtwängler meghurcolása és rövid időre szóló elhallgattatása mögött személyes antipátia áll, de – ha már a zenekarvezetőkről van szó – Karl Böhm és a bécsi újévi koncerteket megalapító Clemens Krauss sem kerülhette el a nácimentesítési hullám kétéves kényszereltülését. A megszállt területeken – például Franciaországban és Hollandiában – is koncertező Walter Giesekinget közvetlenül a háború befejezése után kiutasították az Egyesült Államokból, úgye csak 1947-ben tisztázódott. A Richard Strauss-hoz hasonlóan politikasemleges Dohnányi Ernő vészőfutása közismert: hiába tett meg a saját területén mindent, hogy mentse a menthetőt, hiába álltak sokan mellé, egyetlen ember aknamunkája és néhány szignó elégnék bizonyult amerikai karrierjének tönkretételéhez, művészi és morális ellehetetlenítéséhez. Egészen más viszont Alfred Cortot esete, aki maga ismerte be bűnösségét a Harmadik Birodalommal való együttműködést illetően, vagy Herbert von Karajan – aki náci párttag is volt – története. A több mint egy évtizedig a Bayreuther Festspiele művészeti vezetőjeként működött (szintén Nikisch-tanítvány) Heinz Tietjennek

²⁸ Az egyetlen a SZLÁV TÁNCOK közül, amelyben a szerző harangjátékot is szerepeltet. Bizonyára szándékos, hogy ezen a hangszeren a darabban éppen tizenhat hangot kell játszani.

²⁹ Az időtartamok összehasonlítása itt sokkal nehezebb, mivel a londoni bejátszásokon (His Master's Voice C 2852, C 2859, B 8511, B 8519, B 8521) egyes, a kottában világosan feltüntetett ismétléseket az előadók – nyilván a minél kevesebb hordozón publikálhatóság érdekében – egyszerűen elhagynak.

is ragaszkodott a nemzeti repertoárhoz, ahe-lyett, hogy „váltott” volna a számára egyébként meghatározó németre? Nem tekinthető-e szim-bolikus tiltakozásnak, hogy a felvételeken kizá-rólag cseh műveket hallunk? Ha komolyan hitt is a német kultúra mindenhatóságában, azono-síthatta-e a kurrens politikai történéseket az emberiség leghatalmasabb szellemei által lét-rehozott örök értékekkel?

Kérdések, amelyekre a választ csak a körül-mények, a rendelkezésre álló bizonyítékok ala-pos átvizsgálása után kaphatunk. De addig is birtokunkban van egy páratlan dokumentum, ami eleve lehetetlenné teszi az előítéletet, ékes bizonyosságát adva a művészeteknek a politikát felülíró, a napi eseményeket túlélő erejéről.

Összehasonlítási diszkográfia

Bedřich Smetana: MÁ VLAST (HAZAM)

(1929 Praha, His Master's Voice HMV DB 5312-21)

(1954 Praha, Supraphon 382-91-V)

Antonín Dvořák: SLOVANSKÉ TANCE (SZLÁV TÁNCOK), Op. 72 (B. 147)

(1935 London, His Master's Voice HMV C 2852, C 2859, B 8511, B 8519, B 8521)

(1950 Praha, Supraphon 719-23-V)

Kocsis Zoltán

Hitlerrel való bensőséges kapcsolata közismert, a felelősségre vonást sem úszta meg, ennek ellenére az obligát kényszerszünet után ő is visszailleszkedhetett a német zenei életbe. A később nemzeti legendává vált horvát karmester, Lovro von Matačić háborús tevékenysége miatt több mint egy évet töltött börtönben, kivégzését csak Tito személyes parancsára akadályozták meg. A világhírű szopránénekesnő, Elisabeth Schwarzkopf gyakorlatilag sohasem tudta lemosni magáról párttagságának bélyegét és a Waffen-SS számára nyújtott szolgálatait bíráló kritikákat. A közelmúltban elhunyt, nem kevésbé világhírű Dietrich Fischer-Dieskau – korunk talán legnagyobb ének-művésze – nem kevesebb, mint két évig tartó amerikai hadifogsággal fizetett a Wehrmacht katonájaként eltöltött időért; világnézeti hovatartozását illetően egyes szkeptikus véleményalkotók keményen kritizáló hang-vétele élete végéig elkísérte. És – sajnos – a sort még hosszan lehetne folytatni...

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Cseppnyi adalék és korrekció Radnóti Miklós elkobzott verseskötetéhez

Radnóti Miklós ÚJMÓDI PÁSZTOROK ÉNEKE című verseskötetének sorsa közismert. A budapesti kir. büntető törvényszék vizsgálóbírójának Vég-zése alapján „Sajtó útján elkövetett szemérem elleni vétség és vallás elleni kihágás miatt Radnóti Miklós és társai ellen indított bűnügyben a kir. ügyészségnek 37842/1931. kü. számú indítványa folytán a Bp. 567. szakasza alapján elrendelem a Budapesten, a Jupiter (Klein S.) könyvnyomdájában előállított Újmódi pásztorok éneke, Radnóti Miklós ver-sei című könyvnek és a könyv kéziratának a Bp. 173. és 177. szakaszai alapján a szerző, fordító, kiadó és nyomdatulajdonos, valamint a még netalán mutat-kozó egyéb gyanúsítottaknál leendő házkutatás útján való lefoglalását és a lefoglalás foganatosítása végett a budapesti kir. államrendőrség főkapitányságát a Bp. 180. szakasza alapján a kir. ügyészség indítványa másodlati példányának áttétele kapcsán megke-resem.” Ferencz Győző Radnóti-monográfiájá-ban a verseskötet elkobzásáról és az azt követő jogi procedúráról is ír, és Vas Istvánra hivatko-zik: „Vas István a Mért vijjog a saskeselyű? lap-jain elbeszéli, hogy 1954–1955 körül felkereste őt egy volt bíró, aki az írói perekről hírhedtté vált Töreky-tanácsnál dolgozott a Horthy-korszakban, és olvas-ván valamit Radnóti és Vas kapcsolatáról, átadta neki az Újmódi pásztorok éneke szétronnyolódott példányát. Vas elbeszéléséből fény derül arra is, ho-gyan került az ügyészség látókörébe Radnóti könyve.” (Ferencz Győző: RADNÓTI MIKLÓS ÉLETE ÉS KÖL-TÉSZETE. Osiris, 2005. 223.)

Majd Ferencz idézi Vas Istvánt: „amikor az egyéb hivatalokkal együtt a bíróságokat is nyugatra menekítették, ő [mármint a „volt bíró”] csinált rend-et Töreky íróasztalában: amit kellett, azt elégette, a kevésbé fontos dolgokat – így ezt a tizenhárom éve ott porosodó versesfüzetet is – magához vette. A szakado-zott, vörös fedelén elmosódottan még látható (mert azóta én őrzöm a példányt) a pecsét: »Budapesti Kir. Büntető törvényszék«, és »Főlapjstromszám kezdő-irat« (ha ugyan helyesen betűzőm ki). Felüti a pecsét az érkezési dátumot is – »Érk. 1931. ápr. 19.« A többi rovat már elmosódott, de olvasható még az iktatási szám, ceruzairással: 164/931. Nem sok időbe tellett, hogy a büntető törvényszék felfigyeljen a könyvre – a címnyegyedrő első oldalára tintával írott aján-lás keltezése: Budapest, 1931. III. 31. Az ajánlás címzettjével sohasem találkoztam, csak hallottam róla,

de ebből a dedikációból is kiolvasható egy történet: »Demjén Jóskának, öreg harcostársamnak és fiatal ösmerősömnek, barátsággal és szeretettel – Radnóti Miklós.« A történet persze nem ért véget azzal, amit az ajánlás közvetlenül mondott el a szövegével. Mert hiszen ezek szerint a királyi (istenem, királyi!) – mondta volna Szomory) büntető törvényszék nem a köteles ügyési példány alapján kezdte üldözni a kötetet, hanem egy dedikált magánpéldány alapján, nem sokkal több, mint két héttel azután, hogy Radnóti, világos, értelmes, lényegében mégis gyerekes kalligráfijával az ajánlást beleírta, és átnyújtotta »öreg harcostársának és fiatal ösmerősének«, aki történetesen éppen felelős szerkesztője volt a kiadói szerepet betöltő Fiala Magyarországnak, amely röviden és szerényen így nevezi magát, Radnóti kötetének legutolsó oldalán is: »A történelmi felelősség tudatában élő fiatal társadalom szemléje.« Ez a füzet mégsem egészen véletlenül jutott a büntető törvényszék birtokába: csak az ajánlás címezettjétől szerezheték meg. Az sem valószínű, hogy Radnóti »fiatal ösmerőse« csak úgy elejtette az utcán. Sokkal inkább feltételezhetjük, hogy néhány nappal azután, hogy a kötetet a kezdő, de máris neves költőtől megkapta, az »öreg harcostársnál« valamivel kapcsolatban házkutatás volt, és többek között az újonnan megjelent versesfüzetet is lefoglalták, talán a feltűnő ajánlása, talán csak vörös fedelem miatt. Radnóti kétségkívül tudott erről, mert már 1931. április 19. című versét – tehát éppen a büntető törvényszék érkezési dátumát – így kezdi: »Új könyvemet tegnap elkobozták.« (Vas, 1981. I, 64–66.)

A hosszas Vas István-idézet után Ferencz ezt írja: „Vas István bravúros okfejtése valószínűleg nem fedi teljesen a történeteket. Megválaszolatlan kérdés marad, hogy mit keresett a kötet Töreky Géza asztalában, amikor Radnóti perében első fokon Méhes Ignác, másodfokon Gadó István tanácsos hozott ítéletet.* Vas láthatólag nem tud arról, hogy a kötet

elkobzásáról már 14-én megszületett a végzés, és hogy Budapesten 17-én már megkezdték a példányok begyűjtését, továbbá hogy a kötet felelős kiadója Demjén József volt, akinél éppen ezért tartottak április 18-án házkutatást. Le is foglalták a nála lévő példányokat, köztük a neki dedikáltat is, amelyet másnap, 19-én iktattak. Vas arról sem tud, hogy 18-án Radnótinál is volt házkutatás. Tehát amikor 1931. április 19. című versében azt írja, hogy »Új könyvemet tegnap elkobozták«, nemhogy »kétségkívül tudott« az elkobzás elvi elrendeléséről, hanem a szállásán lezajlott házkutatásról, a kötetek tényleges lefoglalásáról beszélt. A »most egyedül ülök, ujjaim / átfonva bokám körül« sorok azt a pillanatot örökítik meg, amikor a nyomozók távozása után a költő egyedül maradt szállásán.» (224.)

Nos, a címben jelzett cseppnyi adalék és korekció a következő: Ferencz Győző szerint „Vas István bravúros okfejtése valószínűleg nem fedi teljesen a történeteket”. A „valószínűleg nem fedi teljesen” helyett azt kell írnom: Vas István bravúros okfejtése téves. Ferencz a tévedést megindokolja, de az indoklás két mozzanatát pontosítani kell. A Demjén Józsefnek dedikált példányon 1931. március 31. dátum szerepel. Minden bizonnyal a legelső könyvet Radnóti Demjénnek dedikálta. A ma ismert kötetek szerint másodikként 1931. április 2-i dátummal Illyés Gyula és Almási György kapott dedikált példányt (Bíró-Balogh Tamás: RADNÓTI MIKLÓS DEDIKÁCIÓI. Szeged, 2010. 53.). A példányok begyűjtését

rozatok szerkesztésére. Ezért a határozatok végén dr. Méhes Ignác aláírása is megtalálható, de előtte: „Töreky elnök”, majd ezt követően „Méhes Ignác előadó”. (Varga Katalin: „ÜSSE LAPOSRA ŐKET AZ ISTENNYILA”. RADNÓTI MIKLÓS SAJTÓPERE. *Holmi*, 2009. november. 1508–1528.) Ezzel szemben Ferencz csupán A CENZÚRA ÁRNYÉKÁBAN című kötetet használta forrásként, amiben a szerzők a törvényszéki határozatot eléggé önkényes módon lerövidítették, s a végére írtak egy dátumot (ami az eredeti dokumentum szerint 1931. december 9. és nem 8.), majd annyit, „Méhes Ignác”. Ehelyett a tény: „Töreky elnök, Méhes Ignác előadó.” Szintén meglepő, hogy a RADNÓTI MIKLÓS ÉS KORTÁRSAI című monográfia 2. kiadásában (Osiris, Második, javított, részben átdolgozott kiadás, 2009) a szerző, Ferencz Győző változatlanul az 1. kiadás téves okfejtését írja le, holott Varga Katalin teljes bírósági dokumentációja – ami már a Radnóti-levél tartalmával megegyezően dr. Töreky Gézát helyesen nevezi a Királyi Büntető Törvényszék Radnóti elítélő tanácsa elnökének – a 2. kiadás előkészítésekor olvasható volt, és a *Holmi* 2009. novemberi számában meg is jelent.

* Ferencz Győző téved, Töreky Géza tanácsa ítélte el Radnóti. Radnóti ezt le is írja levelében: „...Töreky súlyosbító körülménynek vette...” (RADNÓTI MIKLÓS ÉS KORTÁRSAI, 139.) Ferencz Győző tévedése különös, mert a centenáriumi kiállítás forgatókönyvét és a rendezést ő maga lektorálta. Ha máshol nem is, a kiállításon látmia kellett a Komlós Aladárnak írt Radnóti-levelet. Mi több, könyvében még idézi is e levelet (542.). Ferencz Győző hibás magyarázkodásának oka a „nagyvonalú” forráskezelés. Az eredeti dokumentumok félreérthetetlenül tartalmazzák az igazat: dr. Töreky Géza a Kir. büntetőszék elnöke volt a Radnóti-per tanácsának az elnöke, dr. Eigen Kálmán és dr. Méhes Ignác kir. tszéki bírók, szavazó bírák, és dr. Töreky Géza dr. Méhes Ignácot jelölte ki a hatá-

április 17-én megkezdték, és a hivatalos dokumentum szerint 18-án Demjén Józsefnél, a kötet felelős kiadójánál volt házkutatás. Ferencz Győző szerint „*le is foglalták a nála levő példányokat, köztük a neki dedikáltat is, amelyet másnap, 19-én iktattak*” (224.).

Demjén Józsefnél történt házkutatásról és lefoglalásról nem találtam más hiteles dokumentumot, mint A CENZÚRA ÁRNYÉKÁBAN közöltet. Mivel Ferencz Győző monográfiájában sincs más hivatkozás, feltételezhetem, hogy mást Ferencz nem talált. Az ismert rendőri jelentés szövege:

„A M. Kir. Állami Rendőrség Budapesti Főkapitánysága

137201 sz.

fk. II. 1931.

Tárgy: Szemérem elleni vétséggel és sajtó útján elkövetett vallás elleni kihágással gyanúsított Glatter (Radnóti) Miklós és társai elleni bűnügy.
Hiv. szám: 37842/kü. 1931
Mell. ss.

A budapesti kir. Ügyészség Sajtó Osztályának

Helyben.

Deutsch (Demjén) József hódmezővásárhelyi születésű, 1907. évbéli rkath. vallású, nőtlen, hírlapíró, budapesti lakos (VI. Andrassy út 24. III. 9.) és Klein Samu budapesti születésű, 1882. évbéli, izr. vallású, nős, nyomdatulajdonos, budapesti lakos (VI. Nagymező u. 58. I. 8.) kihallgatása és a lefoglalás foganatosítása után az összes iratokat 4 drb. könyv kapcsán azzal teszem át, hogy a lefoglalást elrendelő bírói végzés ellen felfolyamodást jelentettek be.

Lefoglaltatott összesen 164 példány, a vizszámardt 160 példányt pótlólag fogom megküldeni.

Glatter (Radnóti) Miklós egyetemi hallgató Szegeden Széchenyi u. 8. sz. alatt lakik. A birtokában levő könyvek lefoglalása iránt intézkedtem. A kéziratot is küldöm.

Budapest, 1931. április hó 18-án.

D. Bozsay s. k.
m. kir. rendőrtanácsos.”

A jelentésben a Demjén Józsefnek dedikált könyv lefoglalására és elkobzására – mint az az idézett jelentésben olvasható – semmiféle utalás nincs.

A Radnóti-centenáriumra megjelent RADNÓTI MIKLÓS ÉS KORTÁRSAI című könyv (Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009) 32. oldalán a katalógust összeállító és a jegyzeteket író Varga Katalin a következőképpen fogalmaz: „*A lap könyvkiadói vállalkozása keretében kiadta Radnóti Miklós Újmódi pásztorok éneke című kötetét. A házkutatás során természetesen lefoglalták a kiadó példányát is, amelybe a szerző a következőket írta március 31-én: »Demjén Jósáknak, öreg harcostársamnak és fiatal ösmerősömnek, barátsággal és szeretettel Radnóti Miklós.«*”

Varga Katalin szóbeli közlése szerint állításának forrása Vas István története, amit Ferencz Győző a monográfiájában – a már idézett hely után – máshol is cáfol: „*A vádiratból kiderül az is, hogy az ügyészség nem a Demjén Józsefnek dedikált, hanem a köteles példányból dolgozott. A cenzúra árnyékában fényképmelleklete is ebből a példányból készült. Ez a magyarázata annak, hogy míg Baróthy Pál királyi főügyész a nyomozás elrendelésekor, április 11-én azt írja, hogy a versek »vörös írónnal megjelölt részei« képezik vádjának tárgyát, és ezt ismétli meg dr. Szabó István vizsgálóbíró három nappal későbbi, április 14-i végzésében, továbbá dr. Thury ügyészségi alelnök is vörös írót említ április 21-én kelt indítványában, addig Vas István »Vastag két ceruzá«-ról beszél. És bár a dedikáció március 31-i, a kötet április 19-én, a házkutatás után érkezett a törvénytársakra: akkor tehát, amikor már elrendelték a nyomozást.*” (Ferencz Győző, 225–226.)

Az idézet utolsó mondata (amit a szerző a 226. oldalon megismétel: „*A Demjén Józseftől elkobzott kötet dedikációja...*”) tudomásom szerint csupán feltételezés. A feltételezést nem tartom elfogadhatónak, mert birtokomban van és kezembem tartom a neves példányt, aminek a borítóját ugyan restaurálták, de a könyvtest a dedikációt tartalmazó lappal együtt – a rossz minőségű papír ellenére – jó állapotú, bejegyzés és pecsét nincs rajta. A rossz minőségű papír az elkobzást, a szállítást, a tárolást megsínylette volna, a dedikációt – ha a szóban forgó példányt kobozták el – miért nem említik a rendőri jegyzőkönyvek, a bírósági akták? Feltételezhetően azért, mert eldugták, a dedikált példányt a rendőrségi „urak” nem találták meg, azt nem látták, és így el sem kobozhatták. S hogy több „üres” (nem dedikált) példányt is Radnóti Miklós vagy barátai „eltüntettek”, bizonyítja, hogy 1931. április 16. után még – eddigi ismereteink szerint

– négy példányt más-más ismerősének dedikált, utolsóként 1935. március 22-én Weöres Sándornak ajánlotta verseskötetét.

A romantikus legendát tekintsük az írói fantázia szülöttének. Így is történhetett volna.

Bánfi Tamás

P. H.

Tisztelt Szerkesztőség!

Bánfi Tamásnak igaza van: RADNÓTI MIKLÓS ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE (Osiris, 2005, második kiadás, 2009) című könyvemben tévesen írtam, hogy az ÚJMÓDI PÁSZTOROK ÉNEKE sajtóperében első fokon Méhes Ignác volt a Királyi Büntetőszék elnöke. (A perre vonatkozó részek mindkét kiadásban: 217–227. és 239–247.) Valójában, ahogyan azt Varga Katalin „ÜSSE LAPOSRA ŐKET AZ ISTENNYILA”. RADNÓTI MIKLÓS SAJTÓPERE (Holmi, 2009. november. 1508–1528.) című tanulmányában már három évvel ezelőtt dokumentumokkal bizonyította, az elnök dr. Töreky Géza volt.

Könyvem második kiadásában igyekeztem javítani az első kiadás tévedéseit. A sajtóperrel kapcsolatos tévedésemet azonban nem javíthatam, mert készülő tanulmányáról Varga Katalin azután beszélt nekem, hogy könyvem második kiadása megjelent, tanulmányát pedig további hónapokkal később közölte a *Holmi*. Az általa szerkesztett RADNÓTI MIKLÓS ÉS KORTÁRSAI című könyvet (Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009), amely az ügyvel kapcsolatos fontos dokumentumokat közöl, ugyancsak könyvem második kiadásának megjelenése után lektoráltam, így eredményeire nem hivatkozhattam. Nálam jobban ezt senki sem sajnálhatja. Szívesen fogadok tehát minden olyan közlést, amelynek segítségével könyvem hibáit egy majdani új kiadásban javítani tudom.

Ami Bánfi Tamás írásának fő mondanivalóját illeti, ha jól értem, azt állítja, hogy birtokában van az ÚJMÓDI PÁSZTOROK ÉNEKÉ-nek az a példánya, amelyet Radnóti Demjén Józsefnek dedikált, és amelyre Vas István hivatkozik a MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ? (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981) első kötetének 64. oldalán: „A szakadozott, vörös fedelén elmosódottan még látható (mert azóta

én őrzöm a példányt) a pecsét: »Budapesti Kir. Büntető törvényszék«, és »Főlapjstromszám kezdővraton« (ha ugyan helyesen betűzöm ki). Feltünteteti a pecsét az érkezési dátumot is – »Érk. 1931. ápr. 19.« A többi rovart már elmosódott, de olvasható még az iktatási szám, ceruzaurással: 164/931.” Mindezt Bánfi Tamás „romantikus legendá”-nak minősíti, azaz szerinte ezeket az adatokat Vas találta ki. Én viszont úgy gondolom, Vas aligha foglalkozott ilyesmivel. Bizonytalanságának hangsúlyozása mögött, hogy ti. nem tudja jól kiolvasni a pecsét szövegét, nehéz lenne más szándékot kimutatni, mint a bizonytalanság hangsúlyozását.

Írásában azonban Bánfi nem tér ki a könyv Vas által említett attribútumaira. Nem idézi szó szerint a tulajdonában lévő kötetben olvasható dedikációt (65.), nem említi, hogy megtalálhatók-e benne azok az aláhúzások „vastag kék ceruzával” (66.), amelyeket Vas István említ. Mindössze azt írja, hogy a kötet „borítóját ugyan restaurálták, de a könyvtést a dedikációt tartalmazó lappal együtt – a rossz minőségű papír ellenére – jó állapotú, bejegyzés és pecsét nincs rajta”. Bánfi tehát maga ismeri be, hogy a birtokában lévő kötet borítóját restaurálták, azaz a kötet nem abban az állapotban került a birtokába, mint amilyen állapotban azt Vas István látta. Hogy a restaurálás pontosan mit takar, szintén nem tudni, de Bánfi nem tudja hitelt érdemlően bizonyítani, hogy Vas valótlant állított.

Másik érve, hogy ti. nem talált adatot a Demjénnél tartott házkutatásról, illetve arról, hogy a Demjénnek dedikált kötetet az ügyészség elkozbotta volna, szintén nem áll meg. Az általa is idézett egyetlen ismert dokumentumban ugyanis „A M. Kir. Állami Rendőrség Budapesti Főkapitánysága” 160 + 4, összesen 164 kötet lefoglalásáról tesz jelentést, és a dedikált kötet éppúgy köztük lehetett, mint ahogyan nem.

Ráadásul, bár Bánfi azt írja a Vas által leírt, majd általam is megvizsgált és fő vonalaiban átvett, végül pedig Varga Katalinnál is előforduló történetről, hogy „A feltételezést nem tartom elfogadhatónak”, saját okfejtésének konklúzióját mégis azzal vezeti be, hogy „Minden bizonytalansággal”. Más szóval feltételezést fogalmaz meg.

Különös, hogy ezzel az egész homályos és hiányos érveléssel Bánfi mindössze azt kívánja bizonyítani, hogy a Demjénnek dedikált kötet nem került az ügyészségre. Hogy végül mi is lenne ennek az állításnak a tétje, nem világos számomra.

Miután azonban *feltételezem*, hogy Vas István nem talált ki a romantikus legendagyártás céljából iktatószámot, megpróbáltam utánanézni, megtalálható-e Vas István hagyatékában az ÚJ-MÓDI PÁSZTOROK ÉNEKE Demjén Józsefnek dedikált példánya. Vas István könyvtárát a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára különgyűjteményként őrzi. Kérésre a könyvtár munkatársa, a kitűnő költő Szakács Eszter ellenőrizte, hogy a kérdéses kötet megvan-e a gyűjteményben. Nincs meg. Várady Szabolcs, a Vas-hagyaték sorsának jó ismerője viszont felhívta a figyelmet arra, hogy a költő özvegye, Szántó Piroska BALÁM SZAMARA ÉS A TÖBBIEK című könyvében (Európa, 1997) elmondja, hogy Vas halála után eladott néhány kötetet egy meg nem nevezett,

de csupa nagybetűvel írt KERESKEDŐ-nek, aki sétálgatott a polcok között, és „kereste az őt különösen érdeklő dedikált köteteket” (299.). Ez még azelőtt történt, hogy a Pécsi Tudományegyetem átvette volna Vas István könyvtárát.

Hogy a Demjén Józsefnek dedikált kötetet lefoglalta-e a rendőrség és a Magyar Királyi Büntető Törvényszék nyilvántartásba vette-e – akár van ennek a kérdésnek jelentősége, akár nincs –, most már soha nem lesz bizonyítható. Ugyanis erősen valószínűsíthető, hogy valaki tudatlanságból vagy haszonvágyból restaurálás címen megrongált, voltaképpen megsemmisített egy irodalomtörténeti dokumentumot.

Ferencz Győző

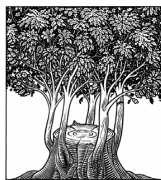
A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL
támogatásával jelenik meg

Nemzeti
Kulturális
Alap

A *Holmi* honlapjának fejlesztését
a Summa Artium és a Libri Kft. támogatja

SUMMA artium

Libri®